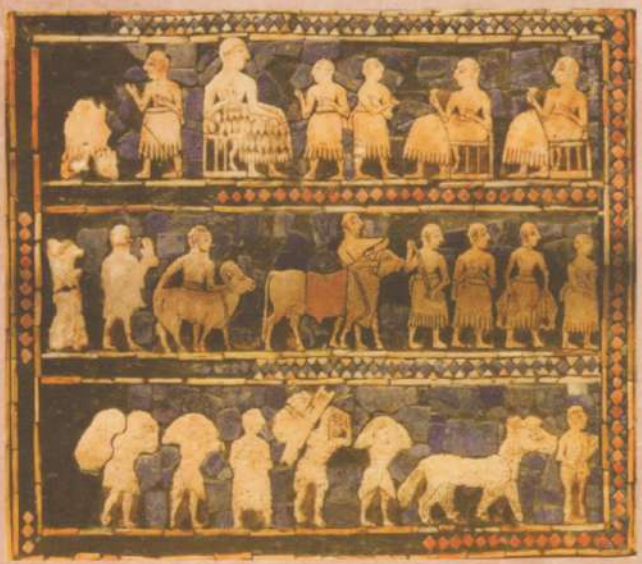
MUAZZEZ İLMİYE ÇIĞ'IN ESERLERİ-17

Muazzez İlmiye Çığ

UYGARLIĞIN KÖKENİ SUMERLİLER-2

Sumerlilerde Günlük Yaşam

4. Basım

KAYNAK YAYINLARI

© Bu kitabın yayın hakları
Analiz Basım Yayın Tasarım Gıda Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.nindir.

Birinci Basım: Kasım 2011
İkinci Basım: Kasım 2011
Üçüncü Basım: Mayıs 2012
Dördüncü Basım: Eylül 2012

Teknik Hazırlık: Analiz Basım Yayın
Baskı: Analiz Basım Yayın • 0212 501 82 87
Yayıncı ve Matbaa Sertifika No: 14071

ISBN: 978-975-343-630-4

KAYNAK YAYINLARI: 611

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM GIDA
TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.
Meşrutiyet Cad. Kardeşler Han No: 6/3
34430 Galatasaray-İstanbul
web adresi: www.kaynakyayinlari.com
e-posta: iletisim@kaynakyayinlari.com
Tel: (0212) 252 21 56-99 Faks: (0212) 249 28 92

Muazzez İlmiye Çığ

UYGARLIĞIN KÖKENİ SUMERLİLER-2

Sumerlilerde Günlük Yaşam

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

SUMER TARİHİNE GİRİŞ 11
Sumer Kral Listesi 12
Sumerliler'in Tarihi 18

YAZILI BELGELERE GÖRE SUMER TARİHİ 25
Ur Kral Mezarları 30

TARİHTE AÇILAN İLK OKULLAR VE EĞİTİM 59
Tarihte İlk Sınav Soruları 65
Tarihte İlk Rüşvet Olayını Kapsayan Okul Günleri 70
Bir Baba ve Haylaz Çocuğu 72
Okulu Yeni Bitirip Diploma Almış Enkimanzi ve Girnişag Adlı İki Genç Arasındaki Tartışma 74
Girnişag, Enkimansi'nin Tartışması: Ummia Düşüncesini Söyledi 76

SUMER TANRI EVLERİ 80

SUMER'DE TEMİZLİK 95

TARİHTE İLK HUKUK 97
Tarihte İlk Vergi İndirimi ve Sosyal Reform 99

Tarihte Önemli İlk Cinayet Davası 107
Sumer Kanunları 110

SUMER'DE KÖLELİK 115
İşçiler ve İşçi Hukuku 117

SUMERLERDE EKONOMİ 119
Ticaret 127
Çömlekçilik 130
Sumerde Kullanılan Ölçüler 132

SUMERLİLERDE SANAT 134
Tarihte İlk Sanatçı Atölyeleri 141

SUMER'DE MÜZİK 145

SUMER'DE ARŞİV VE KİTAPLIKLAR 150
Ne Gibi Belgeler Saklanmıştı? 150

SUMER'DE ASKERLİK VE KRALLIK 153

SUMER'DE HARİTACILIK 157
Nehirler ve Surlar 157
Kent Kapıları 158
Tanrı Evleri 158

SUMER'DE KADIN 160
İlk Kadın Hakları Belgesi: Urukagina Reformu 161
Dokumacılık ve Meyhanecilik Kadınların İşi 162
Kutsal Kadınlar: Mabet Fahişeleri 164
Sumer Ailesinde Kadının Konumu 164
Oğuldan Anneye Şiir 169

Ölen Karısı İçin Haykırış 170
Ölen Kocaya ve Oğula Ağıt 170
Kısa Etek-Uzun Etek Tartışması 172
Sumer Kadını Nasıl Süsleniyor 173

TARİHİN EN ESKİ YEMEK KİTAPLARI 174

SUMER RÜYALARI 179
Lugalbanda'nın Rüyası 180
Lagaş Kralı Gudea'nın Rüyası 181
Sargon'un Rüyası 183
Bilgameş'in Öleceğini Bildiren Rüyası 184
Bilgameş'in Diğer Rüyaları 186
Çoban Tanrısı Dumuzi'nin Rüyası 190

SİHİR VE BÜYÜ 193
Büyüde İlginç Sembolik İşlemler 194
Sihir İçin İlaçlar ve Kullanım Şekilleri 197

SUMER'DE CİNSEL YAŞAM VE KUTSALLIĞI 199
Bir Kadını veya Erkeği Etkilemek için Yapılan Büyüler 202

SUMERLİLERDE BİLİM 204
Astronomi 204
Astrolojik Kehanetler 205
Sumerlilerde Takvim 206
Sumerlilerde Matematik 208
Sumerlilerde Tıp 209

KAYNAKÇA 217

DİZİN 221

ÖNSÖZ

Uygarlığın Kökeni Sumerliler'in ikinci cildi olan bu kitabın yayımlanması ne yazık ki, geç kaldı. Ondan sonraya kalacağını düşündüğüm "Sumer'de Tufan, Tufan'da Türkler" kitabı öne geçiverdi. Arkasından Sumer-Türk bağlantılarını toplamaya başlayınca, baktım bu kitap iyice geriye atılıyor, hemen bırakıp ona ağırlık vererek tamamladım. Kitabın bazı bölümleri daha önce makale olarak yayımlanmıştı. Bir kısmını sonradan yazarak ekledim.

Burada, günümüzden 4000 yıl önce yaşayan Sumerlilerin tüm günlük yaşantısına kuşbakışı olarak bakılabilinir. O dönemde de çocuklar, bugünün çocukları gibi okullara gidiyor, ödevlerini yapıyor, babasına gün boyu ne yaptığına dair hesap veriyor hatta bu çocuklar arasında çalışmayan tembel çocuklar olduğu gibi onları sınıf geçirtmek için rüşvete açık olan öğretmenlerin de bulunduğunu görüyoruz. Kadınlar evlerinde yemekler hazırlıyor, ev işleri yanında dışarıda erkek gibi çalışabiliyorlar. Erkekler evin geçimini sağlamak için çeşitli işlerde çalışıyor. Krallar, şehir beyleri, ülkenin âdil olarak idare edilmesi için ellerinden geleni yapıyorlar. Bunlar arasında savaş çıkaracak kadar hırslı siyasetçiler de var. Sıkılınca tanrıların yardımını sağlamak, onları hoşnut etmek için tanrı evlerinde çeşitli dualar, eğlenceler yapılıyor. Bir taraftan tarlalar ve bahçelerde, sanat atölyelerinde işler üretilirken, diğer taraftan üretilen malları, tüccarlar teknelerle, arabalarla pazarlıyorlar. Hukukçular çıkan anlaşmazlıkları en âdil şekilde sonuçlandırmaya çalışıyor. Bilim adamları çeşitli konularda daha iyisini bulmak için uğraşıyor. On-

ların da cinsel sorunları olmuş, rüyalar görüp onları yorumlamışlar. Kadınların idare ettiği bira evlerinde, boş zamanı olanlar bira içip sohbet ediyorlar. Parklarda piknik yapanlar, meydanlarda çalınan çalgılar eşliğinde oynanan çeşitli oyunlar bizim için hiç de yabancı değil, değil mi? En az 4000 yıl önce!!

Uygarlığın Kökeni Sumerliler I ve II. ciltler, Sumer konusu üzerinde çalışacaklara rahatlıkla kullanacakları birer kaynak olabilir. Diğer taraftan halka dönük kitaplarımla da, Atatürk'ün istediği doğrultuda, halkımız arasında bir SUMER merakı uyandırdığımı, çalışmalarımın boşa gitmediğini görerek mutlu oluyor, böylece Sumerliler üzerindeki bu çalışmalarımı noktalıyorum.

Muazzez İlmiye Çığ

SUMER TARİHİNE GİRİŞ

Sumerlilerin binlerce yıl önceki varlığı kazılarla kanıtlandı, yazıları okundu. Şimdi bu yazılı belgelerde, nasıl devlet kurdukları, kralları, komşu ülkelerle olan bağlantıları, yaptıkları savaşları, geçirdikleri siyasal ve sosyal olaylar hakkında bize ne gibi bilgiler bıraktıkları, tam bir tarih yazıcılığı ile tarihlerini yazmışlar mıydı, soruları geliyor aklımıza.

Sumerlilerde, bugünkü anlamda, hatta Hititlerde olduğu gibi bir tarih yazıcılığı yoktu. Yukarıda sorduğumuz soruların bir kısmına arkeolojik bulgular yanıt verirken diğer kısmını da, eski tarihçilerin taşlar, kil tabletler, tuğlalar, kapı söveleri, çanak-çömlek, toprak çiviler, koniler, taştan ve madenden yapılmış topuz başları, kabartmalar, heykeller üzerine yazdıkları yazılar yanıtlamaktadır. Bunlar genellikle kısa yazılar olmakla beraber politik ve tarihsel bilgiler için ilk kaynaktırlar.

Ekonomik ve idari belgeler üzerindeki tarih formları da tarih bakımından önemlidir. Bunlarda 2500 yıllarından itibaren günlük işlemler, mabetlere, saraylara getirilen veya oralardan çıkan malzemeler yazılmış ve giriş çıkış tarihleri belirtilmiştir. Aynı şekilde hukuki antlaşmalarda da antlaşmanın yapıldığı yıl, ay ve gün gösterilmiştir. Yıllar, kralların her yıl içinde yaptıkları en önemli işe göre adlandırılıyordu. Örneğin: Kral Şulgi'nin ... Kanalı açtığı sene veya ... savaşı kazandığı yıl veya onun ikinci yılı gibi.

Daha sonraları akıllı araştırıcılar bu belgeler üzerindeki tarihleri toplamışlar. Babadan oğula geçen kral sülalelerini ayırıp onları

sıraya koymuşlar. Böylece en eski çağdan, Sumer'e krallığın gökten indiği zamandan başlayarak DÖ 1950 yıllarına kadar yaşayan kralların adları ve saltanat sürdükleri yılların sayılarını kapsayan bir kral listesi yapmışlardır. Yalnız ilk zamanlarda ayrı ayrı olan şehir krallıklarına ait sülaleler, aynı zaman dilimi içinde yaşadıkları halde, arka arkaya yazmışlardır. Ona rağmen bunun oldukça önemli bir tarihi değeri vardır. Bu listeye göre Sumer tarihi Tufandan önce ve Tufandan sonra olmak üzere iki kısma ayrılmış. Tufandan önce 5 şehirde 8 kral tam 241.200 yıl yaşamış. Tufan her şeyi silip süpürdükten sonra tekrar krallık gökten iniyor. İlk zamanlarda yaşayan kralların saltanat süreleri çok uzun, 23 kral 24.510 yıl, 3 ay, 3. 5 gün, daha sonra 12 kral 2.310 yıl, 4 kral 177 yıl, 8 kral 3.195 yıl, 1 kral 360 yıl, 3 kral 187 yıl, 4 kral 116 yıl, 1 kral 90 yıl, 8 kral 136 yıl, bir bayan kral 100 yıl, 6 kral 99 yıl, 7 kral 491 yıl, 11 kral 197 yıl, 5 kral 30 yıl, 21 kral 91 yıl 40 gün, 1 kral 7 yıl 6 ay 15 gün, 5 kral 108 yıl, 14 kral 203 yıl.

Sumer Kral Listesi

Krallık gökten indiği zaman Eridu krallığın (makamı) oldu. Eridu'da Alalim 28.800 yıl kral olarak kaldı. Alalagar 36.000 yıl hüküm sürdü, iki kral 64.800 yıl hüküm sürdü. Eridu terk edidi ve krallık Badtibira'ya taşındı. Badtibira'da Enmenluanna 43.200 yıl kral oldu, Enmengalanna 28.800, Çoban Dumuzi 36.000 yıl krallık yaptı. 3 kral 108.000 kral oldu. Badtibira bırakıldı, krallık Larak'a geçti.

Larak'ta Ensipazianna 28.800 kral oldu. Larak terk edildi ve krallık Sippar'a taşındı.

Sippar'da Enmeduranna 21.000 kral oldu. Sippar bırakıldı. Krallık Şuruppak'a geçti.

Şuruppak'ta Ubartutu 18.600 yıl kral oldu.

Toplam beş kentte sekiz kral 241.200 yıl hüküm sürdü.

Ondan sonra Tufan (ülkenin) üstünü kapladı. Tufan (ülkenin) üstünü kapladıktan ve krallık gökten (ikinci kez) indikten sonra Kiş krallık makamı oldu. Kiş'te Gavur 1.200 yıl kral oldu, Gulla-Nidaba-anna-pad 960 yıl hüküm sürdü. Palakinatim 900 yıl hüküm sürdü, Ningişlişma ... yıl, Bahina ... yıl, Buanum 840 yıl, Kalibum 960 yıl, Galumum 840 yıl, Zukakip 900 yıl, Atap 600 yıl, Aab'ın oğlu Maşda 840 yıl, Maşda'nın oğlu Arurium 720 yıl hüküm sürdü. Göğe yükselen, tüm ülkeleri sağlamlaştıran çoban Etana 1560 yıl kral oldu. Etana'nın oğlu Balih 400 yıl, Enmennunna 660 yıl, Enmennunna'nın oğlu Mela-Kiş 900 yıl, Enmennunda'nın oğlu Barsalnunna 1200, Barsalnunna'nın oğlu Meszamug 140 yıl hüküm sürdü. Meszamug'un oğlu Tizkar 305 yıl, İlku 900 yıl, İltasadum 1.200 yıl hüküm sürdü. Elam ülkesinin silahlarını yok eden Enmbaragesi 900 yıl, onun oğlu Agga 625 yıl krallık yaptılar. (Toplam) yirmi üç kral 24.510 yıl, 3 ay, 3 _ gün hüküm sürdü. Kiş savaşta yenildi, krallığı Eanna'ya taşındı.

Eanna'da (güneş-tanrısı) Uttu'nun oğlu Meşkiaggaşer (hem) en (hem de) kral olarak 324 yıl hüküm sürdü. Meşkiaggaşer denize girdi, dağlara çıktı, Meşkiaggaşer'in Uruk'u kurmuş olan oğlu Uruk kralı Enmerkar 420 yıl hüküm sürdü. Çoban Lugalbanda 1200 yıl hüküm sürdü. Kenti Kua olan balıkçı Dumuzi 100 yıl, babası bir göçebe "?" olan Gılgameş 126 yıl hüküm sürdü. Gılgameş'in oğlu Urnungal 30 yıl hüküm sürdü. Urnungal'in oğlu Udulkalamma 15 yıl, Labaşer 9 yıl hüküm sürdü. Ennundaranna 8 yıl hüküm sürdü. Meşede 36 yıl hüküm sürdü. Melemanna 6 yıl hüküm sürdü, Lugalkidul 36 yıl hüküm sürdü. (Toplam) on iki kral 2.310 yıl hüküm sürdü. Uruk savaşta yenildi ve krallık Ur'a taşındı.

Ur'da Mesannapadda kral 80 yıl hüküm sürdü. Mesannapadda'nın oğlu Meskiagnunna 36 yıl hüküm sürdü. Elulu 25 yıl hüküm sürdü. Balulu 36 yıl hüküm sürdü. (Toplam) dört kral 177 yıl hüküm sürdü. Ur (savaşta) yenildi ve krallık Avan'a geçti.

Kiş'te ... kral olarak 201 yıldan fazla hüküm sürdü. Dadasig ... yıl hüküm sürdü. Mamagal 420 yıl hüküm sürdü. Mamagal'in oğlu kalbum 132 yıl hüküm sürdü. Tuge 360 yıl hüküm sürdü. Mennuma 180 yıl hüküm sürdü. Lugalmu 420 yıl hüküm sürdü. İbbi-Ea 290 (?) yıl hüküm sürdü. (Toplam) sekiz kral 3.195 yıl hüküm sürdü. Kiş (savaşta) yenildi ve krallığı Hamazi'ye geçti.

Hamazi'de Hadaniş 360 yıl hüküm sürdü. (Toplam) bir kral 360 yıl hüküm sürdü. Hamazi yenildi ve krallığı Uruk'a taşındı.

Uruk'ta ... 60 yıl hüküm sürdü. Lugalure 120 yıl hüküm sürdü. Argandea 7 yıl hüküm sürdü. (Toplam) üç kral 187 yıl hüküm sürdü. Uruk savaşta yenildi, krallığı Ur'a taşındı.

Ur'da (büyük olasılıkla toplam 116 yıl hüküm süren 2. Ur hanedanına mensup dört hükümdarın adları kırılmıştır). Ur yenildi, krallık Adab'a geçti.

Adab'da Lugalannemundu kral olarak 90 yıl hüküm sürdü. Bir kral 90 yıl hüküm sürdü. Adab yenildi krallık Mari'ye geçti.

Mari'de İlşu kral olarak 30 yıl kaldı. İlşu'nun oğlu ... 17 yıl kral oldu, ... 30 yıl kral oldu, ... 20 yıl kral oldu, ... 30 yıl kral oldu, ... 9 yıl kral oldu. (Toplam) altı kral 136 yıl hüküm sürdü. Mari yenildi ve krallığı Kiş'e geçti.

Kiş'te, Kiş'in temellerini sağlamlaştıran hancı kadın Ku-Bau kraliçe olarak 100 yıl hüküm sürdü. (Toplam) bir kraliçe 100 yıl hüküm sürdü. Kiş yenildi krallık Akşak'a geçti.

Akşak'ta Unzi 30 yıl kral oldu. Undalulu 12 yıl kral oldu. Urur (belkide Zuzu olarak okunması gerekir) 6 yıl hüküm sürdü. Puzur-Nirah 20 yıl hüküm sürdü. İşu-İl 24 yıl hüküm sürdü. İşu-İl'in oğlu Şu-Sin 7 yıl hüküm sürdü. (Toplam) altı kral 99 yıl hüküm sürdü. Akşak yenildi ve krallığı Kiş'e geçti.

Kiş'te Ku-Bau'nun oğlu Puzur-Sin 25 yıl kral oldu. Puzur-Sin'in oğlu Ur-Zababa 400 yıl krallık yaptı. Simudarra 30 yıl kral oldu. Simudarra'nın oğlu Usivater 7 yıl hüküm sürdü. İştar-Muti 11 yıl kral oldu. İşme-Şamaş 11 yıl kral oldu. Taş işlemecisi Nannia 7 yıl

kral oldu. (Toplam) yedi kral 491 yıl hüküm sürdü. Kiş yenildi ve krallığı Uruk'a geçti.

Uruk'ta Lugalzaggesi 25 yıl hüküm sürdü. (Toplam) bir kral 25 yıl hüküm sürdü. Uruk yenildi ve krallığı Agade'ye taşındı.

Agade'de, babası bir "bahçıvan" olan ve Agade'yi kuran, Kiş kralı Ur-Zababa'nın içki sunucusu olan Sargon 56 yıl kral oldu. Sargon'un oğlu Rimuş 9 yıl hüküm sürdü. Rimuş'un kardeşi, Sargon'un oğlu Maniştuşu 15 yıl kral oldu. Maniştuşu'nun oğlu Naram-Sin 56 yıl hüküm sürdü. Naram-sin'in oğlu Şarkalişarri 25 yıl hüküm sürdü. Kim kraldı? Kim kral değildi? (Yani bir kargaşa dönemi idi.) Kral İgigi, Kral Nanum, Kral İmi, Kral Elulu; bunların dördü de kraldı, (ama yalnızca) üç yıl hüküm sürdüler. Dudu 21 yıl hüküm sürdü. Dudu'nun oğlu Şudurul 15 yıl hüküm sürdü. (Toplam) 11 kral 197 yıl hüküm sürdü. Agade yenildi, krallığı Uruk'a geçti.

Uruk'da Urnigin 7 yıl kral oldu. Urnigin'in oğlu, Urgigir 6 yıl kral oldu. Kudda 6 yıl, Puzur-İli 5 yıl kral oldu. Ur-Utu 6 yıl hüküm sürdü. (Toplam) beş kral 30 yıl hüküm sürdü. Uruk silahla yenildi ve krallığı Guti güruhlarınca alınıp götürüldü.

Guti güruhlarında (başta) adı bilinmeyen bir kral hüküm sürdü. Sonra İmta kral olarak 3 yıl hüküm sürdü. İnkişuş 6 yıl kral oldu. Sarlagab 6 yıl, Şulme 6 yıl kral oldu. Elulumeş 6 yıl hüküm sürdü. İnim-Bakeş 5 yıl hüküm sürdü. İgeşauş 6 yıl hüküm sürdü. İarlagab 15 yıl hüküm sürdü. İbate 3 yıl hüküm sürdü ... 3 yıl hüküm sürdü. Kurum 1 yıl hüküm sürdü. ... 3 yıl hüküm sürdü. ... 2 yıl hüküm sürdü. İrarum 2 yıl hüküm sürdü. İbranum 1 yıl hüküm sürdü. Hablum 2 yıl hüküm sürdü. Hablum'un oğlu Puzur-Sin 7 yıl hüküm sürdü. İarlaganda 7 yıl hüküm sürdü. ... 7 yıl hüküm sürdü. ... 40 gün hüküm sürdü. (Toplam) yirmi bir kral 91 yıl 40 gün hüküm sürdü. Guti Güruhları yenildi. Krallıkları Uruk'a geçti.

Uruk'ta Utuhegal 7 yıl 6 ay 15 gün kral oldu. (Toplam) bir kral 7 yıl 6 ay 15 gün kral oldu. Uruk silahlarla yok edildi ve krallığı Ur'a geçti.

Ur'da Ur-Nammu 18 yıl kral oldu. Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi 48 yıl krallık yaptı. Şulgi'nin oğlu Amarsin 9 yıl kral oldu. Amarsin'in oğlu ("Şulgi'nin oğlu" yerine yanlışlıkla yazılmış –M.İ.Ç) Şu-Sin 9 yıl kral oldu. Şu-Sin'in oğlu İbbi-Sin 24 yıl krallık yaptı. (Toplam) beş kral 108 yıl hüküm sürdü. Ur yenildi krallık İsin'e geçti.

İsin'de İşbi-Erra 33 yıl kral oldu. İşbi-Erra'nın oğlu, Şuilişu 10 yıl kral oldu. Şuilişu'nun oğlu İdin-Dagan 21 yıl kral oldu. İdin-Dagan'ın oğlu, İşme-Dagan 20 yıl krallık yaptı. İşme-Dagan'ın oğlu Lipit-İştar 11 yıl krallık yaptı. Ur-Ninurta 28 yıl krallık yaptı. Ur-Ninurta'nın oğlu Bur-Sin 21 yıl krallık yaptı. Bur-Sin'in oğlu Lipit-Enlil 5 yıl kral oldu. Erraimitti 8 yıl kral oldu. Enlil-Bani 24 yıl kral oldu. Zambia 3 yıl kral oldu. İterpişa 4 yıl kral oldu. Urdukuga 4 yıl kral oldu. Sinmagir 11 yıl kral oldu. (Toplam) on dört kral 203 yıl hüküm sürdü.

Önemli tarihsel bir kaynak da krallardan krallara, memurlardan krallara veya krallardan memurlar yazılmış olan mektuplar. İlk bulunan mektuplar DÖ 2000-1900 yıllarına ait. Üçüncü Ur sülalesi zamanındaki bir grup mektubun özel bir önemi var. Bunlarda zamanlarında oynanan siyasal oyunlar, çevrilen dolaplar, rekabetler açığa çıkarılıyor. İşin ilginç yanı bu mektupların yazıldıkları zamanki asılları bulunmadı. Onların yerine Sumer öğretmenlerinin veya öğrencilerinin yaptıkları kopyalar ele geçti. Bu da onların daha o zaman değerleri bilinip kuşaktan kuşağa kopyalarıyla sürüp gitmiş olduğunu gösteriyor.

Sumer tarihinin kronolojisine yardım eden Tummal metni var. Bunun kırık olan baş kısmı son yıllarda yeni bulunan parçalarla tamamlandı ve böylece daha önce anlaşılmayan değeri ortaya çıktı.

Tummal, Nippur şehrinde Tanrıça Ninlil'in önemli bir tapınağının bulunduğu yer. Bu tapınak zaman zaman çeşitli krallar tarafından onarılmış. Tummal metni dediğimiz belgede bu kralların, onarma sıralarına göre adları yazılmış. Bundan kralların saltanat sıralarını öğreniyoruz (bak. s.31-32).

Ağıtlar: Bunlar, Sumer şehirlerinin savaşlardan sonra nasıl yakılıp yıkıldığını ve duyulan acıları anlatmaktadır. Bunlarda Lagaş ve Umma şehir devletlerinin arasında çıkan sınır kavgası sonucundaki yıkıntılar ve acılar, doğu dağlarından gelen ve her tarafı yakıp yıkan akınlar ve onların neden olduğu felaketler, daha sonraları Nippur ve Ur şehirlerinin düşmanlar tarafından yakılıp yıkılması, insanların ümitsizce üzüntüleri, çektiği acılar, sıkıntılar anlatılmış.[1]

Destanlar: Uzunlukları 100 satırdan 600 satıra kadar olan destanlar. Bunlardan beşi Sumer'in en eski tarihi için çok önemli. Çünkü o zamanlara ait yazılı belge yok. Bunlar, Enmerkar-Aratta Beyi, Enmerkar-Ensuhkuşdanna, Enmerkar-Lugalbanda, Lugalbanda-Hurrum Dağı ve Bilgameş/Gilgameş[2] destanları bazı tarihsel bilgiler veriyor. Enmerkar-Aratta destanları: Sumer ülkesinden yedi dağ aşılarak gidilen Aratta şehir beyliğinin yine bir Sumer kökenli olduğunu, aynı tanrıların kutsanıldığı, oradan Sumer'e değerli taşların, madenlerin getirildiği, Sumerden de oraya tahıl gönderildiği, bazen aralarında savaş çıktığını öğreniyoruz.[3] Bilgameş destanlarından, 4500 yıl önce ilk demokrasinin göstergesi olan devletin gençlerden ve yaşlılardan oluşan iki meclisinin bulunduğunu, Uruk şehri ile Kiş şehri arasındaki savaşı öğreniyoruz.

Son olarak efsane, ilahi, bilgelik yazıları gibi edebi metinlerden de bazı tarihsel bilgiler çıkarılmaktadır. Aslında bunlardan bilgi edinmek iğne ile kuyu kazmak gibi. Örneğin kral ilahilerinden Su-

1 Sumer ağıtları için bkz. *Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1*, Kaynak Yayınları, 4. basım, İstanbul, Nisan 2011, s.218.

2 Bazı Sumerologlar bu adı BİLGAMEŞ olarak okuyor. Onlar arasında hangisinin okunması konusunda tartışmalar var. Adın genel anlamı "bilen, bilgili olan". BİLGAMEŞ o kadar bilgili ki, tufandan önceki zamanlardan bile haberi var. Türkler de de çok bilgili olan Bilga Kagan, Bilga Han gibi kahramanlar var. MEŞ de hem Sumerce, hem Türkçe "saygın, sayılan" anlamına geliyor. Türklerdeki Alpameş, Toktames gibi. Bunlara ve destandaki diğer ögelere dayanarak Bunun BİLGAMEŞ okunacağını ve bir Türk adı olduğunu kanıtlıyoruz. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *Sumerlilerde Tufan, Tufan'da Türkler*, Kaynak Yayınları, 7. basım, İstanbul, Eylül 2011, s.121.

3 Destanların açıklamaları için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler*, s.131-171. Ayrıca bkz. *Sumerlilerde Tufan, Tufan'da Türkler*, s.121.

merliler korku veren düşmanları Guti'lerin, Uruk kralı Utuhegal tarafında yenildikleri halde daha sonraları III. Ur sülalesi zamanında başlarına dert olduğunu, bir efsaneden dünyanın başka yerinde olan bir ülke ile Sumer'in ilişkisini çıkarabiliyoruz veya bir atasözünden bir kral adı çıkıveriyor.

Bütün bunlar yine tam bir yardımcı olamıyor tarihi çıkarmak için. Bu belgeleri inceden inceye tarayıp oradan buradan elde edilen bilgileri bir araya koyup onlardan bir konu çıkarmak yine çıkaranın yorumuna bağlıdır. Bu yüzden bu konuda çalışanlar bile bazen aynı sonucu çıkaramıyorlar

Sumerliler'in Tarihi

Sumerlilerin 6000 yıl önce Asya topraklarından gelip yerleştikleri yer, bugünkü Bağdat şehrinin biraz kuzeyinden başlayarak Basra körfezine kadar uzanan Mezopotamya'nın alt yarısını kaplamaktadır. Burada iklim çok sıcak ve kurak. Toprağı kuru ve verimsiz. Nehirlerin geçtiği dümdüz bir arazi. Ne maden, ne de taş görünüyor etrafta. Bol kamışlık ve sazlıkla kaplı. İşte böyle bir yere gelip yerleşen Sumerliler, bir zaman sonra üstün yetenekleri ve çalışkanlıkları ile kanallar açarak kuru toprağı sulamışlar, bataklıkları kurutmuşlar, orasını her türlü ürünü elde edebilecekleri tarlalar ve bahçelerle donatmışlardır.

Sumerlilerin gelip yerleştiği bu topaklarda ilk yaşamın ne zaman başladığı, nasıl geliştiği, Sumer kültürünün ilk ne zaman göründüğü sorularını arkeoloji buluntular yanıtlıyor. Onlara göre Güney Mezopotamya'da en eski yaşam izleri DÖ 5900 yıllarına tarihlenen El Obeyt denilen küçük bir höyükte başlıyor. Ona karşılık Kuzey Mezopotamya'da en geç 7000 yıllarında yerleşimin ve tarımın başladığı görülüyor. Neden Güney Mezopotamya'da geç sorusuna 1947 yılında iki jeolog, çok eski çağlarda bu yerlerin su altında kaldığı, o

yüzden eski yerleşim yeri varsa bile bulunamayacağını cevabını ileri sürüyorlar.[4] Sumerlilerin DÖ 2000'lerde ülkeleri hakkında yazdıkları bir metinde "bir kamış çıkmamıştı, bir ağaç yaratılmamıştı, bir ev yoktu, bir şehir yapılmamıştı, bütün her yer denizdi. Sonra Eridu şehri yapılmıştı" diye yazılıyor. Bu yazı gerçekten jeologların bulgularını onaylıyor mu? Kuzey Mezopotamya'da yerleşimin ve tarımın çok önce başlaması, bunu kanıtlıyor görünüyor.

Çanak, çömlek yapımı öncesi, Neolitik (yeni taş çağı) dönemde topluluklar Mezopotamya'nın kuzeyinde dağ eteklerine yerleşmişler. Bunlardan eskisi Hassuna'da, daha sonra Samarra'daki yerleşim yeri geliyor. Buralarda tek odalı evlerle birlikte kilden yapılmış saban örnekleri, boğa, taştan yapılmış çapalar, keten ve yün eğrildiğini gösteren ağırşaklar bulunuyor. Hatta bakır bile cevher olarak kullanılmış o zaman. Hassuna'nın geç evresinde hem doğal, hem eritilmiş bakır kullanıldığı anlaşılıyor. Bu kazılarda kubbeli fırınlar da çıkmış. Buralarda bulunan obsidian, dağ kristali, deniz hayvanlarının kabukları (deniz olmadığı halde) bunlarla ticaret yapıldığını gösteriyor. Hassuna'nın son evrelerinde, yani 7000 yıllarının sonlarında iyi pişirilmiş, koyu kahverengi boyalı, olağanüstü desenlerle süslü keramik de bulunuyor. Bu keramik türü güneydeki Samarra kültürüne ait.[5] Buradaki buluntulara göre bu kültür Irak'ın orta kısmında şerit halinde kuzeye doğru görünüyor. Dicle Irmağına bakan Tel-ül-Savanna'da yapılan kazılarda buranın büyük bir merkez olduğu ve en üst tabakası 6300 tarihlerini verdiği anlaşılıyor. Burada evlerin altında mezarlar bulunmuş, bu mezarlardaki cesetlerin yanında Hassuna ve daha erken çağlara ait merkezlerde bulunan ve aynı geleneği gösteren su mermerinden oyma figürinler ve boncuklar çıkmış.

4 Tees and Falken, *Geographical Journal*, c.XVIII, p.24-39; H. Nissen, *Gründzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients*, 1983, s.60. Burada da vaktiyle su seviyesinin yüksek olduğu, sular çekilmeye başlayınca arazinin açıldığı söyleniyor.

5 Nissen, s.60.

Daha kuzeyde Çoga-mami'de yapılan kazılarda hem klasik Samarra kültürü, hem de Samarra'da Çoga-mami'ye geçiş olarak adlandırılan daha geç evresi ortaya çıkarılmıştır. Buralardaki kalıntılar arsında çeşitli buğday türleri, keten tohumu gibi bitki kalıntıları bulunmuş ki, bunlar buralarda sulama yapıldığını gösteriyor. Ayrıca Samarra'da sulama kanalları da çıkmış.

Kuzey Mezopotamya'da Hassuna kültürünün arkasından Telhalaf höyüğünde bulunan ve Halaf kültürü olarak adlandırılan kültür ile yukarıda sözü edilen kültürler aynı kökten gelmiş gibi görünüyor ve bu kültür 600 yıl kadar varlığını koruyor. Bu kültür kuzey Irak ile Suriye'nin tümünü kapsayacak kadar yayılıyor. Etkileri Akdeniz kıyısından Zagros yaylalarına kadar uzanıyor. Buralarda yetiştirilen ürünler Hassuna, Samarra ile aynı, kızıl buğday, ekmeklik buğday, iki sıralı ve 6 sıralı arpa gibi tahıl ürünleri var. Evcil hayvanlardan koyun, keçi, sığır, domuz, köpek beslendiği anlaşılıyor. Halaf kültüründe evler dikdörtgen yerine yuvarlak kulübeler olarak yapılmış. Buranın bir özelliği de fırınlarda pişirilmiş zarif desenli çanak çömlek. Bunlardan buralarda yaygın bir çanak çömlek alışverişi olduğu anlaşılıyor.[6]

6000 yılları ortasında Halef kültürünün güneyde bulunan Ubeyt kültürü ile çakıştığı görülüyor. Ubeyt kültürü El-Ubeyt denilen küçük bir höyükte bulunuyor. Güney Mezopotamya'da ilk yerleşim yeri. Tarihi DÖ 5900 yıllarına götürülüyor. Burada tek bir kültür katmanı bulunuyor, üzerine başka bir yerleşim olmamış. Burada insanlar, üstü kil ile sıvanmış kamıştan evlerde oturmuşlar. Evlerin tabanı sığır gübresi karıştırılmış çamurla sıvanmış. Bu da halkın evcilleştirilmiş hayvan beslediğini gösteriyor. Kilden yapılmış kazma ve orak modelleri de tarım yaptıklarını gösteriyor. Elde ettikleri tahılı el değirmeni ile öğütmüşler. Bunlar da buraya gelenlerin daha gelmeden önce tarım yapmayı bildiklerini anlatıyor bize. Da-

6 Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 9, Mezopotamya, Eski Yakın Doğu.

hu sonra yapılan kazılarda bu kültürün çok geniş alana yayıldığı, Anadolu'ya kadar ulaştığı anlaşılıyor. Ubeyt kültürü Halaf kültüründen daha yeni. Fakat Ubeyt'in ilk evrelerinde Halaf kültüründeki buluntular gibi buluntular ele geçiyor. Güney'de Ubeyt kültürünü gösteren ikinci yer yukarıda sözünü ettiğimiz Eridu şehri kalıntısında bulunuyor. Burada yapılan kazılarda üst üste yapılmış tam 12 kat/katman mabet kalıntısı bulundu. Bu mabet en alt katta bir oda ile başlıyor, her çağda biraz daha genişletilerek on ikinci katta en geniş halini buluyor. Buranın alttan altıncı katına kadar Ubeyt kültürü devam ediyor. Bu kattan sonra kültür birdenbire değişiyor ve mabet daha genişliyor. Bu yapıların mabet olduğu, içinde bulunan sunaklar ve onların üzerindeki sunu kalıntılarından anlaşılıyor. Eridu su tanrısı Enki/Ea'nın şehri. Sumerliler onun evinin su içinde olduğunu düşünmüş.[7] Buranın altıncı katında 1.000 mezarı kapsadığı tahmin edilen bir mezarlık bulunmuş. Bu mezarlıklardan ikiyüze yakını kazarlar tarafından açılmış. Kadın, erkek, çocuk mezarlarından oluşan mezarların içinde insan kemikleri yanında çeşitli kaplar bulunmuş ki, içlerinde öteki dünya için verilmiş yiyecekler vardı kuşkusuz. Bu mezarlar arsında bir erkek iskeleti yanında ve bir çocuk iskeleti yanında köpek kemiklerinin bulunması, daha o zamanlar köpeklere verilen değeri göstermesi bakımından önemli görünüyor.[8] Kat kat üstüne on iki mabedin yapılması 2000 yıl kadar bir zaman süresini kapsadığı düşünülüyor.

7 İlginç olanı Türkler'in su tanrıçasının evi de "Hurla" (Korla) gölünün içinde imiş. Sofilia Semenova, *Nart Boyu Türkleri Hun-Karaçaylıların Atasözleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ocak 2006 s.90. Tel- El- Ubeyt Eridu'ya 4 mil uzakta. Burada ilk olarak 1919'da British Müzesinden H.R. Hall biraz kazı yapıyor. 1922'de Wolley bu kazıyı ana toprağı bulunçaya kadar sürdürüyor.

8 Sumer City of Eden, Lost Civilizasyon Nr 5, p.45. Bizim yaptığımız araştırmalar da bunu kanıtlıyor. Bkz. *Sumerlilerde Tufan, Tufan'da Türkler* kitabındaki çalışmalar.

Ubeyt kültürü hakkında Bilim insanları farklı varsayımlar ileri sürüyorlar. Bazıları onların İran topaklarından geldiği, Sumerlilerin de doğudan geldiğini, bazıları Sumerlilerin Obeyt kültüründan sonra çıkan Uruk çağının sonunda, bazıları da Ubeyt çağının sonunda geldiğini, bazıları da eskiden beri ara ara göçen halkların aynı halklar olduğunu söylüyorlar. Daha sonra gelen Gut/Kut'lar, Hurriler, Kassitler aynı halkların ara ara göçenleri idi diyorlar.[9] Benno Landsberger ise Sumerlilerin oturdukları bir çok yer adlarının ve meslek adlarının Ubeyt kültürü insanlarından kalma olduğunu söylüyor. Bunlardan: Buranum= Fırat, İdigna= Dicle, Eridu, Ur, Larsa, Kiş, Adab, Kullab, Lagaş, Nippur gibi şehir adları.[10] Bunlardan başka bazı meslek adlarının da onlardan geldiğini ileri sürüyor: İşbar= dokumacı, pahar= çömlekci, damqar= tüccar, aşgab= derici, sidin= duvarcı, addub= sepetçi, sulumb= hurma, nimbar= hurma ağacı, absin= saban izi, apin= saban, udul= çoban, engar= çiftçi, tibira= madenci, nangar= marangoz.[11]

Burada tüccar anlamına gelen damqar kelimesi daha önce Sami bir kelime olarak biliniyordu. Halbuki buradan Ubeyt halkına ait bir kelime olduğu ve ticaretin onlar zamanında bilindiği anlaşılıyor. B. Landberge bu halka "ilk Fıratlılar" adını veriyor.

Ubeyt kültürünü yapanlar Subarlar da olabilir deniyor. Çiftçiliği getirenler de bunlar. Ubeyt kültürünü Uruk kültürü izliyor. Sumerlilerin bu kültürle buralara göç ettikleri anlaşılıyor. Burada 1920 yılında ilk kazıyı Almanlar yapıyor. Çiviyazının başlangıcına ait belgeler de burada bulunuyor. Uruk[12] adı Tevrat'ta Ereh olarak geçiyor. O, Ur ve El-Ubeyt höyüğünün 35 km. kuzey batısında. Bu

9 J.N.Postgate p.23.

10 Bu yer adlarında Ur, Kiş, Lagaş'ın Türk adı olduğu *Sumerlilerde Tufan, Tufan'da Türkler* kitabında gösterilmiştir.

11 B. Lansdberger, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/3, 1943-45, s.426.

12 Uruk adı da Türk adı. Hanedan, boy demek.

şehir hakkında kahraman Bilgameş, duvarlarının bakır gibi parladığını, iç duvarının hiç benzeri bulunmadığını yazıyor. Şehrin duvarları 5 mil/9.5 kilometre uzunluğunda. Sur içinde kalan yer 5.5 kilometrekare. Surun dışında da oturma yerleri var. Şehrin nüfusunun kilometrekareye 100-200 kişi olduğu hesaplanıyor. Roma Uruk'dan ancak 3000 yıl sonra aynı ölçüye ulaşmış. Burada ilk yapılan kazılarda duvarları beyaz olan bir mabet bulunuyor. Bu yüzden buna "beyaz mabet" dendi. Bu yapının planı Eridu ve Ubeyt zamanına tarihlenen VI ve XI. tabakalar arasındaki mabet planına benziyor. Eridu'da bu yapı düz bir alana yapılmış. Uruk da ise 15 metre kadar yapay olarak yükseltilmiş bir tepe üzerine, yerden göğe doğru uzanan bir merdiven gibi kondurulmuş. Bu Sumer'in ilk Zigurrat'ı (basamaklı kule) gibi. Onun yanında başka bir mabet topluluğu ile Ziggurat'ı yer alıyor. Bu mabet yüzyıllarca aşk tanrıçası İnanna'nın kutsandığı An/Anu mabedi.[13] Bu mabetlerin özelliği kilden yapılı duvarlar ve sütunlarının, tepeleri çeşitli renklerle boyanmış kilden yapılmış çiviler sokularak elde edilmiş mozaiklerle süslenmiş olmaları. (City of Eden p.78-79).

Uruk'ta ana toprağa erişinceye kadar (30 metre) 18 kültür tabakası bulunuyor. En alt tabaka DÖ 4000'den başlıyor ve 3500'lere kadar geliniyor. Bunun 14. tabakasında çıkan seramiğe "Uruk seramiği" deniyor. Bu seramik dördüncü tabakaya kadar sürüyor. Bundan sonra özel bir seramiği ile Cemdet-Nasr devri geliyor.

Uruk'ta büyük kültür devrimi 6. tabakadan itibaren başlıyor. Bu zaman, mozaikli, nişli, sütunlu büyük kült binaları, ilk silindir mühürler bulunuyor.[14] Bu mühürler 5 santime yakın boyda, parmak

13 City of Eden. p.53.

14 Silindir şeklinde olan bu mühürler, çeşitli taşlardan ve kilden yapılırlar. Mühürler ekonomik denetim için kullanılan bir araç. Bir nesnenin mühürlenmesi ona başkasının sahip olamayacağı anlamına gelir. Bunlarda yapılan küçük değişiklikler kime ait olduğunu belirler. Bu küçük mühürler üzerinde insanların giyinişleri, takıları, saç biçimleri bile gösterilmiştir. Nissen'e göre (s.91) mühürlerin soyut resimli olanları normal halka, iyi işlenmiş olanları yöneticilere ait olmalı imiş.

kalınlığında oluyor. Bunlar üzerine tören sahneleri, efsanelerden alınmış hikâyeler, günlük yaşantıya ait sahneler kazılmıştır. Arkeolojik buluntuların en başında 3300 yıllarına tarihlenebilen ince mermerden yapılmış bir kadın başı gelmektedir. Uruk'un IV. tabakasında ilk yazının başlangıcını gösteren resim ve semboller çizilmiş tabletler çıkıyor ki, bunlar Uruk halkının uygarlığa attığı ilk adımının göstergesi olarak niteleniyor. Bunlardan başka hesap işlemlerine yarayan kilden yapılmış sayı taşları bulunuyor. Bunların bir kısmı kilden kaplar içine konmuş olarak çıkıyor ki, bunlara bir tür muhasebe defteri deniyor. Bu taşlar, 10'a kadar tek sayıları, 10'un katlarını ve 6'nın katlarını gösterir şekilde biçimlendirilmiş. Bu zamanda Uruk tarım, hayvancılık, el sanatları ile ticareti elinde tutuyordu. Yazının çıkmasıyla yalnız sayılabilecek şeyler kaydedilmekle kalmıyor, şahıslar da yazılıyor.

Uruk IV-VI katlarındaki yapılarda rimşin denilen kareye yakın tuğlalar kullanılmış. Er hanedan devri denilen zamanda da üstleri kubbe gibi plankonveks olarak adlandırılan tuğlalar icat edilmiş. Bunlar bir ekmek şeklinde olduğundan, bu mabedin kutsallığını anlatmak için yapılmış olarak yorumlanıyor.

Yukarıda Sumer topraklarında yazının bulunuşuna kadar olan zamanı-çağı arkeolojik bulgulara göre kısaca değerlendirmeye çalıştık. Elde ettiğimiz sonucu şöyle özetleyebiliriz: Doğudan sürekli olarak insanlar göç etmiş. İlk göçler Kuzeyden başlamış, yavaş yavaş aşağı doğru inmiş. Kazılardaki buluntulara ve aralarındaki bağlantılara göre bunlar aynı toplulukların göçleri. Göçler hep Doğudan geliyor. Orta Asya'daki Tufandan sonra kurtulan insanlar çeşitli yönlere doğru yayılıyorlar. Tufandan kurtulanlar ve onun ulaşamadığı yerlerde yaşayanlar da başlayan kuraklıklar sonucu, kuraklığın başlama yerleri ve zamanına göre Mezopotamya'ya göçüyorlar.[15] Sumerliler de onların daha geç göçen bir kolu. Bundan sonra yazılı belgelerden Sumer tarihine bakacağız.

15 *Sumerlilerde Tufan Tufan'da Türkler* kitabımızda bu konu işlenmiştir.

YAZILI BELGELERE GÖRE SUMER TARİHİ

Sumer tarihini bütün ayrıntılarıyla açıklayan yazılı belge yok. İlk başta da yazdığımız gibi çeşitli zamanlarda, çeşitli amaçlarla yazılmış belgelerden toplanan bilgilerden çıkarılan, tarihsel olaylar bildiklerimiz. Sumerliler ülkelerine ki.en.gi/r= kenger, kendilerine de kengerli anlamına gelen kenferlu, dillerine de eme.gir derlerdi. DÖ 1800 yıllarında Sumerlilerden meraklı olan biri veya bir topluluk o zamana kadar gelmiş geçmiş bütün kralların, şehir beylerinin idare ettikleri yılları, idare ettikleri şehir veya bölgeleri sıra ile yazmışlar. Biz buna kral listesi diyoruz. Bu kral listesine göre Sumer tarihi, Tufandan önce ve Tufandan sonra olmak üzere iki kısma ayrılmış. Tufan'dan önce 5 şehirde pek uzun ömür süren 8 kral yaşıyor ki, bunların toplam saltanat süresi 241200 yıl. Akıl alcak gibi değil. İlk krallık başlayan şehir Eridu, sonuncu ise Şuruppak. Şuruppak kralı Ubartutu 18000 yıl yaşamış. Ubartutu Tufan kahramanı Ziusudra ile aynı kabul ediliyor.[1] Onu, Tufandan sonra tanrı kabul edildiğinden bir daha tarih sahnesinde görmüyoruz. Şuruppak şehri de öyle. Bu şehir Bağdat'ın 150 kilometre güneyinde. Orası su kenarında olmadığı halde Tufan haberi neden orada alınıyor ve orada başlıyor? Bu şehrin başka özelliği de ilk anlaşılır yazılı belgelerin orada bulunması ve sonra da bitmesi (DÖ 2700). Bu yazılı belgelerde sözlüklerin, edebi metinlerin ilk örneklerini buluyoruz.

1 William W. Hallo, William Kelly Simpson, the Ancient Near East A History, 1971, p.35.

Tufandan önce adı geçenler arasında bulunan Dumuzi,[2] Tufandan sonra bütün Mezopotamya tarihi boyunca tanrıça İnanna'nın kocası çoban tanrısı olarak bereket kültünü oluşturmuştur.[3]

Sumer tarihinin başlangıcı üç zaman dilimine ayrılıyor. (Nissen s.82) Bunlar son Uruk, Cemdet-Nasr, Erken Haneden çağları. Erken Hanedan çağından önce küçük yerleşim yerleri oluşuyor. Bunlar zamanla büyümeye başlıyor ve birleşerek şehirleri oluşturuyorlar. Oluşan bu şehirlerde bir idareci ortaya çıkıyor ve böylece şehir beylikleri -en.si'leri/krallıkları- Lu.gal'leri meydana geliyor.[4] Erken hanedan devri de 3 zaman dilimine ayrılıyor. İlk Handen devrinin başlama ve bitme tarihi 2900-2750, II. 2750-2600. Bu devre ayrıca kahramanlar devri de deniyor. Çünkü bu devirde destan kahramanları çıkıyor ortaya. III. Hanedan devri de 2600-2370.

Üçüncü dönemde yazı artık her şeyi yazacak hale geliyor. Erken hanedan devrinde şehir beylikleri başlıyor. Bu şehirlerdeki halklar aynı dili konuşan aynı kültürde olan insanlar. Yalnız her şehrin bir koruyucu tanrısı var. Buna ve diğer tanrılara hep birlikte tapıyorlar. Bu şehir beylikleri zaman zaman aralarında üstünlük savaşları yapıyorlar ama bunların çok kanlı savaşlar olmadığı anlaşılıyor.

Sumer kral listesine göre Tufan'dan sonra ilk krallık Kiş şehrinde kuruluyor. Kiş'in baş tanrısı Zababa. Yazılı belgelerde adı geçen ilk kralı da Etena. Buna ait efsaneye göre O, dinine bağlı, tanrı kor-

2 Bizde Temmuz ayının adı ondan gelmektedir. Diğer Türk devletlerinde, özellikle Türkmenistan'da Domuz yaz aylarının adıdır. Bu aynı zamanda bazı yerlerde cehennem anlamına gelir.

3 Bereket kültü kısaca şöyle: Aşk tanrıçası İnanna ile çoban tanrısı olarak algılanan Dumuzi evlenirler. Bir süre sonra karısının ona kızması sonucu yeraltına gönderilir. Dumuzi'nın kız kardeşi rüya tanrıçası, kardeşi yerine yarım yıl yeraltında kalmayı, tanrılar meclisinde kabul ettirir. Dumuzi yarım yıl için baharda yeryüzüne çıkar ve yine karısı ile birleşir. Bu birleşmeden dünyaya bereket geleceğini düşünmüş Sumerliler. Bu konu hakkında daha geniş bir bilgi için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *İnanna'nın Aşkı,* Kaynak Yayınları, 6. basım, İstanbul, Nisan 2010; Muazzez İlmiye Çığ, *Bereket Kültü ve Mabet Fahişeliği,* Kaynak Yayınları, 9. basım, İstanbul, Eylül 2011.

4 İlk zamanlarda şehir beyine en.si=PA.TE.Sİ deniyordu. Daha sonraları kral olarak lugal dendi. İkisi de idareci, bey anlamına gelmektedir.

kusu bilen, tanrısal törenleri yerine getiren bir kral. Fakat nedense çocuğu olmuyor. Kendisinden sonra adının sürdürecek kimsesi kalmayacak. Bu yüzden buna çare olacağını duyduğu otu bulmak istiyor. Fakat o ot, göğün en yüksek yerinde imiş. Ama gökten nasıl alacak? Birgün kral, çukura düşmüş bir kartalın yavrularını bir yılanın yemek üzere olduğunu görüyor ve onları yılandan kurtarıyor. Kartal da bundan çok memnun olarak onu istediği otu almak üzere kanatlar üzerinde göğe çıkarıyor. Ama o yükselirken kral çok korkuyor ve otu alamadan yere indirtiyor kendini. Bu efsane sanatçılar arasında çok tutulmuş. Mühürler üzerine onun kartalın kanatlarında uçtuğunu gösterir resimlerini yapmışlar. Bundan Etena'nın güçlü bir kişiliği olduğunu anlıyoruz. Kral listesine göre o 1500 yıl yaşamış. Etana'dan sonra kral listesinde isimleri geçen 7 kralın isimleri Sami dilinde, Sumerli adı değil, haklarında da yazılı bir belge yok. Onlardan sonra gelen Enmbaragesi. Bunun hakkında yazılı belgelerden biraz bilgimiz var. Son yıllardaki kazılarda bulunan küçük bir taş vazo üzerindeki yazı ile bunun gerçek bir şahıs olduğu kanıtlandı.[5] O da 900 yıl yaşamış. Onu 625 yıl yaşayan Agga izliyor.

Şimdi yüzümüzü, Kiş'den daha güneyde olup o da Kiş gibi küçük toplulukların birleştirilmesi ile bir şehir krallığı haline gelen Uruk şehrine dönelim. Bunun kurucusu Meşkiaggaşeir. Kral listesinde güneşin oğlu olarak tanımlanıyor ve ömrü 325 yıl. Bu şehir gök tanrısı An'ın koruması altında. Kral listesinde bu kral için "dağa çıktı, denize girdi" sözlerinden sınırlarını genişletmeye çalıştığı anlamı çıkıyor gibi. Ondan sonra Uruk kralı olarak oğlu Enmerkar çıkıyor. Bu da babası gibi güneşin oğlu olarak tanımlanıyor. Enmerkar ile ilgili iki destan var. Bu destanlara göre o Uruk'tan 7 dağ ötede Aratta beyi ile tartışmalar yapıyor. Birinde Enmerkar Aratta beyinden (beyin adı belli değil), tanrıça İnanna'ya yapmakta olduğu mabedin süslenmesi için, değerli taşlar istiyor, vermezse Aratta'yı toz dumana çevireceğini bildiriyor. Aratta beyi de ona, Tanrı-

5 D.O. Edzard, Zeitschrift für Assiryologie ZA L III, 1959, p.9-26.

ça İnanna'nın kendisinin de tanrıçası olduğunu, ona bunu yapmasına meydan vermeyeceğini bildiriyor. Anlaşıldığına göre Uruk'dan da Aratta'ya tahıl gönderiliyormuş. İkinci destanda Aratta beyi Ensuhkuşdanna, Enmerkar'a üstünlük taslayarak kafa tutuyor. Sonuçta her iki destanda da Aratta beyleri, Uruk beyi Enmerkar'ın kendilerinden üstün olduğunu kabul ediyorlar.[6] Enmerkar'dan sonra Lugalbanda kral oluyor. Bu kimse üç destanda görünüyor. Aratta destanında asker, belki bir kumandandı. Ama bu destanlar dışında onun siyasal kimliği, askerliği ile ilgili herhangi bir belge yok. Yalnız önemli bir kişi olmalı ki, onu 1200 yıl yaşatmışlar ve dinciler de onu tanrılaştırmışlar. Lugalbanda da bir kahraman. Lugalbanda'yı 100 yıl yaşayan Dumuzi izliyor. Bu kral listesinde Tufan'dan önce çoban olarak ve Badtibira şehrinde 36000 yıl krallık yapmış bir Dumuzi var. Bu ikisi aynı şahıs olabilir mi? Belki ikisi birbirinin bir yansımasıydı, Dumuzi'nin siyasal kimliği hakkında bir bilgimiz yok. Daha sonra Çoban tanrısı kimliği ile tanrılaştırılmış ve kutsal evlenme töreni ve ölüp dirilen tanrı efsanelerinde başrolü oynamıştır.[7] Dincilerin onu neden bu efsanelere konu ettiği bilinmiyor. Herhalde yaşamı boyunca büyük bir iz bırakmış olmalı. Kral listesine göre Kral Dumuzi'yi 120 yıl yaşayan Gilgameş/Bilgameş[8] izlemiş. O da Efsane ve destanlarıyla bir kahraman.[9] Ne yazık ki Bilgameş'in kendi zamanında yazılmış bir belge yok. Daha sonra yazılan bir efsaneye göre sözde kendinden iki önceki Uruk kralı Enmerker'ın oğlu imiş. Krala bir falcı kızının bir oğlu olacağı, büyüdüğünde dedesini öldürerek krallığı elinden alacağını söylemiş. Bunun üzerine kral kızını kimse ile beraber olmaması için bir kule-

6 Bu destanlar için bkz. *Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1*, s.131 vd; ayrıca bkz. *Sumerlilerde Tufan Tufan'da Türkler*, s.120 vd.

7 Bkz. *Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1*, s.109; ayrıca bkz. *İnanna'nın Aşkı*.

8 Bu adın Bilgameş olarak bir Türk adı olduğu *Sumerlilerde Tufan Tufan'da Türkler* kitabımızın 121. sayfasında kanıtlandı.

9 Bkz. *Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1*.

ye kapatıyor ve bir bekçi ile bırakıyor. Bu kadar önlem almasına karşın kız yine gebe kalıyor. Dokuz ay sonra kızın bir oğlu oluyor. Bunu gören bekçi, kralın kendisini öldüreceğinden korkarak çocuğu kuleden aşağı atıyor. O sırada kulenin altından geçmekte olan bir kartal hemen onu sırtına almış ve bir hurma bahçesinin kenarına bırakmış. Onu gören bahçıvan ona "her şeyi bilen" anlamına gelen Bilgameş adını koymuş ve onu çocuğu gibi büyütmüş. Büyüyünce bir çok yerleri dolaşıp bilgi sahibi olarak Uruk'a gelip kral oluyor. Diğer taraftan babasının Luagalanda (Enmerkar'ın oğlu), annesinin de Tanrıça Ninsun olduğu, bu yüzden kendisinin üçte bir tanrı, üçte iki insan olduğu yazılmış.

Bilgameş'in serüvenlerini içeren 5 destan var. Bir de onun ölümünü anlatan bir metin bulunuyor.[10] Bunlar: Bilgameş ve Yaşam Ülkesi (Ejderhanın Öldürülmesi), Bilgameş Gök Boğası, Bilgameş, Enkidu ve Yeraltı Dünyası, Bilgameş ve Agga ve Tufan. Bu destanlar ölümünden çok sonra yazılmışlardır. Bunlar Bilgameş'in tam bir tarihsel kişi olduğunu kanıtlamıyor, deniyor. Onun tarihte gerçekten yaşadığını 1955 yılında bulunan Tummal belgesi kanıtlıyor.

Şimdi Kiş ve Uruk şehir krallıklarının birbiriyle karşılaşmasına geliyoruz. Biraz palazlandılar ya, güç gösterinse başlıyorlar. Kiş'in birinci sülalesinin son kralı Agga, Uruk'un birinci sülalesinin son kralı Bilgameş'e benim idareme gireceksiniz, diye kafa tutuyor. İşte tam bu zamanda tarihte ilk kez yaşlılar ve gençlerden oluşan siyasal iki meclis görüyoruz Uruk'ta. Agga'nın bu kafa tutmasına karşı Bilgameş önce yaşlılar meclisine "Savaşıp özgürlüğümüzü kazanalım mı, yoksa onlara boyun eğelim mi?" diye soruyor. Yaşlılar öyle rahatına düşkünmüş ki, savaşmak istemiyor, boyunduruğa girmeye razı oluyorlar. Aynı soru gençlere yöneltilince "savaşalım ve

10 Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1*, s.131-162.

özgürlüğümüzü kaptırmayalım" diyorlar. Bilgameş ve Agga adlı belgeye göre iki kral arasında acayip bir savaş oluyor. Ama sonunda ikisi de aynı kalıyor.[11]

Bu arada başka bir şehir krallığı ortaya çıkıyor. Uruk'un güneyinde Ur şehir krallığı. Ay tanrısı Nanna/Suen onun koruyucusu. Bu şehir çok önemli Sumer tarihinde. Orada yapılan kazılarda hemen hemen 1000 yıl süre içinde ölülerin gömüldüğü bir mezarlık bulundu. Bunlardan en önemlisi adları kral listesin yazılmamış olan Ur'un ilk kral sülalesinden olduğu düşünülen kral Meşkalamdug, Akalamdug ve kraliçe Şubat'a ait olanlar.

Ur Kral Mezarları

İngiliz Bilim adamı Leonard Wooley çok şanslı idi. 1926 yılında Sumer'in üç kez başkenti olan Ur şehrinde başladığı ve 1931 yılına kadar aralıklı sürdürdüğü kazılarda çok geniş alan içinde 1800 mezar buldu. Burada DÖ 3500 yıllarından başlayarak 2600 yıllarına kadar, hemen hemen 1000 yıl içinde gömülmüş ölüler bulundu. Bunlar arasında 16 mezar birinci Ur sülalelesi krallarına ait. Ne yazık ki, iki mezar dışındakiler soyulmuş. Bulunanlardan biri 10 metre toprağın altında. Mezara bir kemerli kapıdan giriliyor, tavanı kubbe şeklinde. Gerek kemer, gerek kubbe mimaride ilk görüldüğünden çok önemli bulunuyor. Bu bir kraliçe mezarı. Kraliçenin cesedi öküzler tarafından çekilen dört tekerlekli bir arabanın üzerinde. Öküzlerin koşumları altın, gümüş ve lacivert taş ile süslenmiş. öküzlerin yanında sürücüsü bulunuyor. Kraliçenin cesedi üzerinde Pu. abi veya Şubat adı yazılı bir mühür var. Kraliçenin başındaki peruk üzerinde altın yapraklar arasına mavi taştan yapılmış çiçeklerle donatılmış taç var. Kraliçenin üzerinde bir omzu açık bir giysi bulunuyor. Gözleri sürmeli, yüzü boyalı. Omuzuna altın, gümüş ve lacivert taştan yapılmış bir amulet, bir tür nazarlık konmuş. Ce-

11 Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler,* s.158.

sedin göğsü üzerinde altından bir kap ve gümüşten bir tarak konmuş. Kraliçenin yardımcıları olacak 9 kadın cesedinin başlarında altın gümüş bağlarla bezenmiş taçlar, kulaklarında yarım ay şeklinde altın ve gümüş küpeler bulunuyor. Ellerinde bakırdan mızraklar, başlarında bakırdan miğferler bulunan 9 asker cesedi de onların yanında. Bunların arkasında ellerinde lir, arp ve flüt çalgılarıyla çalgıcılar ve kraliçenin yardımcıları. Hepsinin elinde içki kadehleri bulunuyor. Anlaşıldığına göre çalgıcıların çalgılarından çıkardıkları hüzünlü melodiler arasında içkilerini içerken mezarın kapısı kapanmış ve içerdeki 63 kişi hayvanlarla birlikte can vermiş.

İkinci mezar Prens veya kral olan Meşkalamdug'a ait. Kral listesinde onun adı olmadığı için kimliği biraz şüpheli kalıyor. Ceset iki eşek tarafından çekilen bir araba üzerinde. Araba mozaik şeklinde altın, gümüş ve mavi taşla kakma şeklinde süslenmiş. Kralın başına altından dövülerek yapılmış, peruk şeklinde ayıca yanaklarını da örten bir miğfer giydirilmiş. Üzerinde altın bir hançer, altından ve gümüşten küpe ve bilezikler, başı lacivert taştan altın iğne, altından amulet şeklinde bir boğa heykelciği bulunuyor. Etrafta kadın ve erkeğe ait 80 ceset dağılmış. Bunların içinde çalgıcılar ellerinde müzik aletleriyle. Bu aletlerden tahta üzerine altın kaplanmış sakalları lacivert taştan yapılmış bir boğa başını taşıyan lir çok önemli. Cesetlerin yanında belki zehir veya içki konan bardaklar. Etrafta pek çok ölü hediyesi var. Bunlar içinde altından, bakıdan yapılmış kılıç, balta ve pek çok üç köşe ok uçları, 50 kadar gümüş ve bakır kupa. Bütün bunlar yalnız süs eşyaları değil, günlük kullanılan eşyalar da.

Başka mezarlarda ölüler tabut içine konmuş. Elleri göğüslerinde kil, bakır veya taştan bir kabı tutar durumda. Bu Türk heykellerini hatırlatıyor. Bu mezarlarda da altın, gümüş kap kacak, silahlar, sedef kakma eşyalar bulunmuş,

Bunlar o zamanki halkın ne kadar zengin olduğunu gösteriyor.

Ur'un ilk kralı Meşannipadda 80 yıl yaşamış. Bu krallıklarla aynı zamanda kuzeyde bir Nippur şehri var ama o bir krallık değil ve

Tarih boyunca da krallık olmamış. Hava tanrısı ve baş tanrı haline gelen Enlil'in bir kültür şehri. O burada karısı Ninlil ile yaşıyor. İkisinin de mabetleri var. Tummal adı verilen bir belge Kiş, Uruk, Ur şehir krallıklarının bir kronolojisini veriyor. Aslında bu metin bu krallıkların çağından çok sonra yazılmış, tarihi değeri o kadar yok. Yalnız bunu yazan da kuşkusuz o zaman bazı kaynaklara dayanmış olmalı. Bu metne göre Nippur'daki Tanrı Enlil tapınağını, Tufandan sonra ilk kurulan şehir olan Kiş'in ilk kral sülalesinin sondan bir önceki kralı Enmebaraggesi yaptırıyor. Onun oğlu Agga da onu üstün yapıyor. Herhalde daha bir çekidüzen veriyor. Ayrıca tanrıça Ninlil için de Tummal'i yapıyor. Bunun ne olduğu bilinmiyor. Herhalde ya Enlil'in tapınağına karısı için ayrı bir bölüm ekliyor veya tamamıyla ayrı bir yer bu. Belki de daha sonraki metinlerde gördüğümüz tanrıça Ninlil'in özel tapınağının bir başlangıcı idi. Bunlarla, Nippur şehrinin kurulması Kiş krallığı ile mi başlamıştı sorusu aklımıza geliyor. Bundan sonra Tummal yıkılıyor. Bu kez Ur şehrinin ilk sülalesinin ilk kralı olan Meşannapadda Enlil'in Burşusua'sını yaptırıyor. Bunun ne olduğu bilinmiyor. Yalnız anladığımız Nippur şehri Kiş'den Ur şehrinin eline geçmiş. Tummal'in yıkılması da bu ele geçme savaşında mı oldu, bilinmiyor. Yıkılan Tummal Meşannapadda'nın oğlu Meşkiagnunna tarafından yapılıyor ve tanrıça Ninlil, onun içine getiriliyor. Getirilen kuşkusuz tanrıçanın heykeli. Tummal yine yıkılıyor. Bu kez Uruk sülalesini 5. Kralı Bilgameş'in Nippur'u ele geçirdiğini görüyoruz. O nedense yıkılan Tummal'i yapmıyor da Enlil'in Numunburra'sını yapıyor. Oğlu Urlugal da Tummal'i üstün yapıp Ninlil'i oraya getiriyor. Bu yıkılan yeri yeniliyor, demektir.

4. Kez Tummal yıkılıyor, tekrar Ur şehrinin ikinci kral sülalesinin eline geçiyor Nippur. Birinci olan kral Nanna, Enlil'in evini, hem de onun yüce parkını yapıyor. Onun oğlu ikinci kral Meşkiagnunna Tummal'i üstün yapıp Ninlil'i içine koyuyor. Metinde bundan sonra yazılanlardan aralarında büyük bir zaman aralığı olan

Ur'un üçüncü kral sülalesine atlanmış. Bu sülalenin kralları Ur-Nammu, Şulgi, Amarsin, Şu-sin ve İbbi-sin zamanında Sumer toprakları genişleyerek diğer şehir beyliklerini de içine alan büyük Sumer devleti kuruluyor. Son kral İbbi_sin zamanında içeriden dışarıdan gelen düşmanlarla Sumer devleti parçalanarak üç şehir krallığına dönüşüyor.

Şimdi biz dönelim metnimizin baş kısmındaki kralların kronolojisine.

Kiş 'de Agga, Uruk'da Bilgameş olduğunu bu ikisinin destanından biliyoruz. Buna göre Ur şehrini ilk ve ikinci kralları olan Meşannapadda ve Meşkiagnunna'nın bu ikisinden önce olmaları gerek.

Bunu şöyle toparlayabiliriz: Kiş sülalesi önce kuruluyor, arkadan Ur sülalesi çıkıyor. Bunun ilk kralı Meşannapadda ve oğlu Meşkiagnunna güçleniyor ve bütün Sumere hakim olmaya kalkıyor, Kiş ve Nippur şehirlerini idaresine alıyor.[12] Fakat o sırada Uruk kralı olarak Bilgameş onların bu açılmalarını engelleyerek Ur krallığını güçten düşürüyor. Uruk krallığı başa geçiyor. Bilgameş, Agga ile savaşta herhalde çok gençti. Bu olaylar DÖ 2600'lere tarihleniyor. 2500'lerde Bilgameş tanrılaştırılıyor.

Bu metin çok geç zamanda, İsin kralı İşbiirra zamanında bir yazar tarafından, mabedin kimler tarafından onarıldığını göstermek üzere yazılmış. Bu metne göre şehir krallıklarının kronolojisi çıkarılıyor:

1- Kral Enmebaragesi (Kiş şehrinin ilk kral sülelesininin sondan önceki Kralı).

2- Bu kentte (Nippur) Enlil'in evini yaptı.

3- Enmebaragesi'nin oğlu Agga (Kiş'in son kralı).

4- Tummal'i üstün yaptı.

12 Ur kral mezarlarında Leonard Wooly, biri "Kral Meşkalamdug", diğeri "Ur Kralı Akalamdug" yazılı iki silindir mührü buluyor. Kral listesinde bunların adı yok. Wooley bu ikisininde Meşannapadda'dan önce olduğunu söylüyor.

5- Ninlil'i Tummal'e getirdi.
6- İlk kez Tummal yıkıldı.
7- Maşannapadda Enlil'in evinin Burşusua'sını[13] yaptı. (Ur şehrinin ilk kralı.)
8- Meşannapadda'nın oğlu Meşkiagnunna
9- Tummal'i üstün yaptı.
10- Ninli'i Tummal'e getirdi.
11- İkinci kez Tummal yıkıldı.
12- Bilgameş Enlil'in Evini numunburra yaptı. (Uruk'un 5. kralı.)
13- Bilgameş'in oğlu Ur-lugal
14- Tummal'i üstün yaptı.
15- Enlil'i Tummal'e getirdi.
16- Dördüncü kez Tummal yıkıldı,
17- Nanna Enlil'in evini "yüce parkı"nı yaptı.
18- Nanna'nın oğlu Meşkiagnanna (Ur şerinin ikinci kralı)
19- Tummal'ı üstün yaptı.
20- Ninlil'i Tummal'e getirdi.
21- Dördüncü defa Tummal yıkıldı.
22- Ur-nammu Ekur'u yaptı. (Üçüncü Ur Sülalesinin ilk kralı.)
23- Ur-nammu'nun oğlu Şulgi
24- Tummal'i üstün yaptı.
25- Ninlil'i Tummal'e getirdi.
26- Beşinci defa Tummal yıkıldı.
27- Amarsin'in yılından
28- İbbi-Sin kral (olduğu yıla) kadar
29- Enamgalanna Uruk'un İnanna'sının
30- En'i olarak seçildi.
31- Ninlil Tummal'e getirildi.
32- Enlil'in aşgab-gal' i olan Lu-İnanna'nın sözüne göre

13 Bu kelimenin anlamı bilinmiyor.

33- İşbi-Erra Ekuri-galla'yı yaptı. (İlk İsin şehri kralı.)
34- Enlil'in deposu.[14]

Kiş, Ur, Uruk şehir krallıkları arasındaki üstünlük kavgaları Sumer'i güçten düşürmüş olmalı ki, kral listesinde Komşu Elam şehir beyliklerinden Avan ve Hamazi krallıklarının, bu Sumer şehir krallıklarını ele geçirdiğini görüyoruz. Bunlara ait herhangi bir belge bulunmadı. Bu sülaleler devri bir çok karışıklık içinde. Kurucular aynı milletten olmalarına ve aynı tanrılara tapmalarına karşın güç kavgası, toprak kavgası bitmiyor. Bu yüzden ülke güçten düşüyor. Bu arada o zamana kadar hiç adı bilinmeyen yeni bir şehir beyi ortaya çıkıyor. Adab Kralı Lugalannemundu. Kral listesinde bunun 90 yıl krallık yaptığı yazılı. Bu kralın yazdırdığı bir kitabe de Adab'ın baş tanrıçası Nintu için Adab'da yaptırılan Enamazi tapınağı ile ilgili. Yalnız bu belgenin 1000 yıl sonra yapılan kopyası ele geçen. Bundan, Sumerlilerin belgeleri kopyalayıp onları bir tür tarih anlayışıyla, gelecek kuşaklara sakladıkları anlaşılıyor. Yapılan bu tapınağın 7 büyük, 7 küçük kapısı varmış. Bunlardan okunabilenlerin adları şöyle: Yüce Kapı, Büyük Kapı, Karar Kapısı, Serin Gölgeliğin Kapısı. Tapınağın yapısı tamamlanınca Lugalannemundu, Ana tanrıça için 7 kere 7 yağlı öküz ve koyun kurbanları yapıyor. Onun DÖ 2600'lerdeki bu törenine, Sedir dağı ülkesinden Elam, Marhaşi, Gutium, Subir, Sutium, Martu ve Eanna (Uruk krallığının eski adı) gibi 7 ülkenin kralları kurbanlarla katılıyor.

Kitabeye göre, bu 7 ülkenin kralı, Enamazi tapınağına sürekli olarak kurban getirirlerse, tanrıça onlara uzun ömür verecekmiş.

14 Bu Tummal metnin ilk 12 satırı kırık olarak 1914 biliniyor. Diğer kısmını Arno Peobel, Publication of The Babylonian Section of The University Museum of the University of Pennsylvania Vol IV No.1 Historical Texts kitabında yayımlamış. 1955 yılında S.N. Kramer, Jena'da Friedrich-Schiller Üniversitesinin Hilprecht tablet koleksiyonunda iki parça halinde kırık olan 11 satırını bulmuştur ve bu İnez Berhard tarafından kopya edilerek yayımlanmıştır.

Kral Annemundu da burada dört bucağın kralı olarak gösteriliyor. O bütün ülke halkına barış getiriyor. Büyük tanrılara tapınaklar yaptırıyor. Sumer'i eski görkemliliğine kavuşturuyor. Krallığını bütün dünyaya yayıyor. Bu arada kendisine 13 şehir beyi/ensisi karşı çıkıyor ama onları da alt ediyor. Sumer'in düşmanı olan Gutium halkını yakalıyor ama diğer taraftan onların vezirlerinin tapınağın açılış törenine geldiklerini görüyoruz. Bu aralarda Kiş'in üçüncü sülalesinin başında Kubau adlı bir kadın kral görünüyor. Hakkında bildiklerimiz, o bir meyhaneci imiş ve 100 yıl krallık yapmış.

Bundan sonra kral listesine adları yazılmamış, neden yazılmadığı da bilinmeyen Lagaş şehri krallığı çıkıyor ortaya. Yeni adı Tello olan bu yerde yapılan kazılarda buranın tarihi için pek çok adak kitabesi bulundu. Kısa olmalarına rağmen bunlara dayanarak elde edilen bilgilere göre, burada 150 yıl kadar süren bir sülale krallığı kuruluyor ve o Sumer'in 2450-2300 yılları arasındaki tarihinde büyük bir rol ounuyor. Lagaş krallığı zamanında Ur, Uruk, Kiş gibi ilk zamanların önemli şehir beylikleri, Mari, Adab, Akşak gibi sonradan türeyen bir yığın şehir beylikleri bulunuyor ama bunlar hakkında fazla bir bilgi yok.

DÖ 2450 yıllarında Lagaş şehrinde Urnanşe adlı birinin kral olduğunu görüyoruz. Kazılarda buna ait kapı söve taşlarında, tanrı heykellerinin yapılışına, kanal kazılışına, tapınak inşasına ait çivi şekli verilmiş killer, tabletler, taşlar, tuğlalar üzerine yazılmış 50 kadar belge bulunmuş. Bunun nasıl kral olduğu bilinmiyor ama 5 kuşak süren bir sülale kurduğunu öğreniyoruz. Yazıldığına göre o pek güçlenmiş ve yabancı ülkeleri idaresine almış. Yabancı ülkeler derken Sumer halkı olmayan yerler. Bilindiği gibi şehir beylikleri kendi halklarından. Ta Dilmun'dan gemilerle ona odun getirilmiş. Urnanşe'nin yerine oğlu Akurgal geçiyor. O komşu şehir Umma ile uğraşmak zorunda kalıyor. Ummalılar Lagaş'ın bazı yerlerini yakıp yıkıyorlar. Onun saltanatı kısa sürüyor. Yerine oğlu Eannatum geçi-

yor. Onun güçlü bir kimliği olduğu görülüyor. O ordusunu güçlendiriyor. Sumerlilerde ordu çok önemli. Onlara göre "ordun güçlü olmazsa düşman kapıdadır". Etrafındaki yerleri ideresine aldığı gibi ilk krallık olan, sonradan sessizleşen Kiş krallığını alıyor. Böylece bütün Sumer'e sahip olduğunu ileri sürüyor. Akurgal zamanında Ummalıların yakıp yıktıkları yerleri onartıyor ve yeni yerler yapıyor. Bu arada doğuda Elam, kuzeyde Umma, batıda Uruk ve yerleri bilinmeyen daha başka şehirlere saldırarak zaferler kazanıyor. Bu savaşların arasında nedenini öğrendiğimiz tek savaş Umma ile olan savaş. O da şöyle: DÖ 2500 yıllarında Kiş'in ilk krallarından Mesilim[15] zamanında Lagaş ile Umma arasında bir sınır kavgası çıkıyor. Her ikisi de "Mesilim bizim başımız" diyor. Bunun üzerine Mesilim arabulucu tanrı Satran'a yaptığı bir fal ile bu iki şehir arsında bir sınır çiziyor. İleride yapılacak tartışmaları önlemek için onu bir taşa yazdırarak bu sınıra dikiyor. Mesilim'in kral listesinde adı yok. Fakat ona ait, üzerinde iki kitabe yazılı bir gürz bulundu. Bunun birinde "Kiş'in kralı Mesilim, Ningirsu mabedinin yapıcısı, Ningirsu için bunu (gürzü) verdi. (O zaman) Adab'da Lugalşagengur ensi idi." İkinci kitabe: "Kiş kralı Mesilim Eşar'ı yeniden yaptı. O Adab'ın ensisi idi."

Bu sınır belirlenmesinden kısa bir süre sonra, Lagaş krallığı başlamadan önce Umma'da şehir beyi olan Uş bu antlaşmayı bozuyor ve sınırı geçiyor. Ayrıca Lagaş'ın kuzeyinde bulunan Guedinna'yı da ele geçiriyor. Lagaş'ın bu kısmı Urnanşe'nin torunu Eannatum zamanına kadar Ummalıların elinde kalıyor. Eannatum Ummalıların üzerine saldırarak o araziyi geri alıyor. Ve Umma beyi/ensisi Enakalla ile bir antlaşma yapıyor. Buna göre Guedinna'daki toprağın verimliliğini korumak için sınır boyunca bir kanal kazdırıyor. Mesilim zamanında dikilen taşı yeniden koydurttuğu gibi kendine

15 Bunun kral listesinde adı yok. Bulunan gürze göre yaşadığı tarih DÖ 2400 olarak gösteriliyor.

ait heykelleri de diktiriyor. Umma ve Lagaş arasında ileride çıkacak kavganın nedenlerini ortadan kaldırmak düşüncesi ile sınır kanalının Umma tarafındaki araziyi boş bırakıyor. Yine Umma'lıların bir sorun çıkarmamaları için daha güneyde bulunan tarlaları Umma'lılara bırakıyor, ama bir koşulu var: Orayı çiftlik olarak işletecekler, ürünlerinin bir kısmını kira karşılığı olarak Lagaş krallarına verecekler (daha çok sonraları bunu Roma'lılar uygulamış). Böylece hem kendisini güvence altına alıyor hem de gelecek nesillere bir gelir kaynağı bırakıyor.

Eannatum bu savaşlarını, zaferini, yaptığı antlaşmayı "Akbabalar Kabartması" olarak adlandırılan taş abide üzerine kazdırmıştı. Sumer dehası ve Sumer uygarlığının bir şaheseri olarak tanımlanan bu abidenin bir yüzünde üç sahne görülüyor. Birinde önde kral, arkasında ellerinde savaş baltaları, gürzler, kalkanlar, başlarında miğferli askerler yürümekte. Savaş meydanında ise yığın halinde duran düşman ölüleri üzerine akbabalar üşüşmüş. İkinci sahnede kendi ölüleri için tepe mezarlar hazırlanıyor ve kurbanlar yapılıyor. Üçüncü sahnede savaşta kazanılanların getirilişi ve zafer ziyafeti görülüyor. Abidenin diğer yüzünde kral, baş tanrı Enlil ve diğer tanrıların yardımı ile düşmanların üzerine ağ atarak onları yakalıyor. Bu olay metinde "Tanrı Enlil'in ağı ile Ummalıları yakaladım" şeklinde yazılmıştır.[16]

Bundan sonra Eannatum'un Umma sınırından ötelere yayılmasını gözlüyoruz. O doğuda Elam'a kadar uzanıyor, güneyde Ur, Uruk, Kiş, Akşak şehirlerini idaresine alıyor. Ona karşılık kuzeyden bazı güçler Lagaş'a doğru yayılmaya çalışıyor. Bunların başında Akşak şehrinin kralı Zuzu bulunuyor. Eannatum onları geri çevirerek Lagaş'ın kuzey sınırı olan Antasurra'da sıkıştırıyor ve geriye Akşak'a kadar sürüyor. Eannatum artık çok güçlenmişti, buna güvenerek Kiş kralı ünvanını alıp bütün Sümer'e egemen olma is-

16 Bu abidenin aslı Fransa'da Loure Müzesinde, bir kopyası da Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde bulunmaktadır.

teğine kapılmıştı. Bunu yazar şöyle anlatıyor: "Tanrıça İnanna Lagaş Bey'i/Ensis'i Eannatum'u sevdiği için ona Lagaş şehrinin Ensiliği üzerine Kiş sehrinin krallığını da verdi. Bu zaferin anısı olarak akbabalar kabartmasını dikmiş olmalı." Bundan sonra Sümer'e kısa bir barış süresi geldiğini görüyoruz. Eannatum bu arada Lummadug (Lumma gibi iyi) kanalını açıyor. Bu Lumma adı Eannatum'a verilmiş bir ad. Batıda Tidnum denilen yerde yaşayan Sami halk Martu'lar tarafından verilmiş olabilir. Fakat kanalın duvarlarındaki tuğla örgüleri tamamlanmadan Eannatum yeniden bir savaşa giriyor. Önce doğudan Elam'lılar saldırıyor, onları ülkelerine doğru sürüyor, fakat Elam'ı alamıyor. Bu kez Kiş ve Akşak saldırıyor Lagaş'a. Onları geri çeviriyor. Ama bu kez Elam'lılar yeni bir yardımcı ile tekrar Lagaş'ın üzerine yürüyor. Yeni bir düşman ortaya çıkıyor. Batıdaki Mari şehri krallığı. Bu Kiş ve Akşak ordularının birleşmesi ile bir saldırıya geçiyorlar. Eannatum bu saldırıyı da önlüyor ve zafer kazanıyor. Artık biraz rahatlayan kral, Lummadug kanalının duvarlarını tamamlıyor ve onun suyunu toplamak için büyük bir su deposu yaptırıyor. Bütün bunlara rağmen, belgelere göre, Eannatum'un sonu pek iyi olmamış gibi, çünkü kendisinden sonra krallık oğulları yerine kardeşine geçiyor. Bu, onun doğal bir ölümle ölmediği, Lagaş'ta büyük bir felaket olduğu, Lagaş'ın belini doğrultamayacak kadar şiddetli bir savaş geçirdiği, kralın bu savaşta ölmüş olacağı şeklinde yorumlanıyor. Eannatum'un yerine kardeşi Enannatum geçince yeniden Umma'lılar arasında geçimsizlik başlıyor. Onlar bir türlü yenilmelerinin acısını unutamıyorlar. Umma Bey'i Ennakalli ile yapılan antlaşmayı oğlu Urlumma tanımıyor ve Umma'ya yüklenmiş olan vergiyi vermiyor. Sınırdaki hendeğin sularını boşaltıyor, hudut boyuna dikilen yazılı taşları, heykelleri kırıyor yakıyor. Eannatum'un yaptırdığı binaları da yakıp yıkıyor. Kuzeyden askeri yardım alarak sınırı geçiyor. Lagaş ordusu ile Guedinna'nın Gana-ugigga'sında karşılaşıyor. Burası güney sınırından pek uzak değil. Yardımcı ordular Umma'lıların kralı Ur-

lumma'nın kumandası altında Lagaş'lılara saldırıyorlar. Bu kez Enanatum'un oğlu Entemena bu savaşı karşılıyor, savaşı Lagaş'lılar kazanıyor. Urlumma kaçıyor. Entemena onu kovalayarak ordusunun büyük bir kısmını pusuya düşürüyor ve yok ediyor. Urlumma ölüyor. Bütün bu başarının çok uzun sürmediği görülüyor. Kuzeyde Umma'dan uzak olmayan Hallab şehrinin tapınak reisi olan İl her iki kralın kavgalarının sonunu bekliyor ve bu savaş biter bitmez Entemena'ya saldırıyor. Yorgun olan Entemena'nın güçlerini yenerek Lagaş topraklarının içlerine kadar ilerliyor ve kendisini Umma Ensis'i (beyi) yapıyor. O da daha önceki Uş gibi aynı şeyleri istiyor. Etrafındaki tarlalar ve çiftliklerin sulanması için gerekli olan sınır kanalının suyunu kesiyor. Eannatum tarafından yüklenen gelirlerin hepsini vermiyor. Entemena kendisine bir elçi göndererek bu dostça olmayan hareketin nedenini soruyor. İl'de Guedinna'nın kendi toprağı ve malı olduğunu söylüyor, fakat olaylara göre ikisi arasında bir savaş çıkmıyor ve yine de Kiş kralı Mesilim ve daha sonra Eannatum zamanında saptanan Lagaş-Umma sınırı değişmiyor, Guedinna'nın problemi de Lagaş'lılara kalmış görünüyor. Entemena'nın yerine, Urnanşe sülalesinin son şahsı olan Enannatum II geçiyor. O da çok kısa süre idarede kalıyor. Ona ait yalnız kısa bir kapı sövesi kitabesi var: "Entemena'nın oğlu, tanrıça Nanşe'nin kalbinden seçilmiş, Lagaş'ın ensisi Enanatum, Enlil'in kahramanı tanrı Ningirsu için bira evini onarttı. Ningirsu'nun bira evini onartan ben Enannatum'un kendi tanrısı Şulutula'dır."

Bu da kısa zamanda ortadan kalkıyor. Onun yerinde Enetarzı adında birini buluyoruz. Görünüşe göre o, sülaleden biri değil, ensiliği zorla almış gibi. Ona ait bir vakıf kitabesi yok, yalnız ekonomik belge bulunuyor. Bir de Ninmar tapınağının baş rahibi tarafından gönderilen ve Lagaş'a doğru gelmekte olan 600 Elamlı'yı önlediğini bidiren bir mektup var. Enetarzi'yi Lugalanda izliyor. Onun yaptığı işleri bildiren bir belge yok. Lugalanda'dan sonra ensi ola-

rak Urukagina'yı görüyoruz. Bu kişi tarihte savaşlarıyla değil, sosyal reformu ile ün yapıyor.

Urkagina başa geçinceye kadar olan zaman içinde (yüz yıl kadar), Lagaşlılar bir çok savaş yapmışlar, sınırlarını çok genişletmişler. Bu genişleyen sınırlar idareler güçsüzleştikçe daralmaya başlamış. Ona karşılık yapılan bu savaşların masrafları halkın üzerine vergi olarak yüklenmiş. Gittikçe vergi almakta azıtan memurları bir Sumer tarihçisi şöyle anlatmış:

Gemileri denetleyenler, gemileri çekip alıyor, sığırları denetleyenler sığırları, balıkları denetleyenler balıkları çekip alıyorlardı. Bir koyun kırkılmak için saraya getirildiğinde koyunun yünü beyaz ise 5 şegel gümüş (1 şegel= 8.5 gram.) vermeliydi. Bir adam karısından ayrılırsa, kral 5 şegel, vezir ve saray kâhyası da birer şegel gümüş alırlardı.

O zaman ölüler bile vergiye giriyordu. Bir ölü gömülmek için mezarlığa götürüldüğünde memurlar üşüşüyor hemen ve aileden hurma, ekmek, şarap gibi şeyleri vergi olarak istiyorlardı. Sumer tarihçisi üzülerek, ülkeyi baştan başa vergi memurlarının sardığını söylüyor. Bunlar Sumerlilerin gözünü öyle korkutmuş ki "Bir beyiniz, bir kralınız olabilir, fakat insan ancak vergi memurundan korkar" şeklinde bir atasözü yapmışlar.

Bütün bu toplanan vergiler saraya gitmiş ve saray çok zenginleşmiş. Bu arada tapınağın malları, tarlaları da sarayın eline geçmiş. Kralın evi ve tarlaları, saray adamlarının evi ve tarlası bir baştan bir başa uzadı, diye yazılmış.

Halk bu ağır verilerden büyük bir sıkıntıya düşmüş, üzüntü ile çırpınırken Urukagina başa geçiyor. Halkı bu sıkıntısından kurtarmak için hemen bir teşkilât kuruyor. Yolsuzluk yapanları, fakir halkı, dul ve yetimleri ezenleri, görevini kendi çıkarı için kullananları cezalandırıyor. Bütün esnafı denetim altına alıyor. Denetleyicileri

kendi aralarından seçiyor. Halkı inleten, fakir düşüren ağır vergilerin bir kısmını kaldırıyor, bir kısmını da indiriyor. Bunun sonucu olarak Tapınak sarayın sömürdüğü bir yer olmaktan çıkıyor. Halk rahata kavuşuyor. Bu yapılan düzenlemeler arasında en önemlisi de çalışan kadınların alacağı ücretlerin düzenlenmesi. Kadınlar o zamana kadar erkeklerin yarı ücretini alırken, bu kez erkeklerle eşit ücret almaya başlıyorlar.[17] Fakat ne yazık ki, bu güzel değişiklikler çok uzun sürmüyor. Karşısına çıkan yeni bir düşmanla Lagaş'ın sonu geliyor. Bu düşman, sahneye yeni çıkan Umma kralı Lugalzaggesi. Bu da Lagaş'a saldırıyor ve onun bütün kutsal yerlerini yakıp yıkıyor, yağma ediyor. Bu olayı yaşamış olan Lagaş'lı bir yazar ve din adamı çok ayrıntılı olarak yazıya dökmüş. Yazara göre Ummalılar Lagaş'ın tanrısı Ningirsu'ya karşı büyük günah işlediğini ve tanrının ona karşı kalkan elini keseceğini, ona karşılık Umma'nın tanrıçası Nidaba'nın Lugal-Zaggesi'nin büyük günahının karşılığını göstermesi için dua ediyor. Ayrıca Ummalıların Lagaş'ı nasıl yıkıp yaktığı şu dizelerle dile getirilmiş:

Ummalılalar tapınağı ateşe verdiler,
Gümüşü ve değerli taşları yağma ettiler.
Şehir için Eyvah! Yüreğim yanıyor.
Kentim Girsu için eyvah! Yüreğim yanıyor,
Kutsal Girsu'da çocuklar acı içinde,
Görkemli tapınağın içini yağma ettiler,
Kraliçeyi (tanrıçayı) tapınağından attılar.
Ey terk edilmiş kentin hanımı! Ne zaman döneceksin?
Bey sarayını kana buladılar,
Tanrı Enlil'in tapınağında kan döktüler.
Tanrı Ningirsu'ya karşı günah işlediler.
Onların elindeki güç geri alınacaktır.

17 Bu uygulama İngiltere'de ancak 1975'de başlıyor. Bizde ise Cumhuriyet ile.

Bundan Umma şehri ensi'si Lugalzaggesi sorumludur.
Bu günahın vebali de onun tanrıçası Nisaba'nın boynundadır.[18]

Lugal Zaggesi çok büyük başarılar kazanıyor. O, Uruk'un ve ülkenin kralı olarak bütün yabancı ülkeleri idaresine aldığını, Fırat ve Dicle Nehirleri boyunca uzanan bütün ülkeleri barış ve zenginlik içinde yaşatan tek kral olduğunu bildiriyor. Bunlar uzun bir şekilde taş bir vazo üzerine yazılmış, ama bu vazo kazıda yüz parçaya yakın bir şekilde kırık olarak bulunuyor ve bu parçalar birbirine yapıştırılarak metnin çevirisi yapılıyor. Lugalzaggesi bu kadar başarılarına karşı Lagaş tanrısı Ningirsu'nun cezasına uğruyor. Bu ceza o kadar fena ki, onun boynuna bir boyunduruk takılarak Nippur'a götürülüyor, şehrin kapısında gelen geçen ona tükürüyor, küfür ediyor. Bunu yaptıran o arada güçlü bir Sami sülalesi kurarak Akad kralı olan Sargon'du (DÖ 2334-2279) Bu kral Sümerlilerin iyi niyet ve ilişkilerinden yararlanarak Sümer'in Samileşmesine yol açtı ve Sumer halkının ve devletinin son bulmasına neden olacak grupları oluşturdu. Daha sonra gelen yazarlar onun yaşamı hakkında bir çok hikayeler yazmış veya uydurmuşlar. O bir rahibenin gizlice doğurduğu bir çocuğu imiş. Rahibe onu etrafı ziftle kaplanmış bir sepete koyarak nehire bırakıyor. Nehir kenarında onu Akki adındaki bir sucu buluyor, büyütüyor ve Kiş şehri sarayına veriyor. O orada içki dağıtıcısı mertebesine yükseliyor.[19] O zaman Kiş'in kralı Urza-

18 Bu şiirin şairinin adı Dingiraddamu. Sumerlilerde ancak üç şairin adı biliniyor. Biri bu, ikinci Ludingirra, üçüncüsü bir kadın olan Enheduanna, Akad kralı Sargon'un da kızı.

19 Bunun metni: "Ben Sargon, Agadenin kralı / Annem yüksek bir rahibe idi. / Babamı bilmiyorum, onun kardeşleri yüksek yerde otururlardı. / Şehrim Azupiranum Fırat'ın kıyısındadır. / Annem yüksek rahibe beni gizlice doğurdu, / Bir kamış sepete koydu, etrafını ziftledi./ beni suya bıraktı. Çıkamıyordum../ Nehir beni su çekici Akki'ye götürdü. / Akki beni oradan çıkardı. / O beni çocuğu gibi büyüttü. / o bahçede beni çalıştırdı. / Bahçede çalışırken tanrıça İştar beni gördü ve sevdi. / 55 yıl karabaşlı halk üzerine beni kral yaptı." Bu öykü, Tevrat'taki Musa'nın suda bulunması olayına benziyor. Bu metnin yazıldığı yer: Benyamin R. Foster, From Distnt Days, Myths, Tales and Poetry of Ancient Mesopotamia, America 1995, p.165.

baba hastalanıyor. Sargon gördüğü bir rüyayı anlatıyor ona. Kral bu rüyadan, Sargon'un onu öldüreceği kuşkusuna kapılıyor ve Sargon'u öldürtmek istiyor, başaramıyor. Onun yerine kral ölüyor ve hemen Sargon açıkgözlülükle onun krallığını eline geçiriyor. (Bu olay da Tevrat'taki Yusuf'un gördüğü rüyadan kuşkulanarak kardeşleri tarafından öldürülmek istenmesine benziyor.)[20] Sargon bu başarısını tanrıça İştar'ın yardımı ile olduğunu söylüyor. Sumer'lilerin askeri sanatını öğrenen Sargon Kiş şehrine ait askeri gücü kuvvetlendirerek zamanın güçlü siyasi şahsiyeti olan Umma kralı Lugalzakgesi'yi güçsüz bırakmak için ilk onun idaresi altındaki Uruk şehrine saldırıyor, insanların kaçmasına neden oluyor. Uruk'a komşu olan elli şehir beyi Uruk'un yardımına koşuyor. Fakat bir sene sonra Sargon yeni bir saldırıya geçerek Uruk'u alıyor. Orada krallığını sürdüren Lugalzakgesi'yi yakalayarak boynunda bir zincir veya boyundurukla Nippur şehrinin kapısına getiriyor ve herkese ona tükürüp küfür etmesi için zorluyor. Bundan sonra Lugalzakgesi'ye yardım eden Ensi'lerin üzerine yürüyor güneybatıdaki Ur'a oradan Basra Körfezi'nden Lagaş'a kadar uzanan Eninmar denilen bölgeye saldırıyor, dönüşte iyi korunmuş olan Umma'ya saldırarak surlarını yıkıyor. Böylece güneydeki bütün Sümer'i idaresi altına alıyor. Sumerlilerin kendisine başkaldırmasını önlemek için olacak, idaresine aldığı ay tanrısının şehri olan Ur'daki bu tanrının mabedine kızı Enheduanna'yı baş rahibe yapıyor. yetenekli olan bu kadın bir taraftan bu mabedin idaresini yürütürken, diğer taraftan Sumerce şiirler yazıyor. Böylece Sumerlilerin baş kaldırmasını önlemeyi düşünmüş olmalı kral. Sargon adı çiviyazısıyla Şarru. kin, anlamı gerçek kral. Sargon bu adı kral olduktan sonra koymuş olmalı. Onun ve oğlunun kral olarak yaptıklarının bir kısmını, kendi heykellerini yaptırarak onların üstüne yazdırmışlar ve bu heykelleri Enlil tapı-

20 Jerrold S. Cooper, Sargon and Joseph, Dreem Com True, the Biblical and Relatet Studies, Presented to Samuel Kramer, Indiana p.33-39; ayrıca bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *İbrahim Peygamber*, s.109.

nağına dikmişler. Daha sonra bu yazılar Nippur'un akıllı yazarları tarafından tabletlere kopya edilmiş. Ya okullarda okutulsun diye, veya kitaplıklarına koymak için yapmış olmalılar. Bunların heykellerden alındığı "bu heykelin kaidesindeki yazı" veya "bu heykelin kitabesidir" şeklindeki yazılardan anlaşılmıştır. Ayrıca kendilerinden sonra yazılanlar da 14. yüzyıla ait olarak Mısır ve Hitit arşivlerine bulundu. Bunlara göre Sargon Anadolu'da Asur ticaret kolonileri zamanında (DÖ 2334-2279) önemli bir krallık merkezi olan Puruşhan'da'ya gitmiş. Bundan Sargon zamanında Asur tüccarları Anadolu'da henüz koloni haline gelmeden var olduklarını, Sargon'a yaptıkları şikayet üzerine Sargon ordularını oraya yönelttiğini öğreniyoruz.

Güneyde Sumer şehirlerini idaresi altına aldıktan sonra kuzey batıya yöneliyor, Mari, Yarmuti ve Ebla'dan yukarı çıkarak Sedir Ormanlarına ve Gümüş Dağlarına (bunlar Amanos ve Toros Dağları) ulaşıyor, oraları idaresine alıyor. Son yıllarda Kültepe/Kaniş'de bir tüccarın arşivinde bulunan ve Sargon'dan 400 yıl kadar sonra yazılmış olup kendi uzmanımız tarafından okunan bir tablette Sargon'un yukarıdan aşağı, doğudan batıya bütün ülkeleri eline aldığı, birgünde yetmiş şehir beyini yenerek krallarını yakaladığını, kimisini bırakıp kimisinin kafa derilerini yüzdüğünü, Tukriş kralını posta sardığı anlatılıyor. O Amanus dağlarını ikiye ayırarak aralarına heykelini dikmiş. Bu arada askerlerine, yardımcılarına binlece koyun ve sığır yedirmiş.[21]

Bundan sonra doğuya dönerek Elam komşusu Marhaşi'ye saldırarak oranın mallarını ülkesine getiriyor. Sargon'un daha sonra Mısır'a, Habeşistan'a, Hindistan'a gittiği tahmin ediliyor. Bu arada Sumer şehirlerinde devamlı başkaldırmalar oluyor. Bunları önlemek için idari yerlere kendi adamlarını koyuyor. Önemli yerlere askeri garnizonlar kuruyor. Ayrıca kendisine başkent olarak yepyeni

21 Cahit Günbattı, "Kültepe'de Akkadlı Sargon'a ait bir tablet", Archium Anatlicum, sayı 3, *Emin Bilgiç Anı Kitabı*, s.130-155.

bir şehir olan Agade'yi kuruyor. Burasının Kiş şehrine yakın bir yer olduğu tahmin ediliyor, henüz bu yer bulunmadı. Kurulduğu zamanlar son derece görkemli bir şehir imiş. Her taraftan hediyeler ve savaş ganimetleri oraya akıyor. Herhalde şehirliler Sargon'un kendi dilini konuşan kendi şehirlileri idi. Sargon'un yerine oğlu Rimuş geçiyor. Bu zamanda ülke baş kaldırmalarla dolu. Babasının ele geçirdiği yerler başkaldırıyor. Ur, Umma, Adab, Lagaş beylikleri, Elam, Marhaşi ülkelerini yeniden ele geçiriyor. O yalnız dokuz yıl kral kaldıktan sonra kardeşi Manistusu başa geçiyor. O da dedesi gibi uzak yerlere savaşa gidiyor. Bir belgede yazdığına göre, otuz iki kral ona karşı gelmiş, o hepsini yenmiş ve şehirlerini de ele geçirmiş. Maniştusu onbeş yıl krallık yapıyor, yerine oğlu Naramsin geçiyor. O da başkaldıran kralları yeniyor, topraklarını Akdeniz'e, Toros ve Amanos Dağlarına kadar genişletiyor, hatta Güneydoğu Anadolu'ya Diyarbakır'a geliyor, zaferinin anısına orada bir heykel dikiyor. Zagros Dağları'nda Lullubi'lerle savaşıyor, Elam'a giderek Suza'yı Sami bir devlet haline getirerek orada yapılar yaptırıyor. Magan kralı Manium'u da yenerek (bazı bilginler bu adın Mısır kralı Menes olduğunu ileri sürüyorlar) oradan birçok ganimet getiriyor. Bu zaferleri ile kendine "dört bucağın kralı" ünvanını verdikten başka "Akad'ın tanrısı" diyecek kadar ileri gidiyor. Bu kadar yükselmenin düşmesi de oluyor tabii. Su uyur düşman uyumaz dedikleri gibi karşısına güçlü bir düşman çıkıyor. Öyle bir düşman ki doğu dağlarından kopup gelen Gut/Kut'lar o görkemli Akad krallığını yerle bir ediyor. Bu konuları yazan Sumerli, buna bir neden bulmuş: Naramsin ilk yıl içinde tanrı Enlil'e kötü davrandı. Askerlerini onun evi Ekur'a ve koruluklarına saldırttı. Binaları yıktırttı. Onları "ölü bir genç gibi yere yatmış" halde bıraktı. Nippur'un tahıl kesilmeyen kapısında tahıl kestirtti, barış kapısını yıktırttı, kutsal kaplarını başka amaçlarla kullandı, tapınağın gümüş, bakır kaplarını parçaladı, Ekur'un ve Nippur'un bütün mallarını teknelerle Agade'ye taşıdı. Bundan öfkelenen Nippur'un baş tanrısı Enlil gözleri-

ni dağa çevirdi ve Gut'ları dağlardan indirdi, onlar çekirge sürüleri gibi yerlere yayıldı, güçlerine kimse karşı gelemedi. Onlarla birlikte bütün Sumer'de kara ve su yolu ile haberleşme yapılamadı, tekneler yürümedi, haydutlar yolları sardı, şehir kapıları toprak gibi oldu, Sumer'de korkunç bir kıtlık başladı, büyük tarlalar, çayırlar mahsul vermedi, bağlar, bahçeler verimsiz kaldı, ne şarap ne bal oldu. Kıtlıktan fiyatlar yükseldi. Bir kuzuya karşılık bir sila yağ ve yarım sila arpa veya yarım mina yün alınabiliyordu. Açlık, kıtlık, sefalet, ölüm bütün ülkeyi, Enlil'in yarattığı insanları yok etti. Bunun için sekiz önemli tanrı (Utu, İşkur, Ninurta, İnanna, Enlil, Sin, Nidaba, Nusku) toplanıp Enlil'in bu kızgınlığını yatıştırmanın zamanı geldiğini söylüyorlar. Agade şehrinin Nippur gibi yıkılmasını istiyorlar. Yüzlerini Agade'ye çevirerek yıkılması için dua ediyorlar. Böylece Agade yıkılarak bir daha ortaya çıkmamak üzere taşı toprağı ile tarih sahnesinden kalkıyor. Bu olayı anlatan satırlar:

Ekur'a saldırmaya cesaret eden, Enlil'e karşı çıkan şehir!
Ekur'a saldırmaya cesaret eden, Enlil'e karşı çıkan Agade!
Koruların toz ...* gibi yığılsın!
Çamurların (tuğla) çukurlarına dönsün!
Tuğlaların Enki tarafından lanetlensin!
Ağaçların ormanlarına dönsün!
Onlar Ninibdu tarafından lanetlenmiş ağaç olsun!
Boğazlanan öküzlerin yerine dulların boğazlansın!
Kesilen koyunların yerine çocukların kesilsin!
Yoksulların değerli çocukları suda boğulmaya zorlansın!
Agade! Neşeli bir kalple yapılan sarayın harabeye dönsün!
Törenlerin, şölenlerin yapıldığı yerlerdeki
Yıkıntıların tepesinde tilkiler kuyruğunu sallasın!
Kanaldaki teknelerin çekme yolunda ottan başka bir şey büyümesin!
Araba yollarında dikenden başka bir şey büyümesin!
Kanal teknesinin çekildiği yolda ve iskelede

* Tablet kırık olduğundan okunamamıştır.

Yaban keçileri ve böcekler, yılan, dağ akrepleri
Olduğundan hiçbir insan yürüyemesin!
Kalbi sakinleştirici bitkilerin
büyüdüğü ovalarında
Kamış ve dikenden başka bir şey büyümesin!
Agade! Tatlı akan suların yerine acı su aksın!
Kim "bu şehirde yerleşeceğim" derse oturacak yer bulamasın!
Kim "Agade' de yatacağım" derse yatcak yer bulamasın!

Yapılan bu kötü duanın nasıl etkili olduğunu şu satırlarla bildirmiş bu eski tarihçimiz:

Onun kanaldaki teknelerinin çekildiği yollarda ve iskelelerde ottan başka bir şey büyümedi.

Araba yollarında iniltiotundan başka ot büyümedi.

Buna ek olarak, kanaldaki teknelerin çekildiği yollarda ve iskelelerde

Yaban keçileri, böcekler, yılanlar ve dağ akrepleri yüzünden kimse yürüyemiyor.

Kalbi yatıştıran otların büyüdüğü ovalarda iniltiotu büyüdü,

Agade! Akan tatlı suyun acı oldu.

Kim "şehirde kalacağım" dediyse, kalacak yer bulamadı.

Halbu ki, Agade vaktiyle tanrıça İnanna'nın bir çok güzellik ve iyiliklerle donattığı nasıl bir şehirdi?

İnanna Agade'yi, kendi evini altınla doldurdu.

Parlak evini, kendi evini gümüşle doldurdu.

Onun ambarlarını nasıl da bronz ve lacivert taşla doldurdu?!

O, yaşlı kadınlara danışmanlık hediyesi verdi,

O, yaşlı erkeklere danışmanlık hediyesi verdi.

Genç kızlara dans eğlencesini verdi,

Delikanlılara silah kullanmayı verdi.

Çocuklara kalp sevinci verdi.

Onların dadıları tanbur çaldı.
Şehrin içinde arp sesleri yükseliyordu,
Şehri dışında fülüt ve davul sesleri yankılanıyordu.
Gemiler görkemli görünüyordu.
Bütün ülke güvenlik içinde idi.
Halkın gördüğü hep güzelliklerdi.

Evet bu güzel şehir tanrıların kızmasıyla ne hale gelmişti?

Naransin'in Gutiler tarafından yenilmesi ile Sumer'de yeniden karışıklık çıkıyor, işgal edilen şehirlerin beyleri yeniden özgürlük savaşına başlıyorlar. Henüz Akad krallığı sona ermeden Naramsin'in oğlu Şarkalişarri kral oluyor. O babasının Nippur ve Enlil evine yaptığı kötülükleri düzeltmeye çalışıyor. Bunları bazı adak kitabelerinden çıkarıyoruz. Böyle bir kitabede o kendisine "Enlil'in evinin yapıcısı" diyor. O artık babasının dört bucağın kralı ünvanını kullanmıyor. Yalnız "Agade'nin kralı" demekle yetiniyor. Naramsin'in gücünü sona erdiren Gut akıncıları. Sumer yazarı onların çekirge sürüleri gibi ülkeye yayıldıklarını yazıyor. Onlar egemen olduğu yerlerde yeni bir krallık kuruyorlar. On iki kral yüzelli yıl kadar bir zaman içinde Sümer'e hakim oluyor ve oradaki şehirlerin krallarını veya idarecilerini istedikleri gibi atayıp değiştiriyorlar. Bütün şehir beyliklerini işgal etmelerine rağmen her nedense Lagaş krallığını özgür bırakmışlar. Üstelik bu krallığın elinde Umma, Ur, Uruk şehirleri olduğu halde. Bu da onların aynı halklardan olduğunu mu gösteriyor? Bu on iki Gut kralının adlarının Türkçe olduğunu 1937 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Bölümü Başkanı olan hocam B. Landsberger kanıtlayarak kongreye sunmuştu. Sumer kral listesinde olan bu adlardan dördü ayrıca kendileri varken yazılan belgelerde bulundu. Bunlar: 1- Elulumeş. 2- İnimbakaş/inimabakieş, 3- Nikallakap/Şarlagab, 4- Warlagaba/Yarlagab, 5- Yarla/yarlagaş, 6- Yarlaganda, 7- Tiriga-Tirigan, 8- İngişu/İnkişu, 9- igeşuaş, 10- İbatea. Gutlar'ın yaşadığı çağdaki belge-

lerde geçen dört kral ismi var. Bunlardan Çarlak/Şarlak ve Lasirap kral listesine yok. Yarlagan ve Trigan adları da hem kral listesinde, hem de belgelerde yazılı. Bunlardan Yarlagan Türkçede yarliga, yarlinga, emir vermek, buyurmak, yarligansız, acımasız anlamına geliyor. Ayrıca bu ad Orhun yazıtlarında bulunan Iargan adına da benziyor. Çarlak/şarlak bir çok Türk dillerinde kanatlı yabani kuş anlamına geliyor. Elulumuş'da el= ülke, ulumuş= büyütmüş. Türklerdeki İltutmuş, Kutbulmuş adlarına benziyor. Benno Landsberger'den sonra daha başka Gut adları, kelimeleri ve Türkçe olar. ekler bir araya getirildi.[22]

Sargon zamanındaki bir belgeden Gudların, Zagros dağları bölgesinde, Kuzeyde Diyala ırmağının doğduğu yerdeki Lullubi ülkesinin güneyinde oturdukları anlaşılıyor. Benno Landsberger'e göre Gud'lar DÖ 2400'lerde orta Fırat bölgesine gelip orada birinin adı Tiriga olan üç şehir kurmuşlar. Akad krallığının güçten düşmesini fırsat bilerek onların elindeki yerlere saldırıp Akad krallığını sona erdiriyorlar.

Gut/Kut egemenliğinin sonuna doğru Lagaş'ta yeniden bir Ensi sülalesi başlıyor. Bu sülale önce Urukkagina ile son bulan Lagaş sülalesinin yaptığı reformları koruyor görünüyorlar. Bu ikinci Lagaş sülalesinin kurucusu ensi Urbau'dur. Buna ait bilgiyi mabetlerin yapılışına ait vakıf kitabelerinden öğreniyoruz. Kızını Ur şehrinin koruyucu tanrısı Nanna'nın (ay tanrısı) rahibeliğine atamıştı. Bu Akad kralı Sargon'un kızı gibi. Bundan da onun Ur şehrini ele geçirdiğini öğreniyoruz. Urbau'nun üç kızının kocaları olan Gudea, Urgar, Namhani/Nammahni sıra ile Lagaş'ta Ensi olmuşlardır. Bunların arasında heykelleri ve kitabeleri ile ünlü olanı Gudea'dır. Heykellerin üzerinde onun yaptığı veya tamir ettiği dinsel yapılar hakkında oldukça fazla bilgi vardır. Bunları süslemek için gerekli olan malzemeyi getirdiği yerler ve onları almak için elinde olan ekono-

22 Kemal Balkan, Relations the Language of the Gutian and Old Turkish, *Erdem*, sayı 16, Ocak 1990.

mik güç çok şaşırtıcıdır. O Anadolu ve Mısır'dan altın, Amanos dağlarından sedir, Zagros dağlarından bakır, Mısır'dan diorit taşı, Habeşistan'dan akik taşı, Dilmun'dan da kereste getirtiyor. Onun en büyük eserlerinden biri iki silindir şeklinde yapılmış kil kitabeler üzerindeki 1400 satırlık edebi eseridir. Bu eser aynı zamanda Sumer dilinin en gelişmiş halini göstermesi bakımından da çok önemlidir. Bunlarda Lagaş'ın koruyucu tanrısı Ningirsu için yaptırdığı Eninnu mabedinin yapılışı, nedeni, Elam'ın güneyindeki Anşa Bey'ine karşı kazandığı zaferi, bir de elli başlı Şarur adlı kültle ilgili sembolik silahları icat ettiğini anlatıyor. Onun, Eninnu mabedini yaparkenki sevincini şu satırlarla anlatılıyor: "Yeni ev yapmakta olan bir delikanlı gibi başka hiç bir sevinç düşünmedi. Bir ineğin buzağısına baktığı gibi bütün sevgisini tapınağa verdi. Ağzında az yemek olan adam gibi oraya gitmekten yorulmadı. Gudea tapınağını yıldızlar arasında bir güneş gibi parlattı. Onu mermerden ışıldayan bir dağ gibi seyretti." Bu tapınak yapıldıktan sonra onu öven bir şarkı da şöyle:

Büyük bir dağ gibi göğe uzanan
Korkunç parlaklığı ile Sumer ülkesini kuşatan,
An ve Enlil tanrılarının kaderini belirleyen,
Bütün düşman ülkelerinde kahramanlık gücü tanınan,
Gök ve yerle birlikte büyüyen
Ey Eninnu! Sen övülesin!

Eninnu tapınağı yapılıp bittikten ve tanrı Ningirsu (heykeli) evine girdikten sonra: "7 gün, 7 gece köle ile efendisi yan yana gitti. Güçlü güçsüzün yanında yürüdü, kötülükler evine döndü. Şeytanca bir söz söylenmedi. Tanrıça Nanşe ve tanrı Ningirsu'nun kanunları şiddetle uygulandı. Öksüz zengine verilmedi, güçsüz güçlüye bırakılmadı. Anne oğlunu azarlamadı, oğul anneye saygısız konuşmadı. Sahibi suçlu köleyi cezalandırmadı. Gudea'ya kimse suçlamalarını getirmedi. Ensi şehri kötülüklerden korudu" sözlerinden tapı-

nağın tamamlanması ile sosyal yaşamdaki eşitliğin getirildiğini görüyoruz. Anlaşıldığına göre daha önce tanrıların kanunları tam uygulanmıyordu. Herhalde bunun zamanında uygulanmaya başlandı.

Gudea'yı oğlu Urningirsu izleyerek on yıl egemen olduktan sonra bu kez torunu Ugme başa geçti. Anlaşılan bunun süresi de çok kısa olmuş. Onun yerine dedesi olan Urabau'nun üçüncü damadı Namhani geçiyor. Bu hem Lagaş hem Umma'da Ensi oluyor. Bu Gutiler'le işbirliği yapıyor. Onun zamanında yazılan bir kitabeye göre Gutiler'in kralı Yarlagan imiş. Namhani onlarla birleştiği için kendisine vatan haini denmiş. O arada Uruk şehrinde bir canlanma görülüyor. Oranın beyi olan Utuhegal Guti'lere karşı ayaklanıyor ve Sumer'i onların boyunduruğundan kurtarıyor. Utuhegal'in bu zaferi Gut Kralı Tirigan'a karşı. Onu esir alıyor, hem öyle bir esir ki, ayağı prangalı, gözü bağlı olarak Utuhegal'in önüne getiriyorlar. O da onun ensesine ayağını basıyor. Onun bu başarısı pek uzun sürmüyor. Yedi yıl sonra Ur şehrinin valisi Urnammu ortaya çıkıyor ve Utuhegal'i alt edip Sumer'in diğer şehirlerini de ele geçirerek Sumer'in sonunu hazırlayan üçüncü Ur sülalesini kuruyor. Urnammu birçok binalar, kanallar yaptırıyor. Ur Ziggurat'ını inşa ettiriyor. Burada kare şaklinde ve Urnammu adı basılmış tuğlalar ve harç olarak asfalt kullanılmış. Onun en önemli işi olan tarihte ilk kanunu yapmasıdır.[23] Ülkenin sınırlarını genişleterek doğuda Elam'a, Anşan'a ve Zagros dağlarına kadar uzatıyor. Sumer'in en kuzeyinde bulunan Subar topraklarındaki İrbil ve Asur'u da idaresi altına alıyor. Yalnız Subar'ları baş eğdirmekte çok zorluk çekiyor. Urnammu on sekiz yıl krallık yaptıktan sonra ölüyor. Bu ölümün bir savaşta olduğu tahmin ediliyor. Yerine geçen oğlu Şulgi'nin de yine bu Subar'larla uğraştığı görülüyor. Oraya yüksek düzeyde, Aradmu adında bir adamını göndermiş. Bu Aradmu gittiği yerden krala bir mektup gönderiyor. Mektupta, Subar'da kötü tohum olarak tanımladığı kişi Şulgi'ye boyun eğmekte direniyormuş. O yüzden Aradmu kraldan yardım istiyor.

23 Bu kanun hakkında "Sumer'de Hukuk" bölümüne bkz.

Kralın Aradmu'ya yazdığı mektupta ona pek güvenmediğini, Subar'larla birleşmesini önermediğinden anlıyoruz.

Şulgi kendisini dört bucağın kralı olarak niteliyor. Tıpkı Akad kralı Naramsin gibi kendisini tanrılaştırıyor. Şulgi çocuklarına Sami/Akad adı koymuş. Karısının adı da Sami bir ad olan Abisimti. Bu halkımızın İslamiyet'le Arap kültürüne girince çocuklarına Arap adı vermesi gibi. Şulgi'nin karısının çalışkan ve sözü geçen bir kraliçe olduğu anlaşılıyor. Kocası öldükten sonra saltanata geçen ve kısa süre saltanat süren iki oğlu zamanında kraliçeliğini sürdürmüş. Ona ait en önemli belge hasta olan oğlu için söylediği ninnidir. Belgelere göre Şulgi sanatın, edebiyatın, Sumer kültürünün ve okullarının tam koruyucusudur. Ona ait oldukça uzun yazılmış 3 ilahi var. O gençlik günlerinde okula gittiğini, orada bütün derslerden iyi olduğunu ve iyi yazı yazdığını şöyle anlatıyor:

"Gençliğimde edubba (okul) vardı. Orada ben tabletler üzerine Sumerce, Akadca yazmayı öğrendim. Hiçbir genç kil üzerine benim gibi yazamıyordu. En sonunda bölmeyi, toplamayı aritmetiği ve hesaplamayı bitirdim. Yazı tanrıçası Nidaba, hakkı gözeten Nanibgal cömertçe bana bilgeliği ve anlayışı verdi. Ben kimsenin karşı duramayacağı bir yazıcıyım."

Bazı belgelerden anlaşıldığına göre Şulgi savaşlar yapmış. Buna karşılık kendi zamanında insanların özgür ve huzurla yaşadığını yazıyor. Onun ağzından yazılan bir ilahiye göre insanların rahat gezmesi için yollar ve yollarda konaklamaları için konak yerleri yaptığı, kendisinin büyük bir koşucu olduğu yazılı. Şulgi kendini şu sözler övüyor: "Sumer'de kötülüğü ve baskıyı gemledim, doğruluğu yerleştirdim. Haksızlığı sevmeyen, haklı kararlar veren bir yargıcım ben. Güçlü gücüne güvenemz, güçsüzü yenemez. Uygunsuzluğu, hakareti silip süpürdüm. Fenalığı iyiye döndürdüm. Haksızlığa uğramış dul ve yetimlerin seslerini duydum. Yağmacılara, canilere son verdim. "Görüldüğü gibi Şulgi de diğer Sumer kralları gi-

bi adalete, insanlar arasında eşitliğe çok önem veriyor. Şulgi 48 yıl krallık yaptıktan sonra yerine oğlu Amarsin geçiyor ve 9 yıl krallık yapıyor. O da Sumer'in Asur'dan uzak olan yerlerine kadar idaresine alıyor.

Onu Şulgi'nin ikinci oğlu Şusin izliyor. Onun da krallık süresi 9 yıl. Onun zamanında Sami bir halk olan Amurular batıdan devamlı olarak Sumer'i sıkıştırıyorlar. Onlara karşı büyük bir sur yaptırıyor ama pek başarılı olamıyor. Onun yerine Şulgi'nin üçüncü oğlu sülalenin beşinci kralı İbbi-Sin kral oluyor. Bunun ilk yıllarında Amurrular şehirlere durmadan akın yapıyorlar. Doğuda da Elamlılar saldırıyor. Bunlara karşı kral hem Ur şehri hem de Nippur şehri etrafına sur yapıyor. İbbi-Sin'in krallığı 24 yıl sürüyor. Krallığın sonuna doğru bu saldırılar sonucu ülke açlık, kıtlık ve acı içinde kalıyor. Bu yüzden ülkede büyük bir huzursuzluk oluyor. Bu arada iki yüzlü memurlar da çıkıyor. Onlar bir taraftan krala dost görünüp diğer taraftan düşmanla birleşiyorlar. Bunları biz, bazı şehirlerin yöneticileri ile yapılan mektuplaşmalardan çıkarıyoruz. İsin şehrinin valisi olan İşbiirra'nın yazdığı böyle bir mektuptan anlaşıldığına göre bu vali bir gur'u bir şegel olmak üzere 72 bin gur arpayı normal fiyattan almış ama düşman olan Amurit'ler Sumer şehirlerini birer birer ellerine geçirdiklerinden aldığı buğdayı ancak İsin'e getirebilmiş. Eğer kral 120 gurluk 60 tekne gönderirse bu buğdayı Sumer'in başlıca şehirlerine ulaştırabileceği fakat teknelerin yanaşacağı bütün şehirlerin korunmasının kendisine bırakılmasını istiyor. Ayrıca Elamlılar tarafından sarıldığı tahmin edilen Ur şehrine, kralın Elamlıları sokmamasını öneriyor ve kendisinde saray ve şehirleri doyuracak kadar arpa olduğunu, Nippur, Ur ve İsin şehirlerinin korunmasının kendisine bırakılmasını istiyor. Anlaşıldığına göre kralın İşbiirra'ya büyük bir güveni var ki, ona bunları alabileceğini mektupla bildiriyor. Açıkgöz İşbiirra sonunda yalnız Nippur ve İsin'in korunmasını değil, kralı olan İbbi-Sin'in de tahtını ele geçiriyor. Bunu da Kazallu şehrinin valisi Puzurnumuşda tarafından kra-

la yazılan mektuplardan ve kralın ona verdiği yanıtlardan öğreniyoruz. Bu valinin mektubunda yazdığına göre, İşbiirra İsin şehrinde kendi kendine bir krallık kuruyor ve orasını başkent yapıyor. Bundan sonra Nippur'u alıyor, Fırat ve Dicle nehirleri boyunca kuzeyde Hamazi'ye güneyde Pers körfezine kadar olan yerleri idaresine alıyor. Krala bağlı olanları hapse atıyor. İbbi-Sin'e karşı olanları da eski mevkilerine getiriyor. Kralın Puzurnumuşda'ya yazdığı mektupta ne kadar büyük bir sıkıntıda olduğunu öğreniyoruz. İşbiirra elinde bir ordu olduğu halde kralın yardımına koşmamış. O "Sumer tohumu" değilmiş. Ama Amurit'ler tarafından İşbiirra'nın yakalanacağını tahmin ediyor. Puzurnumuşda'dan da kendisine bağlı kalmasını rica ediyor.

İşbiirra'nın bu başkaldırışı ile Sumer iki krallığa ayrılıyor. Ama İbbi-Sin'in elinde yalnız Ur şehri kalmış. Buna karşılık İşbiirra diğer birçok şehirleri eline almış. İbisin'in krallığının 25. yılında Elam'lılar Ur şehrine giriyor, yakıp yıkıyorlar, kralı da tutsak olarak götürüyorlar. Kralın sonunun ne olduğu bilinmiyor. Bu olay Sumer şairleri tarafından uzun bir ağıt olarak yazılmış. Ondan alacağımız bazı satırlar felaketin ne derece büyük olduğunu anlatmaya yeter;

Ülkenin şehirleri şimdi yıkıntı halinde,
Ağızlar ve başların kan içinde yüzdüğü
Yıkılmış olan şehirlerde çığlıkların yükseldiği,
Göğün parçalandığı, yerin yarıldığı gün,
Gök karardı ortalık yeraltı dünyasına döndü.
Düzenli yapılmış şehirler çanak gibi parçalandı.
Karabaşlı halk öküzler gibi boğazlandı.
Halkın yiyecek içeceği yoktu.
Onlar susuzluktan kıvranan balıklar gibi can verdi.
Yazık! Sumer'in Kralı sarayından ayrıldı,
Anşan sınırına, yuvası dağılmış bir kuş gibi,
Yabancı ellere, vatanını asla göremeyeceği yerlere götürüldü.

Şiirin son kısımlarında şehrin yeniden onartılması ve eski haline getirilmesi için tanrılardan yardım isteniyor. Bunda savaşın yaptıklarını okurken sanki bugünün savaşları anlatılıyor gibi geliyor insana.

İşbiirra İsin'de 200 yıl idareyi elinde tutan bir sülale kuruyor ama bunun son kralları onun sülalesinden değil. Böylece ülke yeniden şehir krallıklarına dönüşüyor. İsin bunlar içinde 100 yıl kadar en güçlüsü olarak görülüyor. Eski devletin başkenti Ur'un ve Sumer'in merkezi Nippur onun kontrolü altında kalmış. İsin sülalesinin 4. kralı olan İşmedagan bu savaşlarda yıkılmış olan Nippur'u tamir ettirerek eski görkemini kazandırdığı ile övünüyor. Nippur Ağıdı olarak adlandırılan bu ağıtta, Nippur öyle korkunç bir felâket geçiriyor ki, şehirden sürgün edilen şair ve ozanları bunu yazıya geçiriyorlar. Daha önce Nippur'un nasıl yıkılıp yakıldığı açıkladıktan sonra yeniden nasıl tanrıların yardımı ile onarıldığı anlatılıyor. Nippur şehrine düşmanı sokan, onu o duruma sürükleyenler de aslında kendi tanrıları olan Enlil ve Ninlil. Ama neden bunu yaptırdıkları anlatılmıyor. Bu ağıttan bazı satırlar şöyle:

Nippur'un bayramları, törenleri kutlanamıyor artık,
Âyin ve törenlerinin kutsallığı yok oldu,
Halkı öldürüldü.
Genç erkek ve kadınları kılıçtan geçirildi.
Evler yıkıldı, temelleri söküldü, kazma ile altüst edildi.
Kadın ve çocuklar öldürüldü, şehir bir yıkıntı yeri oldu.
Şehrin malları yağma edildi, yönetimi karıştı.

Bundan sonra tanrı Enlil'in nasıl kalbinin yumuşadığını, şehrin yeniden onarılmasına izin verdiğin görüyoruz:

Şarkıcıları, şairleri, saz şairleri onun (şehrin) acı kaderini
Acı çeken ruhunu
Üzüntü içindeki kalbini, kutsal yerlerinin ve bütün ülkesinin
Yıkılışını ağıtlarla dile getirdiklerinden

Tüm "Karabaşlılar"ın babası, Bey Enlil ona (şehre) acıdı ve yeniden yapılmasını emretti.

İşmedagan, tanrıların isteği doğrultusunda Nippur'u yeniden onartarak eski haline getirtiyor. Tanrı Enlil'in evi olan Ekur'u eski görkemliğine kavuşturuyor, ayrıca içini yiyecek içeceklerle dolduruyor.

İşmedagan için yazılmış bir ilahide onun ülkesini nasıl görmek istediği şöyle belirtilmiş:

İnsanın insana işkence etmediği, oğlun babadan çekindiği gün,
İnsanlığın ülkede yayıldığı, baştakilerin sayıldığı gün,
Küçük kardeşin büyük kardeşten sonraya geçtiği gün,
Gençlerin büyüklerin sözüne kulak verdikleri gün,
Güçlü ile güçsüzün kavga etmediği, nezaketin geçerli olduğu gün,
Ülkede bütün üzüntülerin gittiği, onu ışık kapladığı gün,
Ülkeden koyu karanlık kalktığı gün,
Bütün canlı yaratıklar sevinecekler.

İşmedagan'ın da Kuzeydeki Asurlular tarafından bazı sıkıntılara uğradığı anlaşılıyor. Arkasından İsin kralı olan oğlu Lipitiştar kendisine "Sumer ve Akad'ın kralı" ünvanını veriyor. Onun en önemli işi ileride Hammurabi kanununa önderlik edecek, Sumer dilinde bir kanun yapmasıdır. Bunun krallığının dördüncü yılında İsin'in güney doğusunda olan Larsa şehrinde Gungunum adlı biri kral olarak ortaya atılıyor. Elam ve Anşan'e kadar başarılı atılımlar yapıyor. Eski başkent Ur'u kontrolü altına alıyor. Buna neden de Amuritler Ur'a yeni bir saldırı yapmışlardı. Gungunum Ur'u onlardan korumak üzere İsin'e yardım için Ur'a girmişti. Bundan sonra İsin yavaş yavaş gücünü yitiriyor. Ona karşılık Larsa güçlenmeye başlıyor. Rimsin adlı biri Larsa'da kral olunca İsin'e saldırıyor ve onu idaresine alıyor. Fakat çok geçmeden kuzeyde Babil şehrinde Sami olan Hammurabi adlı biri kral olarak ortaya çıkıyor. Larsa üzerine saldırıyor. Larsa kralı Rimsin'in elinde olan Elâm, Mari, Eşnuna, krallıklarını ortadan kaldırıyor. 1750 yıllarında Basra körfezinden Ha-

bur nehrine kadar olan toprakları ele geçirerek büyük bir Babil krallığı kuruyor. Hammurabi ile Sumerlilik bir daha canlanmamak üzere sona eriyor. Sumer Kültürü üzerine bir Sami devlet kuruluyor. Sumer dili konuşma dilinden çıkyor. Fakat mabetlerde dinsel ve edebi bir dil olarak İsa'nın doğumuna kadar varlığını koruyor.

TARİHTE AÇILAN İLK OKULLAR VE EĞİTİM

Uygarlık tarihi bakımından Sumerlilerin kendi dillerine göre bir yazı icat etmeleri, onu geliştirmeleri, kil üzerine yazmaları ne kadar önemli ise, ona uygun bir eğitim sistemi düzenlemeleri de o kadar önemlidir. Bugün bile herhangi bir toplum, kendi diline uygun bir yazı icat edip, benzer şekilde geliştirtiği takdirde, aynı önemle karşılanacağı kabul edilmektedir.

Sumerlilerin icat ettiği yazı, ilk zamanlarda resim yazısı şeklinde idi. İstenilen nesnenin resmi yapılıyordu. Yazı ekonomik gereksinimler için icat edilmişti. Uruk şehri kazılarından bu ilk yazılara ait binden fazla tablet bulundu. İÖ 3200 yıllarına tarihlenebilen bu tabletlerde ekonomiye ve idareye ait kısa notlar, kelime listeleri yazılmış. Bunlar yazıyı öğretmek amacı ile kullanılmış olmalı, deniyor. Bunlardan, yazının icadı ile hemen okulların açıldığı anlaşılıyor. Yazının gelişmesi yüzyıllar boyu sürmüştür. İÖ 2500 yıllarına ait eski tufan kahramanının şehri Şuruppak'da yapılan kazılarda okul tabletleri dediğimiz tabletlerde tanrı, hayvan, eşya, kelime, cümle listeleri bulunuyor. Hatta son zamanlarda Sumer edebiyatına ait bazı notlar olduğu kanıtlandı. Bunlar gösteriyor ki, Sumerliler yazıyı yalnız icak etmekle kalmamış, onu çok geçmeden edebi eserler yazacak kadar da geliştirebilmişlerdir. Daha sonraki çağa ait binlerce tablet çıktı kazılardan. Herhalde yeraltında da en az o kadar tablet bulunmaktadır. Bunların büyük bir kısmı Sumer ekonomisine aittir. Bunlarda pek çok kâtip adı bulunuyor. Bundan da ülkede okulların daha çok kâtip yetiştirmek amacıyla açıldığı anlaşı-

lıyor. Fakat ilk çağa ait tabletler, Sumer okullarının eğitim sistemi ve teşkilatı hakkında bilgi vermiyorlar. Buna karşın daha sonraki zamana ait bulunan tabletler arasında çocukların alıştırma amacıyla kendi elleriyle yazdıkları binlerce tablet bulundu. Bunlar, okula ilk başlayan çocukların yazdıkları alıştırma tabletleriyle, en ilerlemiş olanların yazdıkları metinleri kapsamaktadır. Bu tabletlerden, okulların eğtim programları, amçları ve yöntemleri çıkarılmaktadır. Bunlardan başka öğretmen ve yazarlar da okul yaşamına ait konuları kaleme almışlardır. Bunlar insanlık tarihinin okul yaşamı hakkında bilgi veren ilk belgelerdir.

Sumer okulu edubba (tablet evi) olarak adlandırılmıştır. Bu okulların ilk amacı ülkede idari ve ekonomik alandaki yazılması gerekli belgeleri yazabilecek yazmanlar yetiştirmektir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Mabet, saray ve özel şahısların belgelerini yazanlar. Zaman geçtikce okullar gelişerek Sumer'in kültür ve öğrenme merkezi haline gelmiştir. Bunlarda bitkiler, hayvanlar, coğrafya, hukuk, matematik, geometri, gramer, dil ve din bilgileri okutulmuştur. Ayrıca bu okullarda geçmiş zamanlarda yaratılan ve ağızdan ağıza galen destanlar, efsaneler yazıya geçirilmiş, kopya edilmiş ve yeni komposizyonlar yaratılmıştır. Bu okulları bitirenlerin büyük bir kısmı kâtip olmuş, zengin ve meraklı olanlarda yaşamlarını öğretmek ve öğrenmeye vermişlerdir.

Bu öğretmenler, geçimlerini çocuklardan alınan paralarla sağlamışlardır.

Sumer okulları önce mabetlere bağlı olarak başlamış, zamanla ayrılarak laik bir kurum haline gelmiştir. Eğitim programları hemen tamamıyla laikti. Eğitim zorunlu değildi. Öğrencilerin çoğunluğu, zenginlerin, okumuş ailelerin çocuğu idi. Fakirler okul parasını verecek durumda değillerdi. Fakat okul yaşamını anlatan, ileride vereceğimiz bir metne göre, bazı çocukların çalışarak hem ailelerinin geçimine yardımcı oldukları, hem de okul parasını ödeyerek okula gittikleri anlaşılıyor. İÖ 2000 yıllarına ait binlerce idari konulu me-

tinler üzerinde yapılan araştırmalarda 500 kadar kâtip adı saptandı. Bunların bir kısmında baba isimleri ve onların meslekleri yazılı. Bunlara göre onların babaları da okul mezunu; vali, belediye başkanı, elçi, mabet idarecisi, asker, denizci, vergi memuru, rahip, arşivist, kâtip. Bu da gösteriyor ki, okuyanlar halkın yüksek tabakasının çocukları. Ne yazık ki, bu kâtipler arasında ancak bir kaç kadın adı bulundu. Bu da Sumer okullarında erkek çocuklarının okutulduğunu gösteriyor.

Sumer okullarının başı ummia (okul babası), öğrencilere de "okul oğlu", öğretmen yardımcılarına "ağabey" deniyor. Bunun görevi çocuklara kopya etmeleri için öğrenecekleri konuları tabletlere yazmak, çocukların yazdıklarını denetlemek ve ezberledikleri konuları dinlemek.

Eğitim daha çok ezbere dayanıyordu. Bunlardan başka resim yapmadan, Sumerceden, disiplinden sorumlu kimseler vardı okulda. Sumer okulunun ders programlarına gelince: Bunu kanıtlayan ve insanlık tarihinde ilk ve tek olan pek çok belge var. Bunlarda ilkokula başlayan çocukların yazdıkları alıştırma metinlerinden, ilerlemiş çocukların yazdıkları kral listeleri, yıl isimleri, tarihsel konular, kral mektupları, hukukla ilgili metinler ve edebi eserler bulunmaktadır. Ayrıca kehanetle ilgili konular, hayvanların iç organlarının yorumunu içeren fallar, rüya ve yorumları da vardır. Bunlardan anlaşıldığına göre, Sumer okul programında iki eğitim sistemi bulunuyordu. Biri yarı bilimsel ve araştırıcı, diğeri edebi ve yaratıcı. Bilimsellik bizim anladığımız şekildeki bilimsellik değil. Bu okulun ilk amacı olan iyi yazı ve dil öğrenme doğrultusunda yapılan çalışmalar. Çocuklara kolay yoldan bunları öğretmek için öğretmenler, Sumer dilini birbirleriyle ilişkili olan kelimelere ve cümlelere ayırarak onları listeler halinde yazmışlar. Bunlarla çocuklar gerek yazı, gerek dili daha kolay ezberleyeceklerdi. İÖ 3. bin yılları boyunca metin kitapları gittikçe geliştirilerek sonunda standart hale gelmiş ve bütün okullara aynı metinler okutulup öğretilmiştir. Bundan başka Akat'ların ülkeye girmeleri dolayısıyla onların Sumerce, Sumerlilerin de Akatça öğrenmeleri için 3. binin sonlarına

doğru Sumerce ve Akatça olmak üzere tarihin ilk sözlüklerini yapmışlar. Bu işgalci Sami halk, yalnız Sumer yazısını ve dilini öğrenmekle kalmamış, onların edebi eserlerini de okumuşlar, kopya etmişler, kendi dillerine çeviri yapmışlardır.

Sumerlilerin okul programlarındaki edebiyata ve edebi yaratıcılığa gelince: 3. binin ortalarında yaratılmış ve geliştirilmiş çeşitli edebi eserler üzerinde çalışılmış, kopya edilmiş ve yenileri yazılmıştır. Yüzlerce türü bulunan bu eserler, şiir tarzında yaratılmış olup uzunlukları 50 satırdan 1000 satıra kadar değişiyor. Bugüne kadar ele geçen konular, efsaneler, ilahiler, destanlar (ki bunlar tanrıların ve kahramanların serüvenlerini kapsıyor), düşmanlar tarafından şehirlerin yakılıp yıkılışından duyulan üzüntüleri dile getiren ağıtlar, atasözleri, masallar ve deyimlerden oluşmaktadır. En az 5000'den fazla edebi tablet ve parça kazılarından çıktı ki bunların büyük bir kısmı öğrencileri tarafından yazılmıştır.

Sumer okullarında eğitim metodu ve tekniği hakkında çok az bilgi var. Öğrenci erken saatte okula gelince, birgün önce hazırlanan tablet üzerinde çalışıyor. Bundan sonra ağabey olarak tanımlanan öğretmen yardımcısı yeni bir tablet hazırlıyor. Çocuk onu kopya ediyor, ağabey ve okul babası onu kontrol ediyor, yanlışları varsa düzeltiyor. Daha önce de belirttiğimiz gibi Sumer okullarında ezbercilik vardı. Çocuklar yazdıklarını ezberleyip öğretmene okuyorlardı. Öğretmenler kuşkusuz onlara bazı düşünceler ve bilgiler ekliyorlardı ama onlara ait hiçbir metin bulunmadı, belki de onları yazmadılar. Elde olan tabletlerden okula başlayan çocuklar mu. ma. mi, tu. ta. ti, zu. za. zi, az. uz. i., at. ut. it, bub. bab. bib gibi açık, kapalı hecelerle yazmaya başlıyor,[1] daha sonra en az 900'e varan yazı işaret listelerini öğreniyorlar. Bundan sonra şahıs adları liste-

1 Bu tür hazırlanmış iki okul kitabı, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Tablet Arşivindeki yüzlerce tablet parçalarından meydana getirilmiştir. M. İlmiye Çığ, H. Kızılyay, *Eski Babil Zamanına Ait Nippur Menşeili İki Okul Kitabı*, B. Landsberger tarafından eklenen bir yazı ile, TTK, 1959.

leri, binlerce kelime ve anlamlarına göre sıralanmış cümlelerden oluşan listeler geliyor öğrenilecek. Tabiat bilimi diyebileceğimiz yaban ve evcil hayvanların, kuşların hatta böceklerin, balıkların, ağaçların, çeşitli bitkilerin, taşların yıldızların adlarından oluşan listeler onları izliyor. Bunların arasında insan vücudunun organları, bunlardaki bozukluklar, akraba türleri ve meslek adları unutulmamış. Günlük yaşamda kullanılan kamıştan, deriden, madenden, tahtadan yapılan eşyalar, çanak çömlek çeşitleri, elbiseler, yiyecek içecekler cinslerine ve adlarına göre sıralanmış listelerde. Tahtadan yapılan 1500 kadar eşya arasında arabalar, tekneler ve bunlara ait parçaların adları bile yazılmış. Coğrafi bilgilere temel olan ülke, şehir, kasaba, nehir, kanal ve tarla isimleri hep listelenmiş. Yazmayı okumayı iyi öğrenenler için küçük cümlelerden oluşan ve ezberlenmesi kolay atasözleri, deyimler, küçük masallardan örnekler verilmiş. Daha ilerlemişler için edebi eserlerden, hukukla ilgili metinlerden, alım, satım, borçlanma, kefil olma gibi mukavelelerden, kanunlardan örnekleri kapsayan kitaplar hazırlanmış. Bu bilgiler yanında matematik ve geometriye de önem verilmiş. Ağırlık, uzunluk, genişlik, hacim ölçüleri, çarpım tabloları yazılmış. Öğrenciler bu bilgilerle yapı yapma, kanal açma, arazi ölçme gibi konularda problemler çözmüşler. Matematik ve geometri bilgilerini kapsayan bu problemlerin ayrıntılı çözümleri tabletlere yazılmış. Üçüncü Ur devletinin ikinci kralı ve edebiyatın ve sanatın koruyucusu olarak bilinen Şulgi, okulda öğrendiklerini şöyle yazmış: "Gençliğimde edubba (okul) vardı. Orada ben Sumerce Akatça tabletlerle yazı sanatını öğrendim. Hiç bir genç kil üzerine benim gibi iyi yazı yazamıyordu. En sonunda bölmeyi, toplamayı, aritmeği ve hesaplamayı bitirdim. Nidaba (yazı tanrıçası), hakkı gösteren Nanibgal bana cömertce bilgeliği ve anlayışı verdi. Ben kimsenin engel olamayacağı mahir bir yazıcıyım."

Bütün bu bilgiler çocukların yazdığı tabletlerden elde ediliyor. Okul tabletleri dediğimiz bu tabletlerden binlercesi bulunmuş. İs-

tanbul Arkeoloji Müzelerinde en az 4000 adet var. Çocuklar sınıflarının veya okulun bahçesinde bulunan yumuşak kilden bir toprak alıyor. Ona yazacağı konuya göre bir şekil veriyor. Bunlar dörtgen, veya mercimek şeklinde oluyor. Bazı çocuklar tembellikten veya işe önem vermediğinden baştan savma kili şekillendirmiş ve üzerine yazıyı gelişi güzel yazıvermiş. Aslında yumuşak kile şekil vererek üzerine yazı yazmak hiç de kolay değildi çocuklar için. Bu yüzden Sumerliler yazıyı bir sanat olarak kabul etmişler. Bazen bu okul tabletlerinin sol tarafında güzel bir yazı, sağ tarafta çirkin bir yazı ile aynı metin kopyası bulunuyor. Bundan öğretmenlerin zaman zaman çocuklara örnek olarak yazdıklarını anlıyoruz. Çocuklar öğretmenlerinin yazısını saklamak istedikleri zaman kendi yazılarını bıçakla keser gibi kesip ayırmışlar ve onu çöpe atmışlar. Aslında bulunan bu okul tabletleri çocukların yazıp sonradan çöpe attıkları. Bizdeki karalama defterleri gibi. Fakat onlar arkeologlar ve dilciler için birer hazine oldu. Çocukların bu yazılarından örnek kitapların varlığı anlaşılıyor. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Çocuğun biri bu örnek kitabın birinci satırından onuncu satırına kadar yazmış. Diğer bir çocuk aynı kitabın sekinci satırından onsekinci satırına, bir diğeri de onbeşinci satırdan yirmi beşinci satırına kadar yazmış. Araştırıcılar aynı konuya ait tabletleri ayırarak onların yazış sıralarına göre transkripsyonlarını yaparlar. Uzun bir iş. Fakat sonucu sevindirici oluyor. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Tablet arşivinde bulunan tabletlerden yaptığımız böyle bir çalışma sonucu okula yeni başlayanlar için hazırlanmış iki okul kitabı ortaya çıkarılmıştı.

Okullarda disipline çok önem veriliyordu. Buna karşı gelen çocuklar sopayı hak ediyordu. Dayak kelimesi kamış ve et işaretinin birleşmesi ile anlatılmış. Anlaşıldığına göre, öğrenci güneş doğarken okula geliyor, batarken evine dönüyordu. Okulda ayda 6 gün tatil var. Bunu bir öğrenci şöyle yazmış:

"İşte benim okulda kaldığım günler: Benim tatilim ayda üç gün, kutsal günlerim de ayda üç gün. Böylece ayda 24 gün kalır. İşte

okulda durmak zorunda olduğum zaman. Çok uzun günler onlar değil mi?

Herhalde bu çocuk okuldan çok sıkılmış olacak ki böyle yakınmış.

Çocukların okula hangi yaşta başladığı, kaç yıl okula gittiği bilinmiyor. Fakat metinlerden çocuklukta başlayıp delikanlılık çağına kadar sürdüğü anlaşılıyor. Bir öğrencinin herhangi bir konu üzerinde ne kadar zaman içinde uzmanlaştığı da bilinmiyor. Okulda öğrencilere ödevler verildiğini yeni yayınlanan böyle bir tabletten öğreniyoruz. Bunda çocuk yapacağı ödevleri yazmış:

Bazı tabletleri yazacağım: 1 gur'dan[2] 600 gur'a kadar arpa ölçüsünü, 1 gin'den[3] 1 mana'ya kadar gümüş ölçüsünü. Bir adamın evlenme kontratını. Benim seçeceğim taraflarla, bir beceriyi onaylama anlaşmasını. Ev, tarla, erkek ve kadın kölelerin satış belgelerini, bir gümüşün verileceğine dair garanti belgesini, tarla kiralama, hurma bahçesi yetiştirme, evlatlık edinme kontratı.

Bunların hepsinin nasıl yazılacağını ben biliyorum.[4]

Bu ödevlerin yapılması öyle kolay değil. Fakat çocuk kendisine güvenmiş, aferin ona!

Çocukların okula yıllarca gittikten sonra elini kolunu sallayıp ayrılmadıklarını, onların, okulu bitirme sınavına girmek zorunda olduğunu sınav sorularını ve sınav heyecanını bildiren bir metin bize anlatıyor. Bulunan bu metinde sorular Sumerce ve onların Akatça çevrileriyle birlikte İÖ 1800 yıllarında yazılmış. Fakat yüzyıllar boyu kuşaktan kuşağa geçerek okullarda, kütüphanelerde kullanılmış, etüd edilmiş olduğunu çeşitli yerlerde kopyalarının bulunmasından anlıyoruz. Bunlardan İÖ 7. yüzyıla ait olanı Asurbanipal kütüphanesinde, Yenibabil zamanına ait olanı Babil'de 3. yüzyıla ait olanı da Uruk da bulunmuşur.

2 1 gur 300 litre.

3 1 gin 8.5 gram, 1 mana 500 gram kadar.

4 J.N. Postgate, Early Mesopotamia, Society and Economy at the Dawn of History p.69.

Tarihte İlk Sınav Soruları

1. Kâtip oğluna sınav yapıyor (ve diyor ki-.

2. Tablet evi (okul) avlusundaki üstatların toplantısında,

3. Haydi oğlum! Ayaklarımın dibine otur, sana soru soracağım ve sen bana bilgi vereceksin. Sana söyleyeceklerime kulaklarını iyi aç!

4. Çocukluğundan olgun bir adam oluncaya kadar tablet evinde oturuyorsun.

5. Yazma sanatını öğrendin, fakat onun işaretlerini biliyor musun?

6. Ne bilmiyor muşum?

7. Ne biliyorsun?

8. Haydi ben sana soracağım, konuş! Sana birşey soracağım, sen bana yanıt vereceksin, yanıt ver!

9. Sor bana, sana onu söyleyeceğim, konuş sana yanıt vereceğim.

10. Sen bana yanıt veremezsin.

11. Niçin yanıt veremeyecek mişim?

12. Yazı sanatının başlangıcı köşeli (çivi gibi) bir işarettir. Bu işaretin tam 6 tür okunuşu vardır. Aynı zamanda bu işaret 60 sayısını da gösterir. İşaretin okunuşları: 1. santag, 2. makaş, 3. tal, 4. ge, 5. diş, 6. giş.

13. Sumercede öğrendiklerinin kapalı anlmlarına (mecazi) nasıl doğru anlam verileceğini biliyor musun? Onun gizlediklerinin ne olduğunu biliyor musun?

14. Eğer Akatça kelime üstte, Sumerce kelime altta veya Sumerce üstte, Akatça altta ise kelimelerin anlamını ve nasıl çevrileceğini biliyor musun?

15. Sumerce kelimelerin yerine geçecek olan Akatça karşılıklarını tam uygun olarak biliyor musun?

16. Nikita, nigin, kelimede iç eki, uzun şekil, kısa şekil biliyor musun?

17. Gae, zae, ene, uş nedir biliyor musun? Ben, sen, o, biz, siz, onlar'ın anlamını biliyor musun?

18. Bir tableti, zarf içine koymayı biliyor musun?

19. Değişen yazıların karakterini biliyor musun?

20. Sumercenin Akatça karşılıklarını biliyor musun?

21. GUDU= paşişu, İŞİP= işippu, NU.EŞ= neşekku okunacağını biliyor musun?

22. Herşeyi düzenli tutmayı biliyor musun?

23. Namnar şarkısını, namgala şarkısını, namena şarkısını, nam.uruna şarkısını, nam.gina şarkısını ve bir şarkının çeşitli kısımlarındaki bölümleri ve sonunu biliyor musun?

24. Altın, gümüş işleyicilerin, mühür yapıcılarının değişik Akatça dillerini biliyor musun? Ve onların konuşmalarını anlaya biliyor musun?

25. Sığır yetiştirenlerin, sığır çobanlarının, gemicilerin, dillerini tanıyor musun? Ve onların terimlerini tekrarlayabilir misin? Onların konuşmalarını anlayabilir misin?

26. Zami, balag.di, harhar, guda (müzik) araçlarını ve onların çıkardığı ses tonlarını biliyor musun?

Bundan sonra sanki öğrenci soruların yanıtlarını vermemişte suçu öğretmenin üzerine atıyor gibi.

27. Benim ustamın sözlerini duymadım (belki candan dinlemedim)

28. Onu bana söylemedin, ağabeyim (öğretmenim) onu bana bildirmedi.

29. Ne biliyorum, sana ne söyleyebilirim?

Bundan sonra öğretmenin sözleri geliyor:

30. Ne yaptın, buraya ne sonuç için oturdun?

31. Sen yetişkin bir adamsın. Geriye dönmeyecek çağdasın.

32. Bir yaşlı öküz gibi bundan sonra öğretilemezsin.

33. Bozulmuş bir tahıl gibi uygun zamanı kaçırdın.

34. Sen olaylardan dolayı akranlarının karşısında titremiyorsun.

35. Bilen bir kişi ile konuşma sürdüremezsin, bilge kişi ile sohbet edemezsin, bilgin biri ile konuşamazsın.

36. Sınav senin için yorucu idi.

37. Ne zaman daha sağır kalacaksın?

38. Ne zaman daha kör olacaksın?

39. Korkun yok.

40. Kafan sert bir yer gibi, dinlemiyorsun.

41. Sen yeteri derecede kuvvetlisin, zayıf olmayacaksın.

42. Bu bir sınav üzülme!

43. Heyecanlanma, boyuna öksürüp durma!

44. Ağzına isyankar sözler alma!

45. Kulakların kapıda olmasın!

46. Otur ve yazı sanatının önünde secde et!

47. Gece gündüz kalbin bununla olsun!

48. Yazı sanatı iyi bir şans, yazıcının her zaman koruyucu bir meleği var ve krallık sarayının da ona ihtiyacı var.

(Sınav sorusu olan 4 satır kırık olduğundan okunamadı.)[5]

Sumerlilere göre yazı, konuşmanın annesi, sanatın babasıdır.

Bu sınav sorularından bile okuldaki eğitim hakkında bir hayli bilgi elde edebiliriyoruz. Özellikle müzik ve müzik aletleri hakkındaki sorular okullarda müzik eğitimine de önem verildiğini gösteriyor.

Bütün bu bilgilerden, bugünkü hayvan, bitki, astronomi, matematik, geometri, gramer, dil bilgisi, müzik gibi bütün bilgilerin temelinin Sumer okullarında atıldığı anlaşılıyor.

5 Buna ait Asurbanipal kitaplığından 11 metin çıkmış. Bunlara A'dan N'ye kadar harf sırası verilmiş. Bu konu olduğu gibi yüzyıllar boyu yazılmış, tekrarlanmış.(İ.Ö 1900 yıllarından 300 yıllarına kadar.) Ake W. Sjöberg, ZA Band 64 1975 de A nüshası, JCS 24 (1972) p.126 ff D nüshası.

Kazılarda okul olduğu kanıtlanacak bir bina bulunmadı, diyor kazarlar. Nippur, Kiş, Ur şehirlerinde bulunan bazı binaların odalarında öğrenci tabletleri bulunduğu halde oraların okul olmadığı söylendi. Buna karşın Kuzey Mezopotamya'da bulunan eski Mari şehrindeki kazıda, 3-4 kişinin oturabileceği tuğladan yapılmış ve arka arkaya sıralanmış bank gibi oturma yerleri olan bir oda bulundu. Bu okul olarak kabul edilmek istenildiyse de bunda da hiç bir tablet bulunmadı. Kanımıza göre okulda çocuklar, bizim eski mahalle okullarında olduğu gibi, yerlere oturuyorlardı.

Bir öğretmenin okulu anlatmak için yazdığı bir bilmecede okul şöyle tanımlanmış:

Bir ev, gökte duran bir saban gibi,
Üstü örtülü bir bakır kazan gibi,
Bir kaide üzerinde duran bir kaz gibi,
İçine gözler kapalı girilen
Çıkıldığı zaman gözler çok açılan ev
Nedir? Nedir o?
Çözümü: okul

Bu bilmecenin baştaki üç satırın neyi anlatmak istedeği tam çözülemiyor fakat son satırı hakikaten çok dahice yazılmış. Eğitimsizliği görmemekle, eğitimi de insanların görüş ufkunu açmakla niteliyor.

Ayrıca Sumer okul tabletlerinden birinde, okul buna benzer şekilde tanımlanıyor:

Edubba'ya girdiğinde gözlerin daha açılmıştır, fakat buradan çıktıktan sonra görüşlerin çok genişleyecektir. Okulu koru ve onu yıkma! Çünkü o bilgilerin sonsuz durağıdır.

Okul yaşamı hakkındaki bilgileri öğretmenlerin, kuşkusuz öğrenciler için yazdığı bazı kompozisyonlardan öğrenebiliyoruz. Bunlardan öğrencilerin okul içindeki davranışları, öğretmen öğren-

ci, aile ve çocuk ilişkileri hakkında bilgiler ediniyoruz. Bu şekilde oldukça iyi korunmuş 4 komposizyon şöyle adlandırıldı: Tarihte ilk rüşvet olayını bildiren "Okul Günleri", "Bir Baba ve Haylaz Oğlu", "İki Okullunun Tartışması" ve "Bir kâtip ve ugula arasındaki tartışma". Şimdi bu komposizyonların Sumerceden çevrisini okuyalım.

Tarihte İlk Rüşvet Olayını Kapsayan Okul Günleri

Bu metinde Sumer çocuğunun, okul yaşantısındaki kaygılarının, korkularının hiç de bugünkü çocuklardan farklı olmadığı görülüyor. O sabahleyin uykudan uyanır uyanmaz, annesine, okula götürmek için öğle yemeğini acele hazırlamasını söylüyor. Okul kurallarına uymadığı için dayak yiyor. Öğretmenin iyi not vermesi için babasının öğretmene hediyeler vermesini istiyor. Şimdi bunları Sumer çocuğunun ağzından dinleyelim:

Baba çocuğuna soruyor:
- Nereye gittin?
- Okula gittim,
- Okulda ne yaptın?
- Tabletimi yazdım. Öğle yemeğimi yedim, yeni tabletimi hazırladım, onu bitirdim. Örnek tablet bana verildi. Öğleden sonra karalama tabletim getirildi. Okul bitince eve gittim. Babamı orada otururken buldum. Babama yazdığım tableti gösterdim, onun için de yazdım. O bundan memnun oldu, ben de sevindim.

Bundan sonra yazar, çocuğun hizmetçisine (belki ailenin kölesine) söylediklerini anlatmış.

Susadım içmek için su ver! Açım, yemek için ekmek ver! Ayaklarımı yıka! Yatağımı yap, uyumak istiyorum. Sabahleyin beni erken uyandır, okula geç kalmayayım, öğretmenim beni döver.

Sabahleyin erken kalkınca annemle karşılaştım. Ona "bana öğle yemeğimi ver, okula gitmek istiyorum" dedim. Annem bana iki

yuvarlak verdi (Simit miydi acaba!?) okula gittim. Devamdan sorumlu olan bana "neden geç geldin?" dedi, Korktum, çarpan kalbimle öğretmenimin önüne gittim ve çok saygılı olarak önünde eğildim.

Ne olursa olsun bu zavallı öğrenci fena birgün geçirmiş. Okulun birçok sorumlusundan bir hayli dayak yemiş görünüyor.

Baş üstad tabletimi okudu, "bir yanlış var" dedi, vurdu bana. Temizlikten sorumlu olan "sokakta sürtmüş, giysilerini kirletmişsin" dedi, vurdu bana. Gürültüden sorumlu olan "izin almadan konuştun" dedi, vurdu bana. Toplantıdan sorumlu olan "neden doğru durmadın" dedi vurdu bana. İyi davranıştan sorumlu olan "neden izinsiz olarak ayağa kalktın?" dedi vurdu bana. Sumerceden sorumlu olan "neden Sumerce konuşmadın?" dedi vurdu bana. Başöğretmen "elin doğru yazmamış" dedi vurdu bana. Böylece yazı sanatından nefret etmeye başladım. Yazı sanatını umursamadım. Öğretmenim beni beğenmedi ve yazı sanatındaki becerisini öğretmekten vazgeçti. Genç bir kâtip olmaya veya ağabey olmaya hazırlamadı beni.

Bundan sonra bu öğrenci babasına dönerek:

Ona ayrı bir para ver, onun daha nazik olmasını sağla. Aritmatikten bir süre serbest bıraksın. Beni diğer öğrenciler gibi saysın, devamlı olarak beni itip kalkmasın.

Bu sözlerden sonra olanları yazar şöyle anlatmış:

Babası öğrencinin sözlerine kulak verdi. Öğretmeni okuldan davet etti. Öğretmen büyük bir koltuğa oturtuldu. Öğrenci ona büyük bir saygı ile hizmet etti. Çocuk öğretmenin önünde yazı sanatında öğrendiklerini babasına anlattı. Baba büyük bir sevinçle öğretmene: Benim küçüğüm ellerini açtı. Ona bilimin ve yazı sanatının bütün inceliklerini gösterdin. Matematiği. aritmatiği ile ilgili bütün problemleri öğrettin.

Baba bu kez hizmetçilere yapacakları işleri söylüyor:

Masaya irda yağı getir. Onun midesini su gibi o güzel yağdan doldur. Ona bir elbise giydir. Eline ayrı parayı ver, parmağına bir yüzük tak.

Bunlar yapıldıktan sonra öğretmen öğrenciye şöyle söylüyor:

Genç çocuk! Benim sözlerimden nefret etmediğin, onları reddetmediğin için baştan sonuna kadar yazı sanatını tamamladın. Bana herşeyi, üstüne para da verdiğin ve beni onurlandırdığın için, koruyucu melek Nidaba senin de koruyucu meleğin olsun. Kalemin güzel yazı yazsın. Çalışmalarında yanlış olmasın! Kardeşlerinin başı olasın! Arkadaşlarının önderi olasın! Öğrenciler arasında en yüksek olasın! Genç çocuk senin baban var, ben de ikinci baban olayım. Bütün arkadaşların seni üstün tutsun! Sen okulda yapılacakları iyi yaptın. Sen bir bilim adamısın. Öğretimin kraliçesi olan Nidaba yücelttin seni!

Ey Nidaba öğülesin!

Bu hikayeden, Sumer akademisinde sadist bir idare mi, yoksa öğrenci kabadayı ve isyankar mı anlaşılamıyor. Ona karşın okul yaşantısı hakkında hiç de az olmayan bir bilgi veriyor bizlere. O zamanlar Sumerlilerin masada yemek yediklerini bile öğreniyoruz.

Bir Baba ve Haylaz Çocuğu

Bir baba tembel ve babasına karşı gelen bir oğlu ile konuşuyor. Baba soruyor:

- Nereye gittin?
- Hiçbir yere gitmedim.
- Bir yere gitmedi isen niçin tembel tembel dolaşıyorsun? Okula git! Öğretmeninin önünde dur, okul ödevlerini oku, torbanı aç, tabletini yaz. Yeni tabletini öğretmen yardımcısına yazdırt! Ödevini bitirdikten sonra öğretmenine göster, sonra bana gel! Sokakta etrafınla ilgilenme! Şimdi ne söylediğimi anladın mı?

- Anladım onu sana söyleyeceğim.
- Gel onu bana tekrarla!
- Onu sana tekrarlayacağım.
- Sen okula gitmemi, ödevimi okumamı, okul torbamı açmamı, öğretmen yardımcısı yeni tabletimi yazarken, tabletimi yazmamı söyledin. Ödevimi yaptıktan ve öğretmene anlattıktan sonra da sana geleceğim. İşte bana söylediklerin.
- Gel şimdi adam ol! Meydanlarda durma, sokaklarda şaşırıp kalma! Caddede yürürken etrafına bakınma, alçak gönüllü, yumuşak başlı ol! Öğretmeninden kork! Eğer korku gösterirsen öğretmenin seni sever.
- Meydanlarda şaşırıp kalan sen başarı mı kazanacaksın? Daha önceki kuşakları araştır. Okula git! Bu senin kazancın olacaktır. Kim bana karşı çıkarsa onu gözetlerim. Eğer adam olmasaydım oğlumu izlemezdim. Akrabalarımla konuştum, onlarla seni karşılaştırdım. Ama onların arasında senin gibisini hiç bulamadım. Sana olan ilgim aptalı akıllı bir adam yapmak içindir. Benim kalbim senin üzüntülerinle dolduğu için senden uzaklaştım. Artık senin dırıltılarına aldırış etmiyorum. Senin gürültülerin için sana kızıyordum. Senin dırdırların benim sonumu getirecek. Beni ölüm noktasına getirdin.
- Hayatımda asla seni dövmek için kamış getirtmedim. Seni hiçbir zaman kazman için tarlama göndermedim. Seni hiçbir zaman bir işçi gibi çalıştırmadım. Bir kez olsun "git, çalış ve bana bak" demedim. Senin gibiler çalışarak ailelerini geçindiriyorlar. Eğer akrabalarınla konuşup onları takdir edersen, onlara benzersin. Onların her biri babaları için 10 gur arpa getiriyor, onun arpasını çoğaltıyor, yağ, yün kazanıyor.
- Fesatlık olduğu zaman sen bir adamsın, fakat onlarla karşılaştırıldığın zaman asla adam değilsin! Çünkü sen onlar gibi işçi değilsin. Onlar oğullarını işçi yapan babaların oğullarıdır, halbuki ben seni onlar gibi çalıştırmadım.

Sana söyleyeceğim sözden kork ve bunun için ihtiyatlı ol! Senin takdir etmeye beceremediğin arkadaşlarına neden benzemiyorsun? Büyük kardeşini, küçük kardeşini örnek al!

- Sanat ve bilgin tanrısı Enki'nin yarattığı sanatlar arasında hiç biri yazı sanatı kadar zor değildir. Bunun için öğütlerimi dinle! Babamın bir sözünü söyleyeceğim: Tanrı Enlil tarafından çizilmiş yola göre, oğullar babalarının mesleğini izleyecektir.

Gece ve gündüz senin yüzünden üzüntü çektim. Sen ise gece ve gündüz eylencedesin. Sen toplandın, şişmanladın ama akrabaların senin kötü gününü bekliyorlar.

Bundan sonra tablette 41 satır kadar kırık yer var. Burada atasözleri yazılmış gibi. Baba bütün kızgınlıklarına, azarlamalarına ve nasihatlarına rağmen yine de çocuğuna en iyi dileklerle sözünü bitiriyor:

Seninle kavga edenlerden tanrın Nanna seni kurtarsın! Tanrının önünde yüksek ol! İnsanlığın seni baştan aşağı yüceltsin! Sen şehrindeki bilginlerin başı ol! Senin şehrin adını en yüce şekilde söylesin! Tanrı seni iyi adla çağırsın! Tanrı Nanna önünde en başta gelesin! Tanrıça Ningal'in yanında yüceliğinle göze çarpasın!

Bütün bu metinden anlaşılacağı gibi, çocuk ile aile arasında aşağı yukarı aynı problemler bugüne kadar sürüp gitmektedir.

Okulu Yeni Bitirip Diploma Almış Enkimanzi ve Girnişag Adlı İki Genç Arasındaki Tartışma

Bu komposizyon, aslında Sumer edebiyatının tartışmalar bölümüne girmeli idi, fakat okul ve okulda okunan dersler hakkında öğrencilerin kendi ağızlarından söylenen sözler olması nedeniyle buraya alınması daha uygun geldi.

- Sen aptal, okul vebası, sen cahil, Sumerceden haberi olmayan sen! Senin elin berbat. Doğru dürüst kalem bile tutamaz, yazı yazmayı beceremez, imla yazamazsın! Şimdi de kalkmış benim gibi kâtip olduğunu söylüyorsun!

- Senin gibi bir kâtip değilmişim! Ne demek istiyorsun sen? Sen bir belge yazarsan anlaşılmaz, bir mektup yazdığın zaman okunmaz, bir yeri parsellemeğe gidersen, onu parselleyemezsin. Kavgalı iki kardeşden hangisinin haklı, hangisinin haksız olduğuna karar veremezsin. Tablet yazmaya hiç yeteneği olmayan biri varsa o da sensin! Senin ne işe yaradığını kimse bilemez.

- Ben senin söylediklerinin en iyisini yaparım. Ama sen tam bir tembelsin. Aritmatikten haberin yok. Çarpmaları yanlış yaparsın. Uzunluk ve genişlik ölçülerini karıştırırsın. Kare, üçgen ve dairenin ölçümlerini anlamazsın.

- Ben niçin seninle yarışıyorum ki? Bir arsayı bölmek için gidersem, onu parsellerim. Bir tarlanın nasıl ölçülceğini bilirim. Tartışanlar arasında hakemlik yapabilirim. Kardeşler arasındaki kavgayı nasıl yatıştıracağımı bilirim. Fakat sen tembellerin tembeli bir yazıcısın, dikkatsizlerin dikkatsizisin! Sen rakamları çarpmaya kalkarsan hep yanlış yaparsın. Ölçümde genişliği, uzunluğu karıştırırsın. Kare, üçgen ve daireyi anlamazsın! Sen geveze, hergele, alaycı, kabadayı olan sen öğrencilerin kalbi değilsin!

- "Öğrencilerin kalbi değilsin" demekle ne demek istiyorsun? Ben Sumerli olarak büyüdüm. Bir kâtibin oğluyum. Fakat sen beceriksiz, geveze birisin. Sen bir tablete şekil vermeye kalkınca kili doğru dürüst yumuşatamazsın. Bir satır yazmak istersen elin tableti tutamaz. Sen ikinci yılı tekrar okuyorsun! Tıka kulağını, tıka kulağını! Şimdi benim gibi Sumerce bildiğini mi iddia ediyorsun?

Kavga biraz daha sürdükten sonra okulun büyüklerinden biri araya giriyor:

- Niçin birbirinize böyle davranıyorsunuz? Neden birbirinize fena sözler söyleyip hakaret ediyorsunuz? Bu aynı zamanda sizi okutan öğretmenlerinize de hakaret sayılır. Bak! Okul babası başını sallayarak, "istediğini yap" diyor bana.

Eğer hakikaten size bir ceza vermek istersem odundan bir sopa alıp sizi adamakllı döver ve ayaklarınıza bakır bir zincir takarak odaya kapatır, iki ay okuldan dışarı bırakmazdım.

Girnişag, Enkimansi'nin Tartışması: Ummia Düşüncesini Söyledi

Okulda dayak, kavga olmasına karşın oradan başarılı mezun olanlar vardı kuşkusuz. Bunlar sarayda, mabetlerde iş bulurlar veye mal mülk sahibi zenginlerin yanında yazıcı, muhasebeci veya kahya olarak çalışabilirlerdi. İşte böyle bir mal *sahibinin* kahyası ile kâtibi arasındaki tartışma:

- Ey eski mezun! Yanıma gel de sana Ummia'dan duyduklarımı söyleyeyim. Bir zaman ben de senin gibi bir genç idim. Benim de öğretmenim vardı. Müdür bana yetişkin birisi imişim gibi çok ağır işler verirdi. Fakat ben ileri atılan bir kamış gibi işleri benimserdim. Öğretmenin sözlerini kulak ardı etmedim. Kendi bencil ruhuma göre hareket etmedim. Sonuçta öğretmenim benden çok memnun oldu. Ben onun önünde alçak gönüllü olduğum için memnun olur ve benim hakkımda iyi konuşurdu. Bana verdiği tüm görevleri yaptım. Herşeyi yerli yerine koydum. Bir aptal bile onun talimatlarını kolayca izleyebilirdi. Kilin üzerinde elimi eğitti, nasıl düzgün yazacağımı gösterdi. Ağzımı kelimelerle açtı. Bütünü ile doğru yolu gösterdi. Başarılı adamın kurallarını gösterdi. Gayret etmek başarının özüdür. Zamanı boşa harcamak yasaktır. Zamanını boşa harcayan biri işini yapamaz. Öğretmenim kendi bilgisi ile öğünmedi. Bilgisini çok fazla belli etmeden konuşurdu. Eğer bilgisi ile öğünseydi, in-

sanların gözleri dışarı fırlardı. Güneş doğmadan akşam batıncaya kadar onun yanında ol! Öğretmenin yanında olma zevkini kaçırma! Bilginlerin bilimine erdikçe, senin kelimelerin onurlanacaktır. Boyuna saygınlık ve kibarlık çelengi tak! Acı çekenlerin kalbi sakinleşince suçu temizlenir. Varlıklı adam dizinde duran çocuğunu göğsüne bastırır. Sen eğer nazik olursan patronunda senden hoşnut olur.

- Ugula'nın pek de anlaşılmayan bu son sözlerinden sonra genç kâtip ona hiç de kibar olmayan bir başlangıçla yanıt veriyor:

- İnek gibi böğürmene rağmen beni anlayışsız ve kara cahil yerine koyamayacaksın. Sana tümüyle cevap vereceğim, belki de 6 kez. Bir insan gibi davranmana rağmen bir köpek yavrusu gibi gözlerin birbirinden ayrı. Sanki ben haylazmışım gibi benim önüme kurallar koyuyorsun. Seni duyun biri ellerini çaresizlikten salıverir. Mademki sözü açtın, sana kâtiplik sanatını anlatmama izin ver! Beni evinin başına getirdin, beni haylazlık yaparken görmedin. Kölelere ve evde diğer çalışanlara işlerini yaptırdım ve karınlarını iyice doyurdum. Doğru dürüst çalışsınlar diye iyi giysiler verdim. Sen patronun köleleri peşinde koşmak zorunda kalmadın. Bu tatsız işi ben yaptım, onları bir koyun gibi izledim. Bana emrettiğin gibi koruyucu duaları her gün okudum. Koyunların ve sığırların iyi durumda. Onlar tanrının yüzünü güldürüyor. Tanrının teknesi bağlandığı gün rahipler elleriyle kutsayacaklar. Bana tarlanın en yüksek ve sapa kısmını verdin. Ben de orada adamları gece gündüz, sıcak ve soğuk demeden çalıştırdım. Buna rağmen bütün çiftçilerin oğulları beni onaylıyor. Senin tarlalarını en iyi şekilde çekip çevirdim. İnsanlar benim hakkımda iyi konuşuyor. Senin için öküzler bütün yükü taşıyorlar. Gençliğimden beri beni yetiştirdin. Davranışlarımı kontrol ettin. Bana gümüş parçası gibi iyi davrandın. Ben de bu yüzden bu küçük şeylerin sana yansımasını önledim. Sana yasakmış gibi, senin yüceliğine yakışmayan işleri sana yansıtmadım. İşte bu küçük rüzgarları senden uzak tuttum. Senin için var olmaları-

nı önledim. Şimdi başını yukarı kaldır. Sen de eskiden genç bir adamdın. Şimdi olgun olan herhangi birine elini çevirebilirsin.

- Bana saygı gösteren, benim kutsanmamı sağlayan sen, vücuduma içilebilir süt gibi rahatlık getiren sen, haylazlık yapmadın. Ben dünyanın iyi yönlerinden yararlandım. Talihsizlikleri çekmedim. Nerede olursa olsunlar evlerde senden söz ediyorlar. Senden iyilikle söz ediyorlar. Emirlerin iylikle karşılanıyor. Öküzleri kullananlar senin tatlı şarkılarını duyunca kavgayı bırakıyorlar. Birbirleriyle çekişenler, senin şarkılarını işitince çekişmeyi bırakıyorlar. Ummia sana sevinçli kalble saygı gösterecek ve "Sen küçük iken sözlerimi dinledin, kalbimi memnun ettin. Nidaba (okulun koruyucu tanrıçası) sana Ummia olabilme onurunu verdi. Sen Nidaba tarafından kutsandın. Dilerim cennete kadar yücelirsin. Kalbin mutlulukla dolar, hiç kalp kırıklığı yaşamazsın, öğrenme evi okulda ne olursa olsun, Nidaba'nın yüceliği sana karşılıksız olarak neşe getirir. Senin kibar bilgeliğinle kavgalar ve çekişmeler sona erer, küçük adamlar tartışmalarını bitirir. Sanatçılar senin adını hep iyilikle anarlar. Yankı yapan şarkı sokağına beni rakipsiz olarak getirdin. Sen, ahenk içindeki davranışın efendisi oldun" diye Ummia sana saygı gösteriyor. Ey Nidaba! Sen yücel!

- Bazen kâtiplerin iş bulamadığı da oluyormuş. Kuzey Mezopotamya'da bulunan Mari şehrinin kralı Zimrilim'e (İÖ 1750) Akatça ve Sumerce olarak iki dilde yazılmış mektupta, işsiz kalan bir kâtip kraldan iş istiyor:

- Kâtip olarak koruyucum yok. Sokaklarda insan değilmişim gibi dolaşıyorum. Çaresizlik boynumu büktü. Yabancı ev benim evim oldu. Fena talih beni vurdu. Benim beyim aldırmadım, diye beni suçladı. Halbuki ben olağanüstü bir iş için hep uyanık duruyorum. Boş el ile dolaşıyorum. Kâtiplik mesleğine has olan göz hastalığına tutuldum. Buna rağmen kulaklarımı beyimin sözlerine veriyorum. Başka bir bey aramıyorum. Hiç bir yerde başımı dinlendiremiyorum. Kaçamıyorum. Öyle güçsüzüm ki, dizlerim beni taşımıyor.

Bundan sonra kâtip kendi yeteneklerini anlatıyor.

-Beyime hizmet etmek için başvurdum. Beyimin emirlerini anlayabilir, aklımda tutabilirim. Beyim benim halimi gör ve durumumu düzelt! Beyimin yüce sözü benim için güneş tanrısı gibi kurtarıcı olsun!

Bu kâtip Sumerce Akatça biliyormuş. Ona rağmen işsiz kalmış. Aynı şehrin daha sonraki kralı Yaşmahaddu birinden Sumerce bilen bir kâtip istemiş. Anlaşılan o da zor bulunuyormuş ki, o şahıs da krala şöyle yazmış: "Bana 'Sümerce bilen birini gönder' diye yazdın. Benim için Sumerce okuyan ve Amurritce konuşan birini bul! Sumerce okumayı bilen yanımda Şuea var. İşkurzikalamma Sumerce okuyor fakat onu Gabra'ya göndermek zorundayım, sen bana 'Rapiqum'dan Sumerce okuyan birini gönder!' diye yazdın. Burada Sumerce okuyan kimse yok."

Bu mektubun yazıldığı çağ, artık Sumerlilerin siyasal yaşamdan çekildikleri ve konuşmaların Akatça yapıldığı çağ.

Bunlarla okula ve okul yaşantısına ait bilgilerimiz sona eriyor. Yalnız bu konuyu kapamadan önce şunu belirtmek yerinde olacak. Bu metinler hepsi birer bütün tablet üzerine yazılmış olarak bulunmadı kazılarda. Çeşitli müzelere dağılmış onlarca tablet parçasının kağıt üzerinde birleştirilmeleriyle meydana geldi. Bu arada tabletler üzerindeki bozukluklar, parçalar arasındaki eksiklikler yüzünden okunmaları çok zor ve bazen yanlış okuma, aralardaki boşluklar dolayısıyla eksiklikler, yanlış çevirmeler, anlamlarda yanılgılar olabilir. Bunlar ileride yapılacak kazılar, yeni çalışmalarla düzeltilebilir. Yine de genel olarak o günkü yaşantıyı, okulları, eğitimi, insanların birbirlerine olan ilişkilerini, sevinçlerini, kederlerini, isteklerini, davranışlarını bize yansıttıkları kuşkusuzdur.

SUMER TANRI EVLERİ

Sumer tanrı evleri hakkında yazıya başlamadan önce, Sumer dini ve tanrılarına ait kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

Sumerlilerin çok tanrılı bir dinleri vardı. Onlara göre tanrılar topluluğu, aynı insan topluluğu gibi teşkilâtlandırılmış bir krallık halinde idi. Bu krallık, güneş, ay, yıldızlar ve gezegenler gibi göksel varlıklar, rüzgar, fırtına, kasırga, yağmur gibi atmosfer güçleri, nehir, dağ, ova gibi doğa görüntülerini, şehir, tarla, bent, hendek, çiftlik gibi kurumları, balta, kazma, tuğla kalıbı, saban gibi araç gereçleri var eden ve idare eden varlıklar insan görünüşünde, fakat insanüstü güçlere sahip ve ölümsüzdüler. Onlar da insanlar gibi doğuyor, evleniyor, çoluk çocuk sahibi oluyor, üzülüyor, seviniyor, kıskanıyor, kızıyor, intikam alıyorlardı. Hatta suç işliyorlardı. En önemli tanrılar, yaratıcı olarak düşünülen gök, yer, hava, su tanrıları idi. Hepsinin tek bir kralı vardır, o da hava tanrısı.

Yeryüzünde nasıl kralların sarayları varsa bu tanrıların da evleri olmalı idi; böylece onlar insanlara daha yakın olacaktı. İşte bu amaçla tanrı evleri yapılmaya başlamıştır.

Kazılara göre bu evler, ilk çağlarda bir mescit veya şapel gibi küçük yapılardan oluşuyordu. Fakat bunlar zamanla geliştirilmiş, mimarisinin ve tekniğinin izleri zamanımıza kadar ulaşacak bir duruma getirilmiştir.

Sumerlilerde her şehrin bir baş tanrısı vardı. Bunlar için yapılan evler en görkemli olanlardı. Bu evler daima yüksek yerlere yapılır-

dı. Eğer yüksek yer yoksa zemin yapay olarak teras şeklinde doldurulur ve onun üzerine bina oturtulurdu. Bunların yüksek yere yapılması, onların dağlık yerden göç ettiğine kanıt olarak gösterilmektedir. Ben bunu biraz değişik şekilde yorumlayarak Türklerle onlar arasında bir ilişki kurmaya bir neden olabilir diyorum. Eski Türklerde dağlar ve yüksek yerler kutsal sayılıyormuş. Sumerliler de yüksek yerleri kutsal saydıkları için böyle yapmış olabilirler.

Kazılardaki buluntulara göre, çoğunlukla tanrı evlerinin zamanla üst üste ve çeşitli büyüklükte yapılmış olduğu anlaşılmıştır. Bunlar arasında simetrik olan ve olmayanlar, dört köşe ve oval olanlar bulunmuştur. Tapınağa merdivenle çıkılan bir avludan girilirdi. Binanın içinde bir orta kısım ve iki kenar kısım bulunuyordu. Ortaçağ kiliseleri gibi. Kenarlarda rahiplere ait odalar yapılmış. Giriş kısmının tam karşısındaki odada, dışarıdan görünecek şekildeki bir nişte baş tanrının heykeli bulunuyordu. Heykelin önünde kerpiçten yapılmış bir sunak vardı. Mabetlerde yapı malzemesi olarak kerpiç, tuğla, kireç taşı kullanılmıştır. Irak'ta taş ve kereste bulunmadığından, çok önemli yapılarda bunlar kullanılmak istenildiğinde, komşu ülkelerden kendilerinin ürettiği mallar karşılığı, getirtiliyordu. Kerpiçler çamura, saman ve gübre karıştırılmak suretiyle kalıplara konarak güneşte kurutulmuşlardır. Kerpici fırınlamak suretiyle tuğla yapmasını da biliyorlardı. Tuğlalar daha çok dış kısımlara konuyordu. Üst üste konulan kerpiçlerin aralarının ya kum ve asfalt ya da kerpiç çamuru konarak birbirine yapışması sağlanıyordu. Hatta bazı duvarlar kerpiç çamurunun üst üste konulması ile yapılmıştır. Bu gün aynı teknik oralarda uygulanmaktadır. Kerpiçlerin arasına, duvarın daha sağlam olması için 5-6 sırada bir, sazlar ve kamışlar konulmuştur. Önemli yapıların köşelerinde taş kullanılmıştır. Taş olmadığından temeller çok derin açılmış, duvarlar çok kalın yapılmıştır. Duvarların içine, suların dışarı akmasını sağlamak amacı ile toprak künkler sokulmuştur. Tuğlalar önceleri dikdörtgen şeklinde

iken daha sonra plankonveks denilen üstleri kubbeli altları düz, yuvarlak bir ekmek gibi yapılmaya başlanmış.

Sumer mimarları yapıya bir hareket vermek için, duvarlara aralıklı olarak çıkıntılar yapmışlar, payandalar koymuşlar, kerpiçten sütunlar, yarı sütunlarla onu daha göze çarpacak hale getirmişlerdir. Kerpicin fena görünüşünü güzel göstermek için mozaiği andıran bir yöntem bulmuşlardır. Çivi şeklinde, başları siyah, kırmızı sarı renklere boyanmış topraktan konileri zikzak, üçgen ve baklava şekillerini oluşturacak bir tarzda kerpiçlerin arasına sokulmuştur. Duvarlarda yerden bir metre kadar yükselen ekserisi kırmızı tonda bir bant çekilmiş, üzerlerine boya ile geometrik şekiller yapılmıştır. Duvarın kalan kısmı beyaz boya ile sıvanarak insan ve hayvan figürlerinden oluşan sahnelerle süslenmiştir. Sumer tanrı evlerinde uygulanan niş, kubbe, kemer, su yolları, duvarlara konulan künkler bugünkü mimarlığın temelini oluşturmuştur. Sumer etkisi ortaçağ kiliselerinde daha çok göze çarpmaktadır. Süsleme motiflerinde bile paralellikler bulunmaktadır.

Tapınak yapıları gittikçe genişleyerek 80 bin metre kareye kadar ulaşmıştır. Bu alanda asıl tapınak binası dışında depolar, işçilere ve personele ait evler, hayvan ahırlıkları, çeşitli atölyeler ve hatta koruluklar bulunuyordu. Bunların etrafı kalın bir duvarla çevriliyordu.

Tapınakların yanında Ziggurat denilen basamaklı kuleler yapılmıştır. Bu kuleler dört köşe olup tamamıyla kerpiçten, masif bir şekilde, üç kat halinde yükseliyordu. Her katın arası yüzer basamaktı. Kulenin alt kısmı 3000 metrekare, onun üstü 840, son kısmı 220 metrekare kadar olup yüksekliği 20-22 metreyi buluyordu. Tarihçi Heredot'un yazdığına göre, en üstte bir oda vardı, Babil'de bulunan bu oda mavi seramikten yapılmıştı. Zigguratlar yüksek bir teras üzerinde çift duvarla çevrilmiş, dış kısmı tuğla ve asfalt ile kaplanmıştır.

Zigguratların ne amaçla yapıldığı bilinmiyor. Heredot, Babil'de bir rahibin tanrıyı görmek için beklediğini yazmış. Tevrat'da bu kuleden yalnız Babil'de "Gelin başı göklere erişecek bir kule yapalım, ve kendimize bir nam kazanalım" diye insanların kuleyi yaptıklarından söz ediliyor. Ona karşın Mısır piramitleri hakkında bir bilgi yok.

Bu kulelerin üstündeki odadan, yıldız falına bakan rahiplerin yıldızları, dolayısıyla gökyüzünü incelediği düşünülüyor. Çünkü Sumer'de yıldız falı ve ona bağlı astroloji ve astronomi bir hayli ileride idi. Sumerlere göre, yeryüzündeki bütün olaylar gökte yazılı idi. (İslam da ki Levhi Mahfuz gibi, sure: Nemi, ayet 75.) Önemli olan bunları okuyup anlayabilmekti. Ayrıca yıldızların yeni doğanlar üzerinde etkileri de olduğuna inanılıyordu. Bu inanç hâlâ devam etmektedir. Daha geç çağlarda Sumer dili konuşma dili olmaktan çıktığı zamanlarda yıldızlarla ilgili astrolojik gözlemler tabletler üzerine yazılmıştır. Yıldız adlarının Sumerce olmasından, bunların başlangıcının Sumerlilere dayandığı anlaşılıyor. Bu metinlerde ay, güneş tutulmalarının, Venüs ve diğer gezegenlerin görünüp kaybolduğu tarihlere göre yapılan yorumlar toplanarak yazılmıştır, kehanet kitapları gibi.

Bundan en geç 5 bin yıl önceye uzanan tanrı evleri, çeşitli savaşlar veya doğal koşullarla yıkılmış, onların yıkıntıları üzerine ya yeni binalar yapılmış veya metrelerce yükseklikte toprak yığınları birikmiştir. Arkeologlar büyük bir sabır ve gayretle bu yıkıntıları bulup meydana çıkararak onların kalıntılarından bu binaların yapılış tekniğini mimarisini bularak planlarını çizmeyi, rekonstre etmeye çalışırlar. Fakat onlar, bunların dinsel amaçla yapıldığını bilseler bile, hangi tanrı için, ne gibi koşullarda yapıldığı, yapılırken kullanılan malzemenin nereden nasıl getirildiği, bina bittikten sonra görünüşü, yaptıranın ve kullanacak insanların sevinci, heyecanı, bunlardan doğan törenleri, ne gibi görevliler bulunduğu hakkında hiç-

bir bilgi veremezler. İşte biz bunları da onların bu hususta bıraktıkları yazılı belgelerden öğreniyoruz. Bu belgelerden şimdiye kadar bulunan en eskisi ve ilk edebi yapıt olarak tanımlananı İÖ 2200'lerde yaşayan Sumer'in Lagaş şehir devleti kralı Gudea tarafından yazdırılmıştır. 1400 satırı kapsayan bu silindirde yazılanlar kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Şehrin baş tanrısı, krala iki defa rüyasında görünerek kendisine bir ev yapmasını söylüyor ve evin planını veriyor. Kral bu uyarı üzerine işe koyuluyor. Bu evin çok görkemli olmasını sağlamak üzere kendi ülkesinde bulunmayan, başta diyorit taşı olmak üzere değerli taşları, altın, gümüş, bakır gibi değerli madenleri, kereste-leri, hatta yardımcı ustaları bile komşu memleketlerden getirtiyor. Binanın yapılacağı alan ateşle temizleniyor. Şehirden uygunsuz kimseler, büyücü kadınlar uzaklaştırıyor. Yalnız ilginç olanı, yapıda yalnız erkekler çalışıyor, yapı malzemesini bile erkekler taşıyor, kadınlar değil. Buna neden, kadınları güçsüz bulduklarından mı, yoksa pis kabul ettiklerinden mi, bilinmiyor.

Bina görkemli bir şekilde yapıldıktan sonra Gudea "yeni bir ev yapmış genç bir adam gibi büyük bir sevinç içinde", "bir ineğin buzağısına baktığı gibi" içten bir sevgiyle ona bakıyor. O yıldızlar arasında bir güneş gibi parlıyor. O lapislazuli dağ, mermerden ışıldayan bir dağ gibi görünüyor. Mabet sularla temizleniyor, tütsüleniyor. Çok değerli diyorit taşından yapılan baş tanrının ve karısının heykelleri duvarlardaki nişlere yerleştiriliyor. Heykellere göze çarpacak şekilde muhteşem elbiseler giydiriliyor, takılar takılıyor. Elbiseler altın ve gümüş kullanılarak yapılmış olabilir. Çünkü belgelerde böyle elbiselerden söz ediliyor. Eve her türlü yiyecek içecek doldurulуyor. Kilerci, kapıcı başı, arabacı, postacı, çoban, müzisyen, silâhşör, kâhinler, tahıl ürünlerini, balıkçıları, avcıları denetleyiciler görevlendiriliyor. Bundan sonra 7 gün, 7 gece şenlikler, zi-

yafetler yapılıyor. Bu süre içinde ülke büyük bir neşe ve barış içindedir. Borçlular affediliyor, mahkemelerde dava görülmüyor. Köle hanımı ile aynı hizada yürüyor, arkadan gitmiyor. Hatta ölüm bile olmadığından ağıt türküleri söylenmiyor. Çalgılar ve şarkılar sevinç ve mutluluk saçıyor. Bu metnin sonu şöyle bitiyor:

Büyük bir dağ gibi göğe uzanan,
Korkunç parlaklığı Sumer'i kuşatan,
An ve Enlil tanrıları kaderini veren,
Bütün düşman ülkelerinden kahramanlık gücü tanınan
Ev, Eninnu! kutlu olsun
Ningirsu, sana şükürler olsun!

Silindirin en son satırı: "Ningirsu'nun evinin yapılmasını öğen şarkının sonu" şeklindedir.

Tapınakların kalıntıları arasında binlerce Çiviyazılı belge bulunmuştur. Bunlar orada yapılan işler hakkında geniş bilgi vermektedir. Bu belgeler bu evlerin yazıcıları tarafından yazılmıştır. Bu yazıcıların bir kısmı oranın gelir giderlerini ve idari işlerini kaydederlerdi, bir kısmı da kitaplıkları için şiirler, destanlar, efsaneler yazar veya kopya ederlerdi. Bu belgelere göre, tapınaklar halkın kültürel, sosyal ve ekonomik yaşamını düzenleyen kurumlardı. Her tapınak, okulu ve kütüphanesi ile bir kültür merkezi idi. Şehirdeki fiyatlar, ölçüler, faizler ve vergiler tapınağın denetimi altında idi. Tapınaktan ihtiyaç sahiplerine bir tür banka gibi belirli oranda faizle arpa, gümüş, bakır borç veriliyor, tarla, bahçe ve hayvanları kiralanıyordu. Böylece tefecilik ve fiyat artırılması önleniyordu.

Tapınaklar Sumer ekonomisinin de dayanağı idi. Tahılların, sebze ve meyvelerin ekilmesi, üretilmesi, sulama kanallarının kontrolü, koyun, keçi, sığır sürülerinin idaresi, tatlı ve tuzlu suda balıkçılık, dokumacılık, deri, ağaç, maden ve taş işçiliklerini yaptırıyor. Onları yabancı ülkelere pazarlıyorlardı. Bu nedenle onların atölye-

leri, depoları büyük bir alana yayılmıştı. Hatta yeri olmayan bazı tapınakların depoları başka şehirlerde idi. Su gerekli olan işlere ait yerler su kenarlarına yapılıyordu. Çalışmalardan çıkan sonuçlara göre Lagaş şehrinin *guabba* denilen su kenarındaki iş yerinde, çoğu kadın ve çocuktan oluşan 6000 kişinin çalıştığı anlaşılıyor.

Davalar tapınaklarda görülür, mukaveleler yapılırdı. Bunlar da tanrı önünde yemin edilerek değişmez hale gelirdi. Şehrin başı olan beyi tanrının yeryüzünde bir türlü vekili sayıldığından davalara genellikle o bakardı. Daha sonraları bu görev saraya geçmiştir. Ayrıca yargıçlar, yüksek mahkemelerde halktan oluşan bir jüri de vardı.

Sumer dininde temizlik başta geliyordu. Bu nedenle gerek halkın, gerek çevresinin temizliği tapınağın gözetiminde idi. Tapınaklarda bulunan hekimler halkın sağlığı ile, sihirbazlar morali ile ilgili idiler. Bayramlar ve şenlikler ile tanrıların eğlenmesi ile insanlara kötülük yapmamaları ve insanların eğlenmesi ile de birbirleriyle dayanışması sağlanıyordu.

Tanrı evi bir erkek tanrı için yapılmışsa, onun baş idarecisi bir rahibe, bir kadın tanrı için yapılmışsa, bir rahip oluyordu. Bu kadınlar genellikle kral kızları veya karıları idi. Kadın ve erkekten oluşan personelin başta gelenleri kütüphane ve arşivistler, kâtipler, çalgıcılar, şarkıcılar, oyuncular, sihir yapanlar, fala bakanlar ve hekimlik yapanlardı. Tapınağın koruyucu askerleri, köleleri, çobanları, bakırcıları, taş ustaları, dokumacıları, gemicileri, kâhyaları, yağ çıkarıcılar, su taşıyıcıları da bulunuyordu. Bütün bu görevlerin üstünde en önemli görev rahibelerin tapınak fahişeliği idi. Bu rahibeler tanrı namına seks yaptıkları için kutsal sayılıyordu. Bu yüzden onların diğer kadınlardan ayrılmaları için başlarını örtmeleri zorunlu idi. Bu baş örtmeyi İÖ 1600 yıllarında bir Asur kralı yaptığı kanunda evli ve dul kadınlara da uygulamaya başlamıştır ki, böylece onları da meşru seks yapan kutsal kadın sınıfına sokmuştur. Bu adet daha sonra Yahudi kadınlarına uygulanmış. Hıristiyanlıkta rahibe-

lerin baş örtmesi şeklinde sürmüş, Müslümanlıkta ise erkekten kaçma haline dönüşmüştür.[1] Rahibelerin bir kısmı evlenebilseler bile çocukları olmamalı idi. Çünkü onlar tanrının çocuğu sayılıyordu. Kazara olursa ve anne saklayamazsa derhal öldürülürdü. İsa peygamberin tanrının oğlu sayılması bu yüzden olsa gerek. Çünkü Kuran' da yazdığına göre Meryem doğmadan önce annesi "Bir kızım olursa mabede vereceğim" demiş ve vermiş. Mabette olduğu için hamile kalınca çocuğunu öldürmesinler diye gizlice doğurmak zorunda kalmış. Kuşkusuz bilenler çocuğa "sen tanrının oğlusun" diye söyleyerek hem kendisinin, hem de etrafındakilerin inanmasını sağlamışlar.

Sumer tapınaklarında eşcinsellik de vardı. Kadınlar erkek, erkekler kadın kıyafetinde gezerlerdi. Bazı tapınaklarda çalışanların sayısı 1000-1200 kişiyi buluyordu. Aşk tanrıçası İnanna için yazılan bir şiirde, onun önünden kadın kıyafetinde erkeklerin, erkek kıyafetinde kadınların geçit yaptığı anlatılmış.

Tapınaklar geniş araziye sahipti. Bunlardan bir kısmı halka kiraya verilirdi, bir kısmı bazı mabet personeline ücretleri karşılık ürünü kendilerine bırakılırdı. Bir kısmı da tapınak köleleri tarafında işletilerek tapınağa gelir temin edilirdi. Tapınağa ayrıca halk tarafından, bayramlarda, kutsal günlerde çeşitli hediyeler, kurbanlar getirilirdi. Bunlar pişmiş veya çiğ koyun, sığır, domuz, kuş, balık etleri, süt, bira, şarap, su gibi içecekler, ekmek, çörek, tereyağı peynir ve sebzelerden oluşuyordu. Ayrıca tanrı veya tanrıça heykellerine giydirilmek için çeşitli giysiler, takılar da hediye ediliyordu. Bu hediyeler yıllar boyunca çoğalmış ve depolara konarak envanterleri yapılmıştır. Eskibabil çağında Lagaba adlı küçük bir şehrin Tanrıça İştar mabedinde saklanın eşyanın envanteri şöyle:

1 Daha geniş bilgi için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *Kur'an İncil ve Tevrat'ın Sumer'deki Kökeni*, s.33.

1 altın küpe, 1 altından kadınlık organı, 19 altından çiçek, 2 altın baston sapı, 2 altın elbise iğnesi, 2 gümüş küpe, 6 silindir mührü, 2 damga mührü, 1 elektron zincir, 6 fildişi iğne, bir büyük Kadıköy taşından yüzük, 2 koyun postu etek, 3 keten elbise, 6 kadın başbağı, 4 başbağı, 5 baş süsü, 1 örtü, 3 bronz kap, ...* kandil. Bunların hepsi eski eşyalar sandığında. Sandığa konmamış olanlar: 4 altın çiçek, 8 gümüş kadınlık organı, 2 damga mührü, 3 silindir mührü, 2 bronz kap, 3 elbise, 6 örülmüş başbağı, 2 başbağı, 2 baş süsü, 2 kuşak. Bunlar tanrıça İştar'ın giysileri. Bu mabede atanan sorumlu kimseler: Avil-İştar, Ahum-vakar ve Şamaş-gamil'dir.[2]

Yeni Sumer devrinde Ereş'deki tanrıça Nisaba tapınağına ait bir envanterde de 217 silindir mührü, 290 gerdanlık, pek çok elbise, bir tablet kutusu ve bir taht örtüsü yazılmış.[3]

Mabetlere yapılan adaklar üzerine niçin ve hangi tanrı için verildiği yazılırdı. Buna örnek: "Tanrıça Bau'ya değerli Hanıma, (tanrı) An'ın kızı, kutsal şehrin kraliçesine! Lagaş Ensi'si (beyi) Namhani'nin hayatı için, onu doğuran annesi Ninkagina koruyucu tanrıça Tarsirsir'in heykelciğini takdime olarak Bau'nın bahçesine vakfediyorum. Ona kulak versin ve benim duamu kabul etsin."[4] Burada adak sahibi, isteğini baştanrıça Bau'ya iletmesi için şahsi tanrısı olan tanrıça Tarsirsir'in heykelciğini görevlendiriyor. Diğer bir vakfiye de: "Tanrıça Nintinugga'ya bu vazo Lugalezen tarafından karısının ve çocuklarının hayatı için vakfedilmiştir." Bunlara benzer bir çok vakıf belgeleri bulunmuştur. Mabetlere krallar tarafından yeni tanrı heykeli, tahtı veya kürsüsünün konması, kralın sene ismi oluyordu.

* Tablet kırık olduğundan okunamamıştır.

2 Suriye'de Qatna'da böyle envanter bulunmuş: Bottéro, J. Les Invettaires de Qatna, (1949) RA 43 1-40, 237-215.

3 J.N. Postgate, Early Mesopotamia, Society and Economiy at the down History 1996, p.118-119.

4 *Aynı eser*, p.132.

İsin Kralı İşmedagan'ın sene adı olarak: a) İşme-Dagan'ın tanrı Ninurta'nın bakırdan heykelini Eşumeşa tapınağının yüksek kürsüsüne koyduğu yıl. b)Tanrı Numuşda, Namrat ve Lugal-apiak yaratıldığı(yapıldığı) ve Kazallu şehrine sunulduğu yıl. c) İbalpiel'in altın ve fildişi kakma ile Tişpak tahtını yaptığı yıl gibi.[5]

Ne yazık ki genellikle değerli madenlerden taşlardan yapılmış heykeller ve diğer armağanların çoğu, kendi zamanlarında yapılan savaşlar ve yağmalarla yok olmuştur. Bunun en güzel örneğini Umma ve Lagaş şehir krallığı arasında çıkan savaşta (DÖ 2400) Ummalıların Lagaş tapınağını nasıl ateşe verip yağma ettiklerini anlatan ağıtta okuyoruz:

Ummalılar tapınağı ateşe verdiler,
Gümüşü ve değerli taşları yağma ettiler,
bey sarayını kana buladılar,
tanrı Enlil'in tapınağında kan döktüler,
tanrı Ningirsu'ya karşı günah işlediler
Bundan Umma şehri Ensi'si Lugalzaggesi sorumludur,
Bu günahın vebali de onun tanrıçası Nisaba'nın boynunadır.

Daha sonraki zamana ait ağıtlarda da tanrı evlerinin yakılıp yıkıldığı ve yağma edildiğinden söz ediliyor.

Tanrı heykelleri önüne günde birkaç kez yiyecek ve içeceklerden konur. Sonra burası asılı bir perde ile kapanır, bir süre sonra perde açılarak yiyecekler alınır, tanrının parmakları su ile yıkanırdı.

Bir hastalıktan veya bir felaketten kurtulmak için kurbanlar canlı getirilirdi. Bu hayvanlar kusursuz, getiren temiz olmalı ve uygun bir zaman seçilmeli idi. Hayvanın kesilmesi belirli bir kurala göre rahip tarafından yapılırdı. Kurbanın başı insanın başı, boynu ve iç

5 *Aynı eser*, p.118.

organları ile sağ kalçası insanın organları yerine tutularak tanrıya bırakılırdı. Gerisi orada olanlara dağıtılırdı. Biz de ise bu organlar kurban sahibine bırakılır. Tanrıya verilecek kısım bir su ile yıkanır ve tuzlanır, böylece tanrının sunağı üzerine konulurdu. Bundan sonra dualar okunur, tütsüler yapılır ve kutsal su etrafa serpilirdi. Dualarda tanrılar övülür, onların koruması ve yardımları istenir. İşte böle dualardan biri:

Karabaşlıların koruyucusu,
Sumer ülkesinin şifa dağıtanı,
Birçok insanları sağlığına kavuşturan,
Sözleri insanları rahatlatan,
Saygı değer, merhametli tanrıça Nintinugga,
Eğer benim göksel koruyucum isen,
Vücuduma girmiş olan cinleri çıkar!
Vücudum ayaklarımın üstünde dursun,
Sonra senin kölen olacağım.

Dualar günahlardan affı sağlıyor. Dua ederken adam, tanrı heykeli önüne secde eder veya diz çöker, bizim gibi avuçlar yukarı gelecek şekilde ellerini açarak kaldırır veya şahadet parmağını dışarı çıkarmak sureti ile yumruk yaparak onu kaldırır, tanrının ayaklarını veya eteğini öper.

Ayrıca bir felaketin kötü ruhlardan geldiğine inanılırdı. Bunlardan kurtulmak için özel törenler bu evlerde temizlik ve sihir rahipleri tarafından yapılırdı. (Schmökel, Kulturgeshichte s.286-288, aynı eser s.304)

Ey görkemli Sin (ay tanrısı)!
Sana en saf kurbanı,
En tatlı ve çok iyi birayı sunuyorum,
Önünde diz çöküyorum.

Üzerime kutsayacak sözler söyle!
Tanrılarımın ve tanrıçalarımın,
Uzun süren kızgınlıklarını üzerimden kaldır,
Onlar bana tekrar dönsünler
Yolun iyi olsun, izin doğru gitsin.

Sumer'de pek çok bayramlar olurdu. Ayın ilk göründüğü gün, 7'si, 15'i, 22'si ve görünmediği günler sürekli bayramlardı. Bu günlerde rahip ve rahibelerden oluşan saz takımı ve dansçılar, her tarafı saran tatlı tütsü kokuları arasında, tanrıları, kralları, tanrı evlerini öğen kasideler, ilahiler söyleyerek dans ederler, tanrıları eğlendirirlerdi. Böylece tanrıları sakinleştirdiklerine, insanlara iyi davranacaklarına inanılırdı. Yeni ürün çıktığı zaman kutlamak için, onlar teknelere konarak gezdirilmek suretiyle törenler yapılırdı.

Ayrıca her mabet ve tanrının kendi özel festivali oluyordu

En büyük bayramları yeni yıl şenlikleri idi. Sumerliler yeni yılın başlangıcı için oldukça uzun, izleri zamanımıza kadar gelen trajik bir efsane yaratmışlardır. Bu efsaneye göre Sumer'in çekici, güzel ve çok fettan olan aşk tanrıçasına bazı tanrılar aşık olur. Bunların içinden çoban tanrısı bir çok zorluklarla tanrıçanın gönlünü yapar ve evlenirler. Birgün tanrıça, yeraltı dünyasına, oranın tanrıçası olan kız kardeşini görmeye gider. Ne var ki, yeraltı dünyasının kuralına göre oraya giren bir daha çıkamaz. Tanrıça başka tanrıların yardımı ile kurtulursa da yerine birini bırakması gerekmektedir. Yeraltı cinleriyle birlikte yeryüzüne çıkarak kendi yerine göndereceği bir tanrıyı aramaya başlar. Fakat her gittiği yerdeki tanrıların, kendisinin yok olduğundan dolayı çuval elbiseler giymiş büyük üzüntü içinde olduklarını görerek hiçbirini vermeye kıyamaz. Nihayet kocasının olduğu yere gelirler. Bir de ne görsün! Üzerinde güzel elbiseler, başında altın tacı tahtına ku-

rulmuş oturuyor, karısının yokluğuna aldırış ettiği yok. Tanrıça bunu görünce büyük bir kızgınlıkla "alın, götürün bunu" der. Cinler yaka paça, sürükleyerek tanrıyı yeraltına götürürler. Bir çok serüvenlerden sonra çoban tanrısının kız kardeşi rüya yorumlayan tanrıçanın tanrılar meclisinde yalvarması ve kardeşinin yerine yarım yıl yeraltında kalması koşulu ile yarım yıl onun yeryüzüne çıkmasını sağlar. Kurtulan tanrı yeryüzüne çıkar çıkmaz yine karısı ile birleşir. İlkbaharda olan bu birleşme sonucu, bütün canlılar uyanıyor, hayvanlar yavruluyor, ağaçlar yeşilleniyor, ülkeye bolluk geliyordu. Onlar bu birleşmeyi, zamanın kralı ile yüksek düzeyde bir baş rahibenin evlenmesi ile sembolize ediyorlardı. Kutsal evlenme olarak nitelendirilen bu tören günlerce süren şenliklerle kutlanıyordu. Tanrıçanın ağzından tanrıya veya tanrının ağzında tanrıçaya, onların yerine geçen kral ve rahibe tarafından söylenmek üzere yazılmış şiirler çalgılar eşliğinde şarkı olarak çalınıyor ve söyleniyordu. Daha sonraları bu şiirler Tevrat'ın "Süleyman'ın şarkılar şarkısı" bölümünün ana nüvesini oluşturmuştur. Din ve tarihle bir ilgisi görülmeyen bu şiirlerin Tevrat'ta ne amaçla yazıldığını araştıranlara, bu yüzyılın ikinci yarısında, bu konudaki Sumer edebi tabletlerinin okunup yayınlanması, bir açıklık getirmiş ve Sumer kutsal evlenme törenlerinin İsrail'e geçip Süleyman zamanında da sürdüğünü göstermiştir.

Görüldüğü gibi Sumer tanrı evleri, onların bıraktıkları yazılı belgelerle birer yığıntı olmaktan çıkarak, içinde çalışanlarıyla, törenleriyle, hayat dolu olarak gözleimizin önüne serilmektedir.

Tanrı evlerinin personeli şunlardır:

1- En baş rahip veya rahibe
2- İkinci baş rahip

3- Baş qadiştum= Fahişe
4- Naditum= bir tür rahibe
5- Arındırma rahibi
6- Ağıt rahibi
7- Arındırma rahibi
8- Kâhin
9- Bar-şu-gal= Bir memur
10- Nu-eş= Bir rahibe
11- Değirmenci
12- Kapı bekcisi
13- Yağ taşıyıcısı
14- Su taşıyıcısı
15- Yağ çıkarıcı
16- Sığır çobanı
17- Bakırcı
18- Sığır çobanı
19- Bahçe temizleyicisi
20- Tekne sürücü
21- Tekne gözleyici= Boat tower
22- Dokumacı
23- Su dökücü
24- Hasır örücü
25- Koşucu
26- Kralın kâhyası
27- Saray koruyucusu
28- Yönetmen
29- Muhasebeci
30- Hazine koruyucusu
31- Meyhaneci
32- Yağ çıkaranların başı

33- Yazıcı= Kâtip
34- Yağlayıcı= Gu-du= Paşişu
35- Akrobat
36- Şarkıcı
37- Yılan büyücüsü
38- Bira yapıcı

Lagaş şehrini bir mabedinde 180 müzisyen, 62 ağıt rahibi varmış.

SUMER'DE TEMİZLİK

Sumerliler çok temiz insanlardı. O yüzden herhalde, su tanrısı Enki 4 önemli tanrıdan biriydi ve onun evi suyun derinliklerinde bulunuyordu. İşin ilginç yanı Türklerin de su tanrıçasının evi/köşkü de Hurla (Korla) gölünde imiş. Temizlikte ellerin ve vücudun yıkanması önde geliyordu. Bir atasözünde "ellerini yıkamadan yemek yeme'" diye yazılıdır. Bu bizde de her zaman tekrarlana bir söz değil mi? Bir hasta için "onu okyanusun kutsanmış suyu ile yıka" denmektedir.

Dinsel törenlere katılan, kurban kestiren kimselerin baştan aşağı temiz olmaları gerekti. Sumerliler, tanrıların da yıkandıklarına inandıklarından heykellerini de yıkarlardı. Hatta önlerine yemek olarak koyacakları yiyeceklerden önce tanrının elleri su ile temizlenirdi. Eller ve ayaklar, özel bir ibrikten küçük bir leğene dökülen hoş kokulu bir su ile yıkanırdı. Batılıların yaptığı gibi leğen veya lavaboya konulan suya batırarak değil. Yıkanırken sabun kullanılıyordu. Bir metinde sabunun yağ ve bir tür bitki veya sabun otu külü kullanılarak yapıldığı yazılı. Ayrıca körpe hurma filizlerinin veya bazı bitkilerin kaynatılmış sularının da yıkanmada kullanıldığı anlaşılıyor. Yıkanmadan sonra bir tür yağ da sürüyorlarmış insanların vücutlarına. Evlerde ve mabetlerde pis suların dışarıya atıldığı künkler, altları tuğla döşeli ve üstü asfalt kaplı özel yıkanma odaları bulundu kazılarda. Metinlerde çeşitli madenlerden, taşlardan yapılmış banyo tekneleri, el, ayak yıkama leğenleri, su dökme ibrikleri bulunduğu yazılı. Hatta bunların altından, gümüşten olan-

ları varmış. Bronz ve bakır olanlar da ayrı. İlginç olanı bizde yıkanmayı anlatan duş kelimesi Sumer'de de yıkanma anlamına geliyor.

Cinsel birleşmeden sonra yıkanmak zorunlu. Aynı gelenek Hititler'de de varmış. Böyle bir olaydan sonra bir işçinin temizlenmeden fırına geldiği anlaşılırsa, öldürülüyor. İslamlık'taki gusül abdestinin başlangıcı ne zamanlara kadar gidiyor? Heredot'un birinci kitabının 198. sayfasında şöyle yazıyor: "Bir Babilli karısı ile her birleşmeden sonra bir tütsü yanında duruyorlar, seher vakti gelince yıkanırlar, yıkanmadan hiçbir kaba el sürmezler."

Bir mabet, bir fırın yapılacağı zaman önce yapılacak yer sularla sonra da tütüsülerle temizleniyor. Tütsü o yerin havasının da temizlenmesi için.

Savaşlarda yıkanamamak büyük bir olay gibi görülerek "savaş yüzünden insanlar yıkanamıyor, kirli gezmek bir gelenek oldu" diye yazılmış. Tanrıça İnanna sevgilisine giderken sabunlanıp yıkanıyor ve güzel kokular sürüyor. Bir metinde yazıldığına göre elleri kirli bir kadına değmek veya bakmak hastalık getiriyormuş. Ayrıca genel yıkanma yerleri, çamaşırhaneleri varmış Sumerlilerin. Ona karşılık Batı dünyasında Sumerlilerin anladığı temizlik, ancak 20. yüzyılda biraz başlamış, diyebiliriz.[1]

1 İbrahim Okur, *Uygarlığın Kritik Yolu Olarak Temizliğin Tarihi*, Okursoy Kitapları 5, Bursa, 2005. Batıyı göklere çıkarıp Türklüğü batıranların bu kitabı okuması zorunlu.

TARİHTE İLK HUKUK

Dünyanın diğer taraflarında henüz hak ve adalet fikrinin oluşmadığı veya gelenek ve göreneklerden ileri gidip yazıya dökülmediği çağlardan çok önce Sumerlilerde hak ve hukuk düşüncesinin tam anlamıyla geliştiğini görüyoruz. Bu bilgileri en geç İÖ 2600 yıllarından, Sumerlilerin siyasal yaşamdan çekildikleri 1750 yıllarına kadar yazılan çeşitli belgelerden elde edebiliyoruz. Bunları şöyle gruplandırabilir: 1) Mukaveleler, 2) Mahkeme kararları, 3) Kanunlar, 4) Edebi metinler.

Sumerlilerin hak, adalet ve sosyal düzene verdikleri önemi daha yazıyı icat etmedikleri zamandan başladığını dinsel inançlarından çıkarabiliyoruz. Onlara göre güneş tanrısı hak ve adaletin, iyiliklerin koruyucusudur. Bir metinde:

Ey Utu (güneş tanrısı)! Sen göğün ortasında görününce senin sevgili yöneticin "adalet" sana eşlik etsin! "Hak" senin sağında dursun, "adalet" solunda dursun!

Ey yukarıdan aşağıya kadar adaleti yürüten yüksek yargıç! Siyah başlıların (Sumerlilerin) babası olan Utu!

Bir atasözünde ise: "Hakikatin gemisini rüzgâr yürütür, güneş tanrısı ona bir liman arar. Fenalığın gemisi de rüzgârda yürür, güneş tanrısı onu kumlara sürükler" denmektedir.

Sumerliler icat ettikleri yazılarını henüz geliştirmeye başladıkları İÖ 2600 yıllarından itibaren, hemen hemen bütün alışverişlerini, kiralarını, borçlarını, daha doğrusu hukuki ve iktisadi

işlemlerini yazıya dökmüşlerdir. Zaman ilerledikce işlemlerde değişiklikler olmuştur. Daha ilk çağlarda, ev, bahçe, köle satışı ve kirası, bağış, kefalet gibi işlemler için sözleşmeler yapılmıştır. Bu zamanlarda malların değeri bakır ve arpa ile ölçülüyordu. Satışlarda mal değeri yanında birçok şahıslara, mabetle ilgili meslek sahibi kimselere, hatta tanıklara hava parası veya bahşiş diyebileceğimiz yiyecekler, giysiler ve kullanılacak eşyalar veriliyordu.

Örnek olarak böyle bir ev satış mukavelesini verelim:

Üçte iki sarlık evi Amakuara'nın karısı Asa'dan tanrı Ningirsu mabedinin yöneticisi Enentarzi satın aldı. Satış parası 15 gur arpadır. Hediye olarak 1 elbise, 1 kadın başbağı, bir sila domuz yağı, 1 küp bira, 30 ekmek ve ayrıca 5 sila özel bir ekmek, evi satan kadın Asa (satış ücretine ek olarak) aldı.

Satanın 6 çocuğu da ayrıca arpa ve ekmek alıyor. Bunlara ek olarak iki rahibe, kralın habercisi, ekserisi mabetle ilgili şahıslar ve onların çocukları olmak üzere yirmiye yakın şahsa ve tanıklara ekmek, bira veriliyor. Bu belgenin altında bunların çiviye yazılıp duvara sokulacağı bildiriliyor. Bu da şöyle oluyor. Kile çivi şekli veriliyor; üzerine bu bilgiler yazıldıktan sonra çivi duvarın sıvası içine sokuluyor. Bu evi yeni alanın, ona yasal olarak sahip olduğunu kanıtlamaktadır, daha doğrusu bu evin tapusu oluyor.

Bu satış işlemlerinde kadınların satıcı, alıcı ve şahit olduğunu görüyoruz. Örneğin bir ev ve köle hediyesine ait bir belgede yalnız kadınlar tanık. Hatta bunların içinde bir de ebe hanım var. İlginç olanı erkekler hep baba adıyla yazıldıkları halde kadınlar "Şu adamın karısı veya kardeşi" şeklinde bildirilmektedir. Bu belgelerde kadınlar hemen hemen erkeklele aynı hakka sahip olarak görülmektedir.

Tarihte İlk Vergi İndirimi ve Sosyal Reform

Bu ilk çağlarda yapılan satış işlerinde verilen hava parası veya bahşiş daha sonra kaldırılmıştır. Bu da Lagaş kralı Urukagina'nin etkisiyle olmuş olmalı. Çünkü bu kral tarihte yazı ile bildirilen ilk vergi indirimi ve sosyal reformu yapmış. Buna ait metinde, memlekette kendisinden önce büyük karışıklıklar, savaşlar olduğu, bunların masraflarını karşılamak için halkın üzerine bol vergi konduğu, birisi satış yapsa, evlense veya ölse bunlardan hem saray, hem mabet, hem de birçok memurların vergi aldığı yazılmıştır. Bu vergiler hava parası, rüşvet veya bahşiş gibidir. Tarihte ilk vergi reformu olarak kabul edilen bu belgede şöyle yazılmaktaktadır:

Lagaş'a Allah korkusu olan Urukagina adlı bir kral geldi ve uzun zamandan beri acı içinde olan Lagaş halkına adalet ve özgürlüğü yeniden getirdi. Gemicilerin denetleyicisini gemicilerden, balıkçıların denetleyicisini balıkçılardan seçti. Bir adam karısından boşandığı zaman ne kral ne vezir kimse birşey alamayacaktı. Bir ölü mezara götürülünce ailesinden kimse birşey isteyemeyecekti.

Böylece ülkeden gereksiz vergiler kalkmış oluyordu.

Ondan sonraki devirde Sami Akatların saldırısı ve yayılması başlıyor (İÖ 2300-2230). Onların ilk kralı Sargon'dan itibaren kral kabartmaları yanında yargıçların yer alması onlar zamanında da hukuki işlemlere önem verildiğini göstermektedir. Bu çağda da köle, tarla veya ev satışına veya kiralamalara ait pek çok belge bulunuyor. Bunlardan başka kral Sargon'un torunu Maniştusu'nun diyoritten yapılmış bir abidesinde halktan alınan pek çok arazi ve onların fiyatları yazılmaktadır ki bu da o zaman halkın geniş arazilere sahip olduğunu göstermektedir. Akat hâkimiyetinden bir müddet sonra Sumerlilier yeniden canlanmaya baş-

lıyor. Ur şehrinde III. Ur sülalesi olarak Kral Urnammu'nun kurduğu yeni bir sülale ile güngeçtikçe büyüyen bir devlet ortaya çıkıyor ki, bu çağa Yeni Sumer Çağı deniyor (2050-1950). Bu çağa ait binlerce belge bulunmuştur. Çünkü bu zamanda kırtasiyecilik son derece genişlemiş; devlete ve mabede ait iktisadi ve hukuki her işlem yazıya geçirilmiştir. Bu belgeler arasında özellikle borç alma mukaveleleri pek çoktur. Mabetler bir tür banka görevi yapıyordu. Fazla gümüş ve arpa borç alınmış. Bunlar faizli-faizsiz, vadeli-vadesiz olarak verilirdi. Faizler tespit edilmişti. Gümüş için yüzde yirmi, arpa için yüzde otuz üç faiz alınıyordu. Arpa borçlarının geri verme tarihi mahsulün alma zamanına denk getirilirdi. Borcun hangi ayda ödeneceği şahitler ve yemin ile bildirilirdi. Yemin kralın adına olurdu. Tanıklar 2-6 arasında değişiyordu. Bazı belgelerde borç zamanında ödenmezse iki katı verileceği koşulu yazılırdı. Borç mukavelelerinden başka köle, hayvan, ev-bahçe satışına, kiralanmasına, alivre satışlara (malı vermeden satmak, meyve ağacındaki meyveyi henüz meyve olmadan satmak gibi), evlenme, boşanma, evlatlık edinme, evlatlıktan çıkarma, çocuk satışı, miras taksimi, köle azat etme gibi işlemlere ait pek çok sözleşme bulunuyor. Buna karşılık tarla satışına ait belge bulunamamıştır. Bu iki türlü yorumlanıyor: Birinci görüş, Sumerlilerde merkeziyetçi sistem vardı. Bütün arazi devlete ve mabede aitti. Şahısların arazisi yoktu, bu yüzden belge bulunamamıştır. İkinci görüşe göre ise Sumer'de arazilerin bölünmemesi, bu yüzden ürünlerin azalmaması için şahısların tarlalarını satmaları yasaklanmıştı. Her iki yorumda da biraz doğruluk payı var. Sumer'de merkeziyetçi bir sistem olduğu, sarayın ve mabetlerin geniş arazileri bulunduğu ve bunların kira ile veya üründen alınacak belirli bir pay karşılığında şahıslara işletilmek üzere verildiği kuşkusuzdu. Çünkü tarlaların işlenişine,

tohumların ve ücretlerin verilmesine, bazı tarlaların ölçümlerine, kiralanışlarına ait yığınlarla belge var. Buna karşılık Samiler geldiğinde yukarıda belirttiğimiz gibi Sargon'un torunu kral Maniştusu şahıslardan büyük araziler satın almış. Bu arazilerin şahıslar tarafından satılması, bu kimselerin daha önce bunlara sahip olduğunu gösterir.

Kefil olmak da var belgelerde. Biri birinden borç alınca, birbaşkası ona kefil olabiliyor. Eğer borç zamanında ödenmezse kefil olan onu ödemek zorunda. Yalnız borç için değil, bir şahsın kaçmayacağına ve istenildiği zaman getirileceğine dair de kefil olunuyordu. Rehin de vardı o zaman. Birisi borcuna karşılık rehin olarak kölesini, karısını ve çocuklarını gösterebiliyor, ödemediği takdirde onları verebiliyordu. Satışlar ya bir mukavele veya mahkeme vasıtasıyla yapılıyordu. Satış sırasında eğer mukavele yerine getirilmezse. diye bir garanti parası konuyor ki, bu da güvenilir bir şahsa veriliyordu (bizdeki yed-i emin, Sumercesi: lú.gi.na.ab. tum). Hediye belgeleri de pek çok. Köle, cariye, arsa, hurma bahçesi, tahıl, sığır, gümüş gibi nesneleri, koca karısına, baba oğluna, baba kızına, anne çocuklarına, kaynatadan damada, kaynanadan geline, kardeşten kardeşe hediye olarak veriliyordu. Bir de değiş tokuş sözleşmeleri var. Bunlarda bahçe ile bahçe, ev ile ev, köle ile köle veya tarla ile mabet memurluğu değiştirilebiliyordu. Bir ev değiştirme belgesinde, bunu ilk isteyen, evi ile birlikte 1 şegel (10 gram kadar) gümüş vermiş. Ayrıca bunlar ileride yaptıklarına pişman olurlarsa evlerini birbirlerine geri vereceklermiş.

Yeni Sumer devri (2050-1950) hukuki belgeleri içinde en önemlileri mahkemelerle ilgili olanlardır. Bunlar iki kısma ayrılır. Birincisi hukuki işlemleri mahkeme yoluyla kanıtlamak. İkincisi dava protokolü. Dava protokolü de ikiye ayrılıyor. Birisi yargıçların ver-

diği son karar (di.til.la), ikincisi şarta bağlı karar (di.nu.til.la). Davalar daha çok köle, hayvan, ev satışı, borçlanma gibi işlemlerdeki anlaşmazlıklara ait. Bu arada aile düzeni ile ilgili evlenme, nişanlanma, boşanma gibi davalar da vardır. Bu belgelerde arazi satışına ait davalar yok. Ancak tarlaların işlenmesi, kiralanması, tohum ücretlerinin verilmesi ile ilgili davalar bulunuyor. Ne yazık ki, eski Lagaş şehri kazılarında bulunan bu belgeler Kral Şulgi'nin otuz ikinci yılından İbbi-Sin'in üçüncü yılına kadar olan 32 yılı kapsıyor. (İÖ 1990-1932).[1] Bunların ilk satırı *di.til.la* (son hüküm) kelimeleri ile başlıyor. Ondan sonra davanın konusu, tanıklar önünde bu iddianın doğru olduğunu kanıtlama, yemin, karar, arkasından savcı gibi sorumlu bir memur (*maşkim*) ile davaya bakan hakimlerin adı geliyor. En sonda da gün, ay ve yıl olarak o günün tarihi yazılıyor. İlginç olanı bir davada üç yargıçtan yedi yargıca kadar bulunması. Yargıçlık bir meslek değil, yüksek düzeyde kimselerden oluşuyor. Bir yazıcı da yargıç olabiliyor. 32 yıllık bu belgelerde 60 yargıç adı bulunmuştur. Bunlar grup halinde idi. Her davaya bakan yargıç grubu aynı yargıçlardan oluşuyordu. Bu mahkeme belgelerinin taraflara verilmek için değil, arşivlerde saklamak için hazırlandığı, bunların yargıçların gruplarına göre ayrılarak küplere veya sepetlere konduğu anlaşılıyor. Çünkü bunların üzerinde hangi yargıçların kararlarını kapsadığını bildiren etiketler bulunmuştur. Bazı tabletlerde birkaç dava arka arkaya yazılmıştır ki, bunların da arşivde saklanmak için hazırlandığı kuşkusuzdur. Bazen bir hukuki probleme bir celse karar verilememiş, bu yüzden aynı konu birkaç kez yargıçların önüne çıkarılmıştır. Bu da davanın daha önce iyi kanıtlanamadığını gösteriyor.

1 Bu metinlerden yüz doksan üç adedi İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çiviyazılı Tabletler Arşivi'nde, dört tanesi Fransa, ikisi Berlin, biri Amerika, üçü de özel şahıslarda bulunmaktadır. Bu metinler A. Falkenstein, *Die Sumerischen Gerichtsurkunden*, I-III, München, 1956'da yayımlandı.

Bu dava belgeleri arasında bir tane cinayete ait karar var. Bunda bir adam bir adamı öldürüyor. Öldürenin karısı, kızı ve kölesi öldürülenin ailesine veriliyor. Onları alan ailede borçlarına karşılık o şahısları satmak istiyorlar. Bunun için mahkemeden onay alıyorlar. Burada kan davası söz konusu değil, öldürene ölüm cezası yerine ailesi elinden alınmak suretiyle ceza verilmiş oluyor. Bu çağa ait iki kopya halinde bir evlenme belgesi İstanbul arşivinde bulundu. Ne yazık ki tek bir belge o çağ için. Fakat bugün için ilk kanun olarak bilinen Urnammu kanununda evlilik belgesi olmayanların evliliği kabul edilmiyor.

Yeni Sumer devrinden sonra Sumer devleti 3 şehir beyliğine ayrılıyor. Bu devre Eski Babil devri diyoruz. 200 yıl kadar süren bu devirde Babil şehir krallığına gelen Hammuurabi ile Sumerliler siyasal yaşamdan çekiliyorlar. Bu çağda Sami Amurit'lerin etkisiyle hukukta bazı değişiklikler olmakla beraber Sumer hukuku esas olarak sürüyor. En büyük ayrılık Hammurabi kanunu ile göz göze, diş dişe cezasının gelmesi, yani öldürenin öldürülmesi gibi. Sumerlilerde bu yok.

İlginç bir konu da şehirlerde olan hırsızlıklardan, kaçaklardan, yolsuzluklardan belediye başkanının sorumlu olması. Evi soyan hırsız yakalanamazsa, evi soyulan gidip belediye başkanına yeminle, çalınan mallarının ne olduğunu söylüyor, başkan onları ödemek zorunda. Eski Babil çağına ait ilginç bir evlenme belgesi:

Rahip Azida'nın oğlu Enlilazu Ninurtamansum'un kızı Amasukkal'i eş olarak aldı. Amasukkal kocası Enlilazu'ya 19 şegel (1 şegel= 8.5 gram) gümüş getirecek. Kocası ileride ona "sen benim karım değilsin" derse 19 şegeli ödeyecek, ayrıca ayrılma parası olarak 1.5 mana (1 mana= 450 gram) gümüş verecek. Eğer Amasukkal kocasına "sen benim kocam değilsin" derse kocasına ver-

diği para yanacak, üstelik kocasına bir de 15 mana gümüş verecek. Karşılıklı anlaştıklarına dair kralın adına yemin ediyorlar. İkisi kadın olmak üzere tam 12 tanık. Ayrıca bir yazıcı, bir de noter var.

Bu belgede ilginç olan kadın erkeğe bir para getiriyor. Kendi ayrılmak isterse verdiği kocada kalıyor ve o da kocasıyla aynı miktarda ayrılma parası veriyor. Erkek ayrılmak isterse hem kadının verdiği, hem de ayrılma parası kadına gidiyor. Burada kadın erkek eşitmiş gibi görünüyor, ama kadın daha zararlı.

Yine bu çağa ait ilginç bir mukavele. Bunda bir kadın bir kızı hem annesinden hem de babasından satın alarak kocasına karı olarak veriyor:

Urmaşum-hazirin ve Sin-duri'nin kızı Ali-abi'yi, annesi ve babasından Enki-hegal'ın kızı Tiyatum kız kardeş olarak aldı. Onun bedeli olan 5 şegel gümüşü onun anne ve babasına verdi. Tiyatum o kızı kocası İgurum'a eş olarak verdi. Eğer gelecekte İgurum karısı Tiyatum'a "sen benim karım değilsin" derse kız kardeşini elinden tutup götürecek. Eğer Tiyatum kocasına "sen benim kocam değilsin" derse, tarla ve malını kaybedecek, üstüne de 1/3 şegel gümüş ödeyecek. Bunu kabul ettiklerine kralın adına yemin ettiler.

Arkadan şahit isimleri ve mukavelenin yapıldığı tarih geliyor.

Diğer bir metinde çocuk kaçırma ile ilgili:

...'nın kızı Tirana-ummi Nippur meclisine başvurdu ve dedi ki, "kızın Nuduptum Nininsin'in yanında buldum. Bu kadın ona Amatiliya (köle adı) adını vermiş. Bugün kızımı kahramanlar kapısında (tanrı Ninurta mabedinin kapısı) gördüm ve tanıdım. Benim kızım Nippurlu bir kızdır. Ben onu o kadına satmadım, nikah ile gelin olarak da vermedim" diye Tirana-ummi yemin etti.

Bundan sonra tablette kırık kısım geliyor. Burada onun kızı olduğunu kanıtlayan tanıkların adları vardır. Sonunda yargıcın "o senin kızındır" demesi ile kızını alıyor kadın.

Üç çocuğu birden evlat edinme belgesi de ilginç:

İlum-gamil, Mar-irsitim ve İlşu-bani'yi babaları Sin-eribam'dan İdin-dagan'ın oğlu Damik-ilişu evlatlık olarak aldı. Hiliya nahiyesinde Kakugani'nin oğlu Sin-ikişam'ın ve kardeşi Lu-igi'nin bahçeleri yanındaki bir gur ölçüsündeki ağaçlı bahçeyi, Meat-ludingirra'daki 2 gur ölçüsündeki tarlayı babalıkları Damik-iluşu oğullarına verecek. Eğer gelecekte oğullarından biri "sen benim babam değilsin" derse onun saçları köle gibi kesilecek ve para ile satılacak. Baba oğullarına "siz benim çocklarım dedeğilsiniz" derse malını kaybedecek. Eğer çocuklardan biri babasının geçimini sağlamazsa babası onu mirasından çıkarır. Hepsi bunun üzerine yemin ettiler.

Sonunda tanıklar ve tarih geliyor.

Nişanlı iken iki taraf vazgeçmeden başka biriyle evlenme olursa ve nışanlı mahkemeye başvurursa o evlilik bozulur ve her iki taraf eski nişanlı ile evlenmek zorunda.

İşkur-Andul'un karısı Geme-lama, mahkemeye başvurarak Ningişzida'nın oğlu Ningirsu'nun kendi kızı ile nişanlı olduğundan onunla evlenmesi gerekli olduğunu, söylüyor. Halbuki bu adam başka bir kadınla evlemiştir. Bunun üzerine adamın annesi, kocası hayatta iken, oğlunun bu kızla evlenmesine karar verildiğine tanıklar önünde yemin ediyor. Evlenen kızın babası da, nişanlı kızın annesinin kendisine gelerek "sana damat olacak, benim damadım olmasın" dediğini tanıklarla kanıtlayınca dava düşüyor.

Ayrılmak için mahkemeye başvuran bir karı koca, aralarında evlenme sözleşmesi olmadığı için kadın tazminat alamıyor.

Tarihte ilk evlenme belgesi. İki kopya halinde. Bu metinde bir adam üç tanık önünde kadını karılığa aldığına kralın adına yemin ediyor.

Kadının da kocasını boşadığını gösteren bir belge:

Gemeenlilla, Nidaba'nın oğlu Luutu'yu boşadı. Mahkemede kocasına, "kralın adına yemin ederim, bana 10 şegel gümüş verirsen, hakkında şikâyette bulunmayacağım" dedi. Luutu'nun 10 şegel gümüşü verdiğine Dugudu ve çiftçi Unila tanık olarak yemin ettiler. Komiser Urnigingar, şehir beyi Urlama, Şulgi 48.

Bu mahkeme şehir beyi tarafından görülüyor. Önerilen para, normal boşanma parasının 1/6'sı.

Tarihte Önemli İlk Cinayet Davası

Bu dava, Eski Babil devri denilen 1850 yıllarına ait. Nippur şehrinde bulunmuş tablet. Konusu şöyle:

Bir berber, bir bahçıvan ve mesleği bildirilmeyen bir kişi, Lu-İnanna adlı bir mabet memurunu öldürüyorlar. Bu olayı hernedense gidip adamın karısı Nindada'ya "senin kocanı öldürdük" diye söylüyorlar. Kadın bunu gidip devletin güvenliğine bildireceği yerde susuyor ve aldırmıyor. Katiller yakalanıyor. Nippur şehrinin yüksek mahkemesinde bu konu kralın emriyle ele alınıyor. Mahkemede hakim ve 11 kişiden oluşan jüri oluşuyor. Yapılan duruşmada yalnız adamı öldüren üç katilin değil haber vermediği için kadının da katiller gibi ceza görüp görmemesi konuşuluyor. Jüride olan dokuz kişi kadının da suçlu olduğunu ve aynı şekilde ceza görmesi gerektiğini savunurken ikisi buna karşı çıkıyor. Onlar kadının bu cinayete katılmadığını, öldürenlere yardım etmediğini, kocasının kadına bakmadığını, ona iyi davranmadığını, bu yüzden kocasının

ölmüş olmasının kadın için birşey ifade etmedeğini söyleyerek onun bu cinayeti haber vermemekte haklı olduğunu savunuyorlar. Kurul bu iki kişinin savunmasını kabul ediyor yalnız cinayeti işleyen üç kişiyi ölüm cezasına çarptırıyor. Yapılan araştırmaya göre bugünde böyle bir durum karşısında mahkemede aynı şekilde karar veriliyor. Kadının suçlu olması için yalnız bilmesi değil cinayet sırasında orada olması yardım etmesi gerekliymiş. Bu ilginç davanın Sumerce'den çevirisini veriyoruz:

Lu-Sin'in oğlu berber Nanna-sig, Ku-Nanna'nın oğlu Ku-Enlil, Addakalla'nın kölesi bahçıvan Enlil-ennam, Lugal-apindu'nun oğlu nişakku memuru Lu-İnanna'yı ölüme koyduktan sonra Lu-İnanna'nın karısı olan Lu-Ninurta'nın kızı Nin-dada'ya kocasının öldürüldüğünü söylediler.

Lu-Ninurta'nın kızı Nin-dada ağzını açmadı, dudak(ları) kilitli kaldı.

Onların durumu İsin(şehri)'ndeki kralın önüne getirildi ve kral Ur-Ninurta bu konunun Nippur kurulu tarafından ele alınmasını emretti.

(Orada) Lugal...'ın oğlu Ur-Gula, kuş avcısı Dudu bağımlı Ali-ellati, Lu-Sin'in oğlu Buzu, ...-Ea'nın oğlu Eluti, taşıyıcı(?) Şeş-kalla, bahçıvan Lugal-kan, Sin-andul'un oğlu Lugal-azida (ve) Şara-.... 'nın oğlu Şeş-kalla (kurula) döndüler ve dediler:

"Kim bir adamı öldürmüşse yaşamaya hakkı yoktur. Bu üç adam ve kadın, nişakku memuru Lugal-apindu'nun oğlu Lu-İnanna'nın sandalyesi önünde ölmelidir."

(Sonra) Ninurta'nın memuru Şu...-lilum (ve) bahçıvan Ubar-Sin (kurula) döndüler ve dediler:

"Lu-Ninurta'nın kızı Nin-dada'nın kocasının öldüğü belli, fakat kadın ne yaptı(?) ki, o öldürülsün?"

(Sonra) Nippur kurulunun (üyeleri) onlara dediler:

"Kocası kendisine bakmayan (?) kadın kocasının düşmanlarını bildiği tamam. Kocasının öldürüldüğünü duyduktan (sonra) niçin kadın susmasın (?) Kocasını o mu öldürdü? (Adamı) öldürenlerin cezalandırılması yeterlidir.

Nippur kurulunun kararına göre, Lu-Sin'nin oğlu berber Nannasig, Ku-Nanna'nın oğlu Ku-Enlil, Adda-kalla'nın kölesi bahçıvan Enlil-ennam'ı idam edilmek için celleta verdiler. (Bu) Nippur kurulu tarafından ele alınan bir yargıdır.

İlginç olan bu metnin bir kopyasının daha bulunmuş olması. Bu gösteriyor ki Sumer hukukçularına böyle bir durumda nasıl karar vereceklerini anlatmak için bu metnin kopyaları yapılıp gerekli yerlere dağıtılmış olduğu anlaşılıyor.

Sumerlilerde aile hukuku var. Bunda kadın hakları korunmuş. Tek eşlilik var. Kadın kadınlık görevini yapamadığı takdirde veya çocuğu olmuyorsa, kendi izniyle kocası başka bir kadın alabiliyor ama eski karısına ölünceye veya kadın kendi ayrılmak isteyinceye kadar bakması gerek. İkinci kadın ilkine her türlü saygıyı göstermeli, icabında ayaklarını yıkamalı idi. Yapmazsa birinci kadın tarafından evden atılmayı hak ediyordu.[2] Evlenmelerde genellikle ailelerin anlaşmaları varsa da söz hakkının damatta olduğu "gönlünün seçtiği kadını al, istediğin çocuğu yetiştir" atasözünden anlaşılmaktadır. Evlenmelerin bir yazılı anlaşma ile veya mahkeme kararıyla yapılması zorunlu. Sözleşme yapılmayan evlilikler yasal evlilik sayılmıyor ve kadın adamdan ayrılmak istediği zaman erkekten bir tazminat alamıyor. Evlenmelerde daha sonra Samilerde olduğu gibi, başlık parası yoktu. Damat yalnız düğün harcamalarını yapardı. Nişanlanma var. Nişan olunca evlenme zorunlu. Eğer nişanlı iken taraflardan birisi başka biriyle evlenirse ve diğeri onu mahkemeye verirse evlilik bozuluyor. Fa-

2 İbrahim Peygamber'in karısı Sara'nın cariyesi Hacer'i attırması, bu Sumer hukukuna dayanmaktadır.

kat hepsinin tanıklarla kanıtlanması gerek. Evlilikler sözleşme ile olduğu gibi boşanmalar da mahkeme yoluyla oluyordu.[3] Boşanmada erkek haksız ise kadına bir tazminat veriyordu. Kadın tazminat vermek istemeyen kocasına dava açabiliyordu. Eğer kadın evlenmeden önce bir erkekle yatmışsa ve evlenirken onu söylememişse, erkek kadını tazminatsız boşayabiliyordu. Dul olarak evlenen kadın, kız olarak evlenen kadının yarı tazminatını alabiliyordu. Bu da o zaman bekâretin önemli olduğunu gösteriyor. Kadının kocası öldükten sonra çocuklarının vasisi olarak her türlü hukuki işlemi yapma hakkı vardı.

Evli kadınların kendilerine ait malları, köleleri bulunuyordu. Onları istediği gibi kullanabiliyor, hatta çocuklarını satabiliyordu. Onlar da evli olmayanlar gibi tarla, bahçe, kanal, değirmen, dokumacılık gibi işlerde çalışabiliyordu. Doktor, ebe, şair, müzisyen, sihirbaz, berber, meyhaneci gibi meslek sahibi kadınlar vardı.

Meyhanecilik yalnız kadınlara özgü bir işti ve miras olarak anadan kıza geçiyordu. Şehir beylerinin eşleri mabetlerde baş rahibe görevi yaparak mabetlerin bütün işlerini idare edebiliyorlardı. Mabetlerde rahibeler için yirmiye yakın meslek vardı, müzik çalmak, şarkı söylemek, dans etmek, sihir ve genel kadınlık yapmak gibi.

Aile hukukunda evlenme, boşanma belgeleri yanında çocuklara yapılan miras taksimi, hediye verme, evlatlıktan çıkarma, evlat edinme, köle azat etme, karı koca, ana oğul ortak iş yapma gibi sözleşmeler bulunuyor. Yalnız kadınlara kocadan miras yok. Koca isterse karısına ev, tarla gibi mallar hediye edebilir. Kıza da aileden miras yok, hediye var. Belki bu yüzden dul kadınlar, her kral zamanında korunacak kimseler olarak kabul edilmiş.

Aile bireyleri arasında saygı ve sevgi önde geliyordu. Sosyal düzeni koruyucusu tanrıça Nanşe, karılarına eziyet eden kocaları, annelerine fena muamele eden çocukları, çocuklarına haksızlık

3 Cumhuriyet'e kadar bizde böyle bir zorunluluk yoktu.

eden ana-babaları hiç sevmez, onları cezalandırır. Krallar yazıtlarında "benim zamanımda çocuk annesine karşı gelmedi, anne çocuğunu azarlamadı.[4] Dullar ve yetimler korundu" şeklinde övünmüşlerdir.

Sumer Kanunları

Sumerliler halk arasındaki hukiki anlaşmazlıkları çözümlemek içi mahkemeler kurdukları gibi, yargıçların da olaylar karşısında nasıl karar vereceklerini bilmeleri için kanunlar yapmışlardır. 1943 yılına kadar Mezopotamya'ya ait Akad dilinde yazılmış yalnız Hammurabi (İÖ 1750) kanunu biliniyor ve ilk kanun Babiller tarafından yapıldı deniliyordu. Bu kanunun aslı diyorit taşından yapılmış parçalar halinde bulunan bir abide üzerine yazılıydı. 1947 yılında, Hammurabi'den 150 yıl kadar önce yaşamış İsin kralı Lipit-İştar'a ait kil tablet üzerine yazılmış bir kanun metni bulundu. Bunun dili Sami değil Sumerce idi. Tablet çok kırık olduğundan pek çok yeri okunamıyordu. Okunabilen kısmında Hammurabi Kanununda olduğu gibi bir giriş kısmı, adedi anlaşılamayan kanun maddeleri ve bir de sonuç kısmı bulunuyor. Bu tablet ele geçince ilk kanunu Sumerliler yazmış dendi. Fakat çok geçmeden Irak'ta yapılan yeni bir kazıda Sami dilde yazılmış yeni bir kanun kitabı bulunduğu açıklandı. Bunun da bir giriş kısmı, bir miktar kanun maddeleri var. Sonuç kısmı kırık. Bu metinde daha önce kanunu bulunan Lipit-İştar'dan 70 yıl kadar önce yaşamış Bilalama adlı bir kraldan söz edildiği için buna "Bilalama Kanunu" dendi. Bu kez ilk kanunun Samiler tarafından yapıldığı kanısı ortaya çıktı. Fakat çok geçmeden 1951 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri Tablet Arşivi'nde başka bir kanun tableti ortaya kondu. Bu tablet III. Ur sülalesinin kurucusu, İÖ 2050'li yıllarda yaşamış olan Kral Urnammu'ya ait

4 Sumerlilerin çocukların hakkını da gözetmiş olması ne kadar önemli!

olarak yorumlandı.[5] Fakat daha sora Tablet Arşivinde bulunan Sippar şehri kazısından çıkmış küçük bir parça bunun Urnammu'nun oğlu Şulgi'ye de ait olabileceği varsayımını getirdi.[6] Hangisi tarafından yazılmış olursa olsun bu kanun kitabının da dili Sumerce olduğundan, yine ilk kanun yapıcısı şerefi Sumerlilere veriliyor.

Ne yazık ki, bu kanunun yazıldığı tablet çok kırık ve yazıların büyük bir kısmı okunamayacak durumda. Giriş kısmı oldukça anlaşılır durumda. Şöyle başlıyor metin:

"Dünya yaratıldıktan ve Ur şehrinin kaderi tayin edildikten sonra, Sumer tanrılar kurulunun iki baş tanrısı An ve Enlil, Ay tanrısı Nanna'yı Ur şehrinin kralı yaptılar. Birgün bu tanrı yeryüzünde kendi temsilcisi olarak hükmetsin diye Urnammu'yu görevlendirdi. Bu yeni kral ilk olarak Sumer ve Ur'un askeri ve politik güvenliğini sağlamayı başardı. Özellikle Ur'a doğru genişlemekte olan sınır komşusu Lagaş şehir devletiyle savaş yapmayı gerekli buldu. Savaşı kazanarak Lagaş'ın kralı Namhani'yi öldürdü ve Ur'un kralı tanrı Nanna'nın gücü ile Ur'un sınırlarını eski yerine döndürdü. Bundan sonra ülkenin içinde sosyal bir reform yapmaya sıra geliyor. Anşan'lılar tarafından sıkıştırılan Umma, Marda, Şubur, kazallu şehirleri halkına özgürlüklerini kazandırıyor. Ölçüleri her yerde bir yapıyor. Şöyle ki, her yerde bakırın, bronzun ölçü birimi aynı oluyor. 1 şegel (8.5 gram) ağırlığında taştan ölçüler yaptırıyor. Böylece uzunluk ve ağırlık ölçülerini değişmeyecek şekle koydu. Nehirlerin kenarlarında bahçeler meydana getirtiyor. Bunların ilk ürünlerinde törenlerle ziyafetler veriliyor. Ülkeden yalancıları, düzenbazları, halkın öküzüne, eşeğine el koyan yağmacıları attı. Öksüzü zengine, bir şegel gümüşü olanı bir mana gümüşü olana kurban ettirmedi. Ada Adaleti getirdi ülkeye."

5 Bu tablet üzerinde S.N. Kramer çalışmış, çevrisini yapmış ve yayınlamıştır. S.N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çev. Muazzez İlmiye Çığ, TTK Yayınları, 1990, s.42.

6 Bu küçük parça Fatma Yıldız tarafından yayımlanmıştır. Otientalia, vol. 50, fasc 1, 1981.

Bundan sonra kanun maddeleri geliyor. Sippar metnindeki maddeler:

1- Bir adam bir adamı öldürürse o adam ölecek.

2- Bir adam hırsızlık yaparsa öldürülecek.

3- Eğer bir adam bir kimsenin haksız olarak özgürlüğünü elinden alırsa hapse girecek ve üstelik 15 şegel gümüş ödeyecek.

4- Bir köle bir kadın köle ile evlenirse, kadın kölelikten affedilecek, fakat o köle sahibinin evini bırakmayacak.

5- Bir köle özgür bir kadınla evlenirse, efendisine bir oğul verecek, doğan çocular kralın izni olmadan köle yapılamayacak.

6- Eğer (guruş) işçisi olarak çalışan bir adam, henüz evlilik işlemi yapılmayan kadına zorla tecavüz ederse adam öldürülecek.

7- Bir adamın genç karısı isteyerek bir adamla yatarsa o kadın öldürülecek.

8- Eğer bir adam köle bir kızın zorla bekaretni bozarsa 5 şegel gümüş ödeyecek.

Nippur tabletinden alınan bazı maddeler:

9- Eğer bir adam kız olarak aldığı eşini boşarsa 1 mana gümüş ödeyecek.

10- Eğer dul olarak aldığı kadını boşarsa 1/2 mana gümüş ödeyecek.

11- Eğer aralarında bir evlenme belgesi yoksa bir şey ödemeyecektir.[7]

12- Bir adam silah ile başka bir adamın ayağını kırarsa 10 şegel gümüş ödeyecek.

13- Eğer bir adam bir adama silahla vurarak kemiğini kırarsa 1 mana gümüş verecek

14- Eğer bir adam bir adamın bakır bir bıçakla burnunu keserse 2/3 mana gümüş ödeyecek.[8]

7 Buradaki evlenmede bekaret meselesinin önemli olduğunu ve belgesiz evlenmenin yasal sayılmadığını öğreniyoruz.

8 Bu iki madde Sumer'de göz göze, diş dişe gibi bir ceza olmadığını gösteriyor.

Urnammu kanunundan sonraki Lipit-İştar kanunu da bir giriş kısmı ile başlıyor. Bunun tableti de bir hayli kırık ve bozuk.

Giriş:

Tanru Anu ve Enlil ülkede bir düzen yapmayı düşündükleri zaman Anu'nun kızı Nin-insina'ya Sumer ve Akad krallığını verdiler. Ondan sonra Lipit-İştar'ı memleketin prensi ve Sumer, Akad'ın beyi yaptıkları zaman ben Lipit-İştar, Nippur'un alçak gönüllü çobanı, Ur'un sadık çiftcisi, Eridu'yu bırakmayan, Uruk'un uygun beyi, İsin kralı, tanrıça İnanna'nın kalbine uygun olan ben, Sumer ve Akad'da adaleti getirdim. O zaman köle yapılan Nippur'un, Ur'un, İsin'in, Sumer ve Akad'ın çocuklarını özgür yaptım. Babanın evladını, evladın babasını desteklemesini, baba ve çocuklarının bir arada yaşamasını, memlekette barış ve huzuru sağladım.

Bundan sonra ancak 57 madde okunabilmiştir. Bunlardan bazıları şöyle:

- Eğer bir adamın karısının gözü görmezse veya felç olursa evini bırakmayacak. Eğer kocası ikinci bir kadın alırsa ikinci kadın birinciyi bakmak zorundadır. Adam da her ikisini bakmak zorundadır.
- Eğer bir adam bir sokak fahişesiyle bir olursa, yargıç ona bir daha onunla olmayacaksın derse, sonra da adam karısını boşarsa, karısına boşanma parası verse bile o fahişe ile evlenmeyecektir.
- Eğer bir adamın karısından çocuğu olduğu halde bir cariye ile evlenir, ondan da bir çocuğu olursa bu çocuk özgürdür. Fakat babadan mal alamaz.
- Eğer bir adamın ilk karısı ölür ve bir cariye ile evlenirse ilk karısından olan çocuklar adamın varisleridir.
- Bir adam karısından yüz çevirirse, kadın evden çıkmazsa adamın evlendiği kadın ikinci karısıdır. Birinci karısını bakmak zorundadır.
- Eğer bir köle sahibine kölelik parasını öder ve bunu kanıtlarsa o köle özgür bırakılır.

Hukuk kurallarının ve kanunların Sumer okullarında okutulduğunu, öğrencilerin okullarda yazdıkları ödevlerden öğreniyoruz. Onlar çeşitli hukuksal antlaşmaları, bu konuda öğretmenler veya akademisyenler tarafından hazırlanmış kitaplardan kopya ettikleri gibi, kanun kitaplarını da aynı yöntemle kopya ederek öğrenmişlerdir. Kanun kitaplarında kırıklıkları yüzünden bulunamayan bazı maddeler bu okul tabletlerinde okunmuştur. Bunlardan ikisi:

- Eğer bir oğul anne ve babasına "Sen benim annem ve babam değilsin" derse ev, tarla, bahçe, köle ve diğer mallar üzerindeki miras hakkını kaybedecek, onu köle olarak satabilecekler."
- Eğer baba ve anne "Sen bizim oğlumuz değilsin" derse, onlar mallarından vazgeçecek. Yani malları bütün çocuğa geçecek.

Bu madde biraz noksan görünüyor. belki çocuk hepsini yazmadı. Veya ailenin, her ne olursa olsun çocuğunu atması önlenmek isteniyor. Diğer bir madde de:

- Özgür bir adamın kızı yolda tecavüze uğrarsa, onlar onun yolda olduğunu bilmemişlerse ve kız onlara "tecavüze uğradım" derse, anne ve baba onu zorla o erkeğe karı olarak verirler.[5]

Sumer hukuku hakkında buraya kadar verdiğimiz bilgelerin okuyucuya genel bir fikir vereceği kanısında olarak konuyu bitiriyoruz.

SUMER'DE KÖLELİK[1]

Kölelerin de bazı hakları vardı. Köleler savaş esirlerinden ve yerli halktandı. Yerli halktan köle olanlar, mallarını ceza yoluyla kaybetmiş kimseler, kendilerini satan veya satılan çocuklar, aldıkları borcu veremeyenlerdi. Borç alıp veremeyenin ya kendisi veya bütün aile köle oluyordu. Yerli halktan olan kimsenin köleliği ancak üç sene sürüyordu ve yabancı ülkeye satılamıyordu. Anne veya baba çocuğunu köle olarak satabiliyordu. Bu genellikle kıtlık zamanlarında oluyordu. Köle fiyatları hayvandan, kadın köle erkekten daha ucuzdu. Erkek en fazla 20 şegel (1 şegel= 8.5 gram) gümüşe, kadın ise 10 şegel gümüşe satılırdı. Kölelerin de bazı hukuksal hakları var. Köle bulunduğu evde çanak, çömlek, sepet, hatta giyim eşyası gibi el işleri yaparak kendisi için para kazanabiliyor ve özgürlüklerini satın alabiliyorlardı. İster erkek, ister kadın olsun özgür biri ile evlenip çocuk sahibi olabiliyorlar. Doğan çocuk özgür oluyordu. Kölenin sahibi, çocuğu yoksa onu evlatlık edebiliyordu. Bu köle ailenin koruyucusu oluyor, öldükleri zaman cenaze merasimlerini yaptırıyor.[2] Kölenin yemini kabul ediliyordu, yeminler genellikle kralın adına yapılıyordu.

Kölenin özgür bırakılması da ancak mahkeme yoluyla oluyor. Böyle bir belge:

1 Dietz Otto Edzard, Sumerische Rechtsurkunden des III. Jahrtauseds. Aus der Zeit vor der III. Dynastie von Ur.

2 Aynı olay ile ilgili konu için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *İbrahim Peygamber*, Kaynak Yayınları, 11. basım, İstanbul, Şubat 2010, s.97.

Tamamlanmış hukuki işlem:

Ub şehrinden olan Ursag Uhmeme'nin kölesidir. Uhmeme'nin oğulları mahkemeye çıkıp yemin ederek bu köleyi bir şehirli gibi özgür bıraktıklarını söylediler.

Bundan sonra belgede tanıkların, yargıçların ve komiserin adları ile tarihi yazılı. Belge yeni Sumer devrine aittir (DÖ 2050-1950). Özgür yapılamak istenen köle, ancak sahibi öldükten sonra özgür olabiliyordu.[3]

Saray ve mabedin pek çok köleleri var. Bunların hemen hepsi savaş esirleri. Özel evlerdeki köleler, genellikle yerli halktan ve az, seyrek olarak savaşlarda hisseye düşenlerden de oluyor. Sumer'de köleleri çiftleştirip yeni köle elde etme yok. Köleler satılır, alınır, kiralanır, rehin olarak verilir, hediye edilir, miras olarak çocuklara geçerdi. Metinlerde köle satış fiyatları değişiktir. Bir metinde karıkoca kız ve oğlan iki çocuklu bir aile 30 şegel gümüşe, diğer bir metinde aynı durumda bir aile 43 şegel gümüşe, bir kadın ile oğlu 12 şegel, 3 kadın köle 20 şegel, 2 köle 9 şegel gümüşe satılmış. Köle bir senelik kiralanıyor. Kira bedeli olarak ya 3-4 şegel gümüş veya arpa yün, yağ veriliyor. Berber, malt yapıcısı gibi mesleği olan köleler de var. Köleler bir konuyu dava edebiliyor, tanık olabiliyor, evlilikleri kabul ediliyor, mal sahibi olabiliyorlardı. Kaçan bir köle sahibi tarafından yakalansa bile ancak mahkeme kararıyla onu geri

3 Adam Falkenstein, Die Sumerischen Gerichtsurkunden Teil II, München, 1956.
Bu incelemeye göre köle fiyatları şöyle:
Karı, koca, bir kız ve oğul: 30 şegel gümüş
Karı, koca, bir oğul, iki kız: 43 şegel gümüş
Kadın köle ve oğlu: 12 şegel gümüş
Üç kadın köle: 20 şegel
(Bir şegel gümüş tahminen 8.5 gram)
Buna karşılık eşya fiyatları:
1 yağlı sığır: 10.5 şegel
1 kuzu: 1/4 şegel
300 litre hurma: 1 şegel
600 litre arpa: 2/3 şegel

alabiliyordu sahibi. Yerli halktan kölelerin yabancı ülkelere satılması yasaktı.

Kaçan bir kölenin mahkeme kararıyla sahibine verildiğine ait bir mahkeme kararı:

Urnutuk'un kölesi Guugu kaçtı. Yakalandı ve huzura getirildi. "Kralın adına yemin ederimki, ikinci kez kaçarsam öleyim" dedi. Lugalazida, Abaenlil, İti yargıçtırlar.

İşçiler ve İşçi Hukuku

Sumer'in asıl üreticileri işçiler, yarı bağımlı kimselerden oluşuyordu. Bunlar mabede ve saraya kısmen bağımlı idiler. Kıtlık ve felaket zamanlarında bu kimseler bir tür sigortaya alınmış oluyorlardı. Bunlar daha çok tarımda ve tarımla ilgili endüstride ve madencilikte çalışıyorlardı. İçlerinde meslek sahibi olanlar da vardı. Özgür Sumerliler gibi her hakka sahiptiler. Kadın ve çocuk işçiler de vardı, onlar daha çok dokumacılıkta çalışıyorlardı. Tanrı evlerinin büyük dokuma atölyeleri bulunuyordu. Bazı atölyelerde çalışan işçi sayısı 1500'e kadar çıkabiliyordu. Bu işçiler onluk, yüzlük gruplara ayrılıyor, başlarına birer sorumlu konuyordu. Sorumlulara, onbaşı, yüzbaşı gibi adlar verilmişti. Bu durum, halen kullandığımız bu terimlerin de Sumerlilerden geldiğini gösteriyor.

İşçiler genellikle bir mukavele ile alınırlardı, ücretleri bir senelikti. Bir işçi mukavelesinde, işçinin ayda üç gün çalışmayacağı, dinleneceği yazılıdır ki, bu da en az 4 bin yıl önce çalışanlara belirli bir dinlenme zamanı verildiğini gösterir. Yalnız işçi ücretleri, hayvan kira ücretinden azdı. Buna karşılık işçilere ayrıca tayin veriliyordu. Ücretler gümüş, olmadığı takdirde arpa ile ödeniyordu.

Kadın işçilere, erkeklerin yarı yevmiyesi veriliyordu. İÖ 2400'lerde Lagaş Kralı Urukagina bu uygulamayı değiştirerek ka-

dınların da erkekler gibi aynı ücreti almalarını sağlamış, fakat ne yazık ki bu durum uzun sürmemiş ve yine eskiye dönülmüştür.[4]

İşçilerin çalışma şartları kanunlarla bir düzene sokulmuştu. Ne yazık ki, Sumerce yazılı kanunlardan bulunanları çok kırık. Yalnız okullarda okutulmak üzere hazırlanan kanun maddelerinden ele geçen bazıları işçilerle ilgili. Gerek bunlara, gerek Akatça yazılı Hammurabi kanunlarına göre, hem işçilerin hem de işverenlerin güvence altına alındığı anlaşılıyor. Yapılacak işlerin ücretleri belirlendiği gibi, işçilerin de işverene herhangi bir zarar vermesi durumunda, zararı karşılaması kuralı konmuş.

4 Prof. Mebrure Tosun-Doç. Kadriye Yalvaç, *age*, s.24 vd.

SUMERLERDE EKONOMİ

Sumerlilerin yazıyı icat etmeleri tamamıyla ekonomik nedenlerden. Bu, ilk yazılı belgelerden anlaşılıyor. Bu belgelerde, sığır, koyun, balık gibi hayvanların resimleriyle adetleri, tahıl ürünlerinin miktarı veya saban, balta, keski gibi aletler gösterilmiş. Bunların tümü ekonomi ile ilgili nesneler. Yazı geliştikçe ekonomi ile ilgili ne varsa yazmışlar ve onları arşivlerde saklamasını bilmişlerdir. Geçen yüzyılda başlayıp süren kazılarda bulunan binlerce tabletten yüzde doksanı ekonomiye aitttir. Resmi kurumlara giren veya çıkan maddeler küçük makbuzlara yazılmış, sonra bunlar toplanarak haftalık, aylık, yıllık listeler haline getirilmiş. Bunlar tarihin ilk istatistikleri olarak kabul ediliyor.

Bütün bu belgelerden Sumerlilerin İÖ 3500'lerde başlattıkları ve son derece organize edilmiş canlı bir ekonomi yarattıkları, bu ekonomide koydukları prensiplerin İÖ 100 yıllarına kadar sürdüğü anlaşılıyor.

Tarım

Sumer ekonomisi bulundukları konum dolayasıyla tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Tarımcılık Sumerlilerden önce başlamıştı Mezopotamya'da. İlk olarak El-Ubeyt denilen yerde Sumer kültüründen çok önce DÖ 5900'lere giden bir kültürün varlığı bulunmuştu. Çeşitli arkeolojik buluntulardan onların tarım yaptıkları kanıtlandı. Fakat bu ilkel tarımcılık 4000 yılına yani Sumerlilerin

ortaya çıkışına kadar olduğu gibi sürdü. Uruk çağının başlangıcı olan bu tarihten sonra tarımcılığın daha geliştiği görülüyor.

Bugünkü bilgilerimize göre Sumerliler Mezopotamya'ya geldiklerinde düzenli bir teşkilatlanma ile bütün halk el ele vererek ilk işleri bataklıkları kurutmak, kuru toprağı sulamak için kanallar açmak olmuştu. Böylece geniş tarım alanları elde etmişlerdi. Kanal açmada dört önemli amaç vardı. Birincisi bataklığı kurutmak, ikincisi taşmaları önleyip kuru toprağı sulamak, üçüncüsü kurak zamanlarda gerekli olan su için havuzlar ve göletlerde suyu toplamak, dördüncüsü teknelerle taşımacılığı sağlamak. Kanal açmak çok ince hesaplara dayanıyormuş, arazinin durumuna göre, suların düzenli akmasını sağlayacak şekilde hesaplanması gerekmiş uzmanlara göre. Bu kanallar aynı zamanda ulaşımı da sağlayacaktı. Yapılması kadar bakılması da önemliydi, bakılmazsa sularla gelen çamurlu topraklar kanalları tıkar, suların taşmasına neden olurdu.

Kanallar açılırken altındaki toprak suyu hemen içecek türden ise, diplerine kamışlar yan yana yatırılarak üstlerini yine kamışla besleyerek suların kaybolması önleniyordu. Hemen hemen her tarlanın yanında suların toplanıp dağılması için havuzlar yapılmış. Kanal yapımı ve bakımında herkesin çalışması veya vergi vermesi zorunluydu. Tarla içindeki kanallardan tarla sahibi, genel olanlardan da şehrin başı olan *ensi* sorumluydu. Eğer onun ilgisizliği yüzünden halka bir zarar gelirse, onu kendi karşılayacaktı. Bu kanalların sene içinde biriken çamurlarının temizlenmesi, bozulan kenarlarının onarılması, özel tarlaların yanındaki kanallarda tarla sahiplerine, genel yerdekilerden ise şehrin başı olan belediye başkanına aitti. Hiçbir tarla sahibi kendisi için özel kanal yapamazdı, cezası ölümdü. Bir kanal yapımı hakkındaki metinde 648.000 tuğla, 35.200 litre asfalt kullanıldığı yazılmış.

Tarımla ilgili çok çeşitli tablet var. Bunlardan bazılarında tarla adları, planları, yüzölçümleri yazılmış. Bazılarında tarlaların büyüklüğüne göre kullanılacak tohum miktarı, çalışacak hayvanların

ve insanların adedi, bunlara verilecek günlükler, günlük işlerin ne olduğu, hasat zamanı elde edilecek ürünlerin cinsi ve ölçüleri hep kaydedilmiş. Tarlalarla ilgili bir çok hukuki metinler de var. Bunlara göre tarlalar hediye edilebiliyor veya kiraya verilebiliyordu. Bir tarlayı kiralayan kişi kira ve faiz bedeli olarak ürününün 1/7'sini mal sahibine veriyordu. Tarım işlerinden şehrin belediye başkanı sorumluydu. İdarenin görevi her cins ham maddeyi bir depoda toplayıp, koruyup halka dağıtmaktı. Bütün bunları yazıya geçiren büyük bir yazıcı grubu vardı kuşkusuz.

Tarlalarda arpa, buğday, darı, kaplıca gibi tahıl ürünleri yetişiyordu. Sabanı, orağı kendileri icat etmişlerdi. Biri toprağı sürüp işleyen, diğeri tohumlayan iki tür sabanları vardı. Tahıl ürünleri içinde arpa özellikle önemli idi. Onu ekmek, hayvan yemi ve bira yapımında kullanıyorlardı. Bira yapan büyük atölyeleri vardı. Çeşitli türleri olan bira su yerine içiliyordu. Bir şehirden diğer şehre gönderilen ulakların yanına tayın olarak bira veriliyordu. Biralar küçüklü büyüklü ağzı kapalı ve mühürlü küpler içinde saklanıyordu. Birahanelerde birkaç kişi birayı bir küpten kamışlarla içiyorlardı. (Godin Tepe'de bir küp içinde DÖ 5500 yıla tarihlenen bira kalıntısı bulundu.) Sumerlilere göre bira tanrıların ve insanların kalbine ve yaşamına neşe katıyormuş. Birayı koruyan tanrıça Ninkasi, anlamı "ağzı dolduran hanım". Bu tanrıçayı öven bir ilahide onun nasıl bira yaptığı anlatılıyor: Filizlenmiş arpa pişiriliyor. Malt ile *bappir* güzel koku ile karıştırlarak fırında pişiriliyor ve hepsi *lahhan* kabında dicle ve Frat'ın karıştığı gibi karıştırılıyor.[1] Bir metinde 7 türlü bira olduğu yazılmış. Bunlar iyi kaliteli, üstün kaliteli, düşük kaliteli olarak ayrıldığı gibi bulanık renkli, beyaz, kırmızı, kahve, siyah renkli olarak da sınıflandırılmış. Bir metinde 37 ayda 135.000 litre (9 ton) arpa bira yapmak için verildiği yazılıyor.

Tarlalarda yapılan iyi bakım sonucu yüzde seksen veya yüz ürün alınıyordu tahıldan. Tahılı öğütecek değirmenler devlet tarafından

1 L.O. Oppenheim, Journal of the American Oriental society 1950. Yemekler bölümünde bira türleri verilmiştir.

işletiliyordu. DÖ 2000'lerden sonra ev değirmenciliği başlamıştır. Unun öğütülmesine göre çeşitleri vardı. Hasat olunca ürün depolara götürülmek için toplandığında ilk olarak alınan borçlar ödeniyordu. Tahıl borç alınınca yerine yine tahıl faizi ile birlikte veriliyordu. Tahıl azalınca fiyatlar yükseliyordu. Tahıl gümüşle de alınıyor. Tahıl da faiz yüzde yirmi, gümüşte yüzde otuz üç olarak belirlenmiş.

Tarlalarda öküz, eşek, eşya taşımak için de katır kullanılıyordu. At varsa da o ancak tören ve askeri arabalara koşuluyordu. At oldukça geç tarihlere ait metinlerde ortaya çıkıyor. Herhalde batı Asya'dan getirilmişti, deniyor. Değeri de ortalama 5 kiloya yakın gümüş. Kraliyet ailesine verilen bir armağan at.

Metinlerde tarlaların büyüklüğü, kime veya kimlere ait olduğu, kira ile mi, yoksa yapılan bir işe karşılık sürüp işlemek için mi verildiği, kaç işçi, kaç hayvan çalıştırıldığı, alınan ürün miktarı, ürünlerin depolara mı konulduğu veya başka yerlere mi gönderildiği, bu göndermelerin tekne ile mi, hayvan veya araba ile mi yapıldığı yazılmıştır. Bir metinde: *Ninurra ve Sarahun tarlalarında bulunan kamışları kesip demet yapmak için birgünde 309 işçi çalışmış.* İşçi günlükleri de belirlenmiş. Yapılan araştırmaya göre genellikle kamış kesme, tarlayı tohumlama işlerinde 5 sila, su yolu açma, diken kesme, kamış kesme, sulama işlerinde 6 sila, tekne sürme 7 sila, kanal derinleştirme için 8 sila (1 sila = 1 litere) arpa veriliyor.[2]

Tahıl ürünleri genellikle büyük küplerde saklanıyordu. Belgelerde bu küplerin büyüklüğü, büyüklüklerine göre bir küpün kaç kişi çalışarak kaç günde yapılacağı bile yazılmış. Bu işlerde çalışanların alacakları günlük ücretleri de saptanmış. Tohumlar sonbaharda ekiliyor, Nisan, Mayıs aylarında hasat yapılıyordu. Sumer tarımcılığı hakkında "Çiftçinin Günlüğü" olarak adlandırılan bir metin oldukça geniş bilgi veriyor. Burada bir çiftçi oğluna tarlanın tohumlanmaya hazırlanışından hasada kadar olan işleri anlatıyor.[3]

2 H. Sauren, Zwei Arbeitstexte aus Umma, Orientalia Lovaniensia Periodica 1, 1970, s.39.

3 Bu metin Yunalı Hesiod'un "Works and Days and Virgil's Georgia"nın öncüsü olarak kabul ediliyor.

108 satır olan fakat kırık ve bozukluklar nedeniyle büyük kısmı okunamayan metnin okunabilen kısımlarının kısa özeti:

"Vaktiyle bir çiftci oğluna şu önerilerde bulundu" sözleriyle başlıyor ve Sumer'in kurak toprağı için önemli olan sulamanın nasıl yapılacağı anlatılıyor. Tarlada suların yükselmesine dikkat edilecek. Sular çekildikten sonra toprağın bozulmaması için öküzler tarlaya sokulmayacak. Tarla yabani otlardan temizlenecek. İşciler, araç ve gereçler hazırlanacak. Toprak sürülmeden önce topaklar kalmasın diye kazma ile alt üst edilecek. Sürme işi tohumlama ile birlikte yapılıyor. Sabanın üzerinde huni şeklinde bir kabın içine tohumlar konuyor. Sabanla bir taraftan sürülürken bir taraftan da tohumlar dökülüyor. Tarlaya öküzlerin rahat girmesi için 7 metre genişlikte 8 sıra halinde arklar açılıyor. Tohumların aynı derinliğe atılması gerek. O şöyle anlatılıyor:

Arpa tohumlarını atan adamı gözetle! Tohumlar eşit olarak 2 parmak derinliğe atılmalı! Eğer tohumlar toprağa yeterli derinlikte girmezse sabanın dilini değiştirmeli. Neresi düz sürülse bu kez orası çapraz sürülmeli. Tohumlar çıkmaya başladıkları gün çiftçi tarla farelerinin ve zararlı böceklerin tanrıçası Ninkilim'e, onların büyüyen filizlerine zarar vermemeleri için dua etmeli. Kuşları korkutmalı. Arpalar arkları kaplayacak şekilde büyüyünce onları sulamalı. Onlar kayığın ortasındaki hasır gibi sık olarak tarlayı kaplarsa ikinci kez sulamalı. Kral tanesi gibi olunca üçüncü kez sulamalı. Eğer ıslak tanelerin kırmızıya döndüğü görülürse ürün için tehlikeli olan korkunç Samna hastalığı gelmiştir. Görünüş iyi ise yüzde yüz ürün almak için bir daha sulamalı. Hasat zamanı yaklaşınca başaklar kendi ağırlıklarıyla eğilmelerine bırakılmayacak. Harman işi gün boyunca sapların üzerinde gezdirilen bir döven ile yapılır. Harmanda arpalar toprağa değdiğinden kirlenir. Bunun için uygun bir dua söylenerek bir yaba ile savrulur. Böylece arpalar temizlenir.

Bu metinden 18 satırın tam çevrisi:

Tarlanı ekeceğin zaman suyu tarlana salarken dikkatli ol (ki), su çok yükselmesin. Suyu boşalttığın zaman toprağı hep nemli tutmaya bak; öküzleri içinde dolaştırma! Girenleri kovala ve oraya oturulan bir yer gibi özen göster. Onu ensiz ve ağırlığı bir mana'nın (mana: yarım kilo) (yarım kilo) 2/3 (den fazla) olmayan on tane balta ile temizle. Anızlar el ile yolunmalı ve demetlenmeli. Dar çukurlar tırmık ile düzeltilmeli ve tarla dört tarafından çitlenmeli. Tarla (yaz güneşinde) yanarken dört eşit parçaya böl. Araçlarını gayretle gıcırdat (?). Boyunduruk sopaları sağlamlaştırmalı, yeni kamçın çivi ile pekiştirilmiş olmalı, sapı işçi çocukları tarafından onarılmalı.

Metnin sonunda burada verilen önerilerin çiftçiden değil, Sumer'in baş tanrısı Enlil'in oğlu hakiki çiftci olan tanrı Ninurta'dan gelmiş olduğu bildiriliyor ki, bu bir tür vahi.[4]

Tarlalaların yanında bahçeler de vardı. Buralarda mercimek, kabak, fasulye, pırasa, sarımsak, soğan, salatalık, marul, kavun, turp gibi sebzelerle, kimyon, nane, kekik, tere, kişniş gibi baharat da yetiştirilirdi.

Başta hurma olmak üzere çeşitli meyve ağaçları bulunuyordu. Hurma yapay döllendirme ile çoğaltılıyordu. Meyveler taze ve kurutulmuş olarak yeniyor, çekirdekleri ve kütükleri ateş için, özellikle maden eritmede kullanılıyordu. Kereste olarak kaba tahta işlerinde ve evlerin damlarında işe yarıyordu. Hurmadan ekmek, bal ve suyundan da kuvvetli alkol yapmış Sumerliler. Keten de yetiştiriliyordu. Onun liflerinden kumaş yapılıyor, tohumundan da yağ çıkarılıyordu.

Sumer ekonomisi, ürünleri en yüksek düzeye çıkarıp, bunlardan en iyi şekilde yararlanmaya dayanıyordu. Çok az bulunan kereste ile hiç bulunmayan madenin ve taşın yerini kil, kamış, saz, hurma lifleri ve asfalt tutuyordu. Mobilya ve gemi yapımında kullanılacak yüksek düzeyde kereste, gerekli taş ve maden ithal ediliyordu.

4 *Tarih Sumer'de Başlar*, s.54.

Sumerlilerin diğer büyük işleri de hayvancılıktı. Hayvancılık da Neolotik devirde başlamıştı. Sumerliler onu daha çok geliştirmişler. Sığır, koyun, keçi başta gelen hayvanlardı. Bunların arasında da en önemlisi koyundu. Koyunlar özellikle kurban olarak kullanılıyordu, çeşitli törenlerde tanrılara kurbanlar yapılıyordu. Adak kurbanları da vardı. Evlenmelerde koyunlar hediye olarak da verilirdi. Sığırlar daha çok tarlalarda çalıştırılırdı. Bunların sütünden yağ, peynir yapmasını bilmişler, derilerinden elbise, sandal, koşum takımı, çanta, su geçirmez torba, lastik gibi araba tekerliğine geçirilen kayış yapmışlar. Postu da döşeme için kullanılmış. Deriyi alkali, somak gibi maddelerle terbiye ederek yağla esnek ve su geçmez hale getirmişler. Hayvanların yünlerini eğirerek dokuyarak çeşitli kumaşlar yapmışlar. Sumer'de kumaşcılık çok ileride. Mabetlerinde 1500 kişinin çalıştığı dokuma atölyeleri vardı. Buralarda daha çok kadınlar çalışıyordu. Dokunan kumaşladan hazır elbise de yapılıyordu. Bir tezgahta üç kişi çalışıyordu. Metinlerde muayyen ölçüde bir kumaşın kaç günde dokunacağı yazılmış. Böyle bir metne göre 3x4 metre kumaşın dokunması dokuz gün imiş. Belgelere göre senede binlerce tonluk yün işleniyormuş. Yünle beraber keten de kumaş haline getirilmiş. Ketenden yapılan giyisileri bazı rahipler ve kutsal şahıslar giyiyor.

Küçük çiftçilerin koyun ve keçi sürüleri bir çoban ile bol olan otlaklara gönderiliyordu. Sürüler doyduktan sonra akşam yine yerlerine dönüyordu. Saraya ve mabede ait sürüler akşamları dönmüyordu. Çobanlar bir antlaşma ile tutuluyordu. Böyle bir antlaşma:

92 dişi koyun, 20 iğdiş edilmiş koç, 22 genç koyun, 24 kuzu, 33 keçi, 4 teke, 27 oğlak hepsi 158 koyun, 64 keçi Sinşamuh tarafından çoban Dada'ya teslim edildi. O da onların sorumluluğunu aldı. Kaybolan hayvanı ödeyecek. Eğer onun yardımcısı Nidnatum kaçacak olursa kendisi sorumlu. Dada bu yardımcı çocuğa 5 gur (240 litre) arpa verecek. Tarih: Samsuiluna'nın birinci yılı, 4. ayın 18. günü.[5]

5 Finkelstein, JCS 20, p.95-118.

Burada çobanın ücreti yazılmamış, fakat o belirli. Çoban süt ürünlerinden, her hayvanın yününden belirli bir miktarını, yiyecek ve giyecek alıyor. Ücret zamanı ilkbaharda yünler kırkılıp kuzular doğup bittikten sonra veriliyor ve yeni andlaşma yapılıyor. Arslan gibi vahşi hayvan tarafından öldürülen veya hastalıktan ölen hayvanları çoban ödemiyor.

Domuz da yetiştirilyordu. İlk çağlarda yalnız domuz yağı bilindiği halde, daha sonra bitkisel yağı da bulmuş Sumerliler. Bunların başında Susam yağı geliyor. Sumercesi s e-giş-i, Akatçası s a m a n s a m n i olan kelime bütün dillere ulaşmış. Türkçe de de susam ve simit olmuş.

Sumer'de balıkçılık da çok önemliydi. Dicle ve Fırat nehirlerinde ve kanallarda tatlı su, denizde tuzlu su balıkçılığı yapılıyordu. Balık cinsleri yazılı listelerde, 300'e yakın balık cinsi bulunuyor. Balıklar olta ve ağlarla tutuluyor. Su kenarında olan şehirlerin balık tutma sınırları saptanmış. Tutulan balıklar önce saraya götürülüyor. Orada fiyatlar tespit ediliyor ve alınacaklar alınıyor. Sonra satışa çıkarılıyordu. Balıklar taze satıldığı gibi tuzlanıp kurutularak da satılıyordu. Balıkyağı yapılması da biliniyordu. Yazının ilk icat edildiği çağlardaki tabletlerde bir balık ismi karşısında kaç adet olduğu yazılmış. Bunlar mabede teslim edilen balıklar, çünkü bu kayıtlar mabet arşivlerinde bulunuyor. İÖ 2400'lerde balıkçıların bir loncası var, loncanın başına da ba-ba deniyor. Bir belgede 3600 balığın ihraç edildiği, bir başka belgede de 360 suhur balığının 1 şegel (8.5 gram) gümüşe satıldığı yazılıyor. Balıklar genel olarak ağla tutuluyordu. Olta ve tuzak da kullanılmış. Su kenarlarında yolculuğa çıkan devlet görevlilerine yolluk olarak balık veriliyordu. Balıkları koruyucu tanrıça Nanşe.

Bir metinde:

"Ey Nanşe! Ey bereketli kadın! Ey balıkçıların hanımı! Sen ey gürültülü okyanusların kraliçesi!" diye yazılmış. O balık derisinden pabuç ve manto giyiyor.[6]

Sumerlilerde akvaryum yapıldığını de bir şiirde okuyoruz. Şiirin başında: "balığım senin için bir ev yaptım, ambar yaptım senin için/ evde ayrıça bir bahçe, genişletilmiş bir ağıl yaptım senin için/ kalbi neşelendiren bir ev" diyerek ev anlatılıyor. Daha sonra eve neler konduğu sıralanıyor. Arkadan balığa bu hazırlanan eve girmesi, kendisi ile beraber tanıdıklarını, anasını, babasını da getirebileceğini söylüyor. Balık eve gidiğinde tuzlu sudaki gibi çalkanmayacak, nehir suyundaki gibi çamurlanmayacak deniyor.[7]

Sumerliler kümes hayvanlarından yararlandıkları gibi avladıkları kuşlardan, kaplumbağalardan da yaralanmayı bilmişlerdir. Ondan fazla kuş cinsi yazılmış. Bunların etlerini, yumurtalarını yemek için kullanmışlar.

Ticaret

Sumer'de, gerek üretilen malların fazlasını satmak, gerek ülkede olmayan malların temini için büyük bir ticaret hayatı başlamıştı. Bugünkü tüccar kelimesinin aslı da Sumer'deki *damkar* (Akatça *damkaru)* sözcüğünden geliyor. Ticaret devlete bağlı. Ancak daha geç çağlarda özel ticaret çıkmıştır. Üreticiler fazla ürünlerini aracılar vasıtasıyla büyük tüccarlara veriyorlardı. Tüccarlar ya mabede veya saraya bağlı bir acentenin elemanı idi ya da kendi başına iş yapıyorlardı. Ürün fazla olmadığı yahut kıtlık olduğu zamanlar aileler gerekli malzemeyi, parayı borç alıyorlardı. Ailelerin zorunlu borç yüzünden parçlandığını gören Lagaş kralı Urukagina borçları

6 Prof. Dr. Furuzan Kınal, *Çiviyazılı Ekonomide Balık ve Balıkçılık*.
7 Şiirin tamamı S.N. Kramer, *Tarih Sumer'de Başlar*, çev. Muazzez İlmiye Çığ, s.281.

affediyor ve böylece annesinden ayrılan çocuğu, çocuğundan ayrılan anneyi bir araya getiriyor. Mabetlerdi esas borç veren. Şahıslarda birbirinden borç alabiliyordu. Kuraklık veya politik bir karışıklıktan sonra kıtlık olduğunda ürünü fazla olan pahalı satıyordu. Böylece zengin daha zenginleşiyor, fakir de fakirleşiyordu. Bu yüzden ekonomik sömürüye krallar hiç iyi bakmıyor, kral olduklarındaki bildirilerinde "benim zamanımda zengin fakiri, güçlü güçsüzü ezmedi, dullar ve yetimler korundu" diye yazmışlardır. Hatta bazı malların fiyatları bile belirlenmişti. Ticaret öyle merkeziyetçi ki, piyasalardaki, limanlardaki alım satım, para işleri tek elden idare ediliyor. Dışarı gönderilen maddeler: Tahıl, susam yağı, hurma, kurutulmuş balık, canlı hayvan, yün, kumaş, hazır elbise, çanak çömlek, asfalt, silindir mühürleri, parfüm, krem, süs boyası ve süs eşyası.

Bu mallar Filistin, Basra körfezi etrafındaki yerlerden, Dilmun ve Hindistan'a kadar gidiyordu. Dilmun'un son zamanlarda Bahreyn adaları olduğu kanıtlandı. Buna karşılık Amanos dağlarından, Lübnan, Antilübnan'dan sedir ağacı kütükleri, Kafkasların güneyinden şimşir ve abanoz, Nubya, kuzey ve batıdaki dağlık araziden sert taşlar, Anadolu'dan Kıbrıs'tan gümüş ve bakır, Magan'dan bakır, Efganistan ve Hindistan'ın kuzeyinden lacivert taşı, kırmızı akik, yeşim gibi yarı değerli taşlar, Urmiya gölü civarından dağ kristali, Kafkaslardan firuze getiriyorlardı. Son yıllarda Oman'da (veya Omman) bulunan bol bakır yatakları nedeniyle oranın da Magan olacağı varsayılıyor. Magan'a kumaş, yün, deri, susam yağı ve arpa gönderiliyor. Sumerliler süs eşyası olarak inciyi biliyorlar ve onu Basra körfezi veya Kızıldenizden elde ediyorlardı. İthal malları arasında reçine ve ilaçlık otlar da vardı. İthalat genellikle değiş tokuş şeklinde olmakla beraber gümüş ile de alışveriş yapılıyordu. Gümüşte en küçük birim 8.5 gramlık şegel idi. 1, 5, 10 şegellik halka şeklinde veya düz ağırlıklar vardı. Bakır, kalay da bozuk para olarak kullanılıyordu. Hindistan'dan getirilen fildişleri ile mobilyalara kakma ve süs eşyası yapmışlar. Bronz kaplar ve iyi şarap

Suriye ve güneydoğu Anadolu'dan alınıyordu. Anadolu'dan en eski çağlarda volkanik bir taş olan opsidiyen getirtiliyordu. Kazılarda bunlardan yapılmış pek çok el öğütme taşları bulunmuştur.

Sumer'de maden olmamasına karşın madencilik önemli idi. Ham olarak getirilen madenler işlenmiş olarak dışarıya satılıyordu.

Sumer'de meslekler teşkilatlı bir şekilde sınıflandırılmıştı. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Çiftci, bahçıvan, çoban, balıkçı, aşcı, çamaşırcı, beyazlatıcı, çiyneyici (keçe yapmak için), demirci, marangoz, çilingir, berber, dokumacı, saraç, kunduracı, kamış örücü, çanak çömlekçi, duvarcı, gemici, ince un öğütücü, kaba un öğütücü, sığır besleyici, parfümcü, malt çıkarıcı, meyhaneci, yağ sıkıcı, kümes hayvanı yetiştiricisi, kuyumcu, heykeltraş, taş yontucu, kâtip, arşivci, hekim, hakim, kadastrocu, fal bakıcı, sihir yapıcı, mühür kazıcısı, işlemeli dokumacılık, mozayikçilik, emayecilik, müzisyen gibi.

Her idareci grubun bir kalem odası var. Buralarda yetiştirilmiş kâtipler oturuyor. Bunlar bütün hesaplardan sorumlu. Her meslek grubunun başında bir kâhya bulunuyor. Örneğin, mimar başı, içkici başı, tellal başı gibi 20 kadar baş bulunuyor. Bir de bütün bu meslek gruplarını üstten bakan müfettiş var. Bunun ayrıca sarayla da bir bağı var.

Sumerlilerin üçüncü binlerde idare sistemi ve ekonomisi din yoluyla yürütülen bir tür devlet sosyalizmi idi, toprak su işleri çok iyi organize edilmişti. Her vatandaşın kanal açmakta, şehir suru yapmakta, mabedin ve şehir beyinin topraklarında angarya çalışmak gibi zorunlulukları vardı. Her şehrin koruycu bir baş tanrısı veya bir tanrıçası bulunuyordu. Bu tanrının ve diğer tanrıların birer tapınağı vardı şehirde. Sumer inanışına göre ülkenin toprağı mabedin de malı sayılıyordu. buna karşılık şahıslarında kendilerine ait toprakları olduğunu görüyoruz. Tanrının yeryüzünde şehrin düzenini yürütecek bir vekili vardı ki, ona en.si veya büyük adam anlamına gelen l u g a l deniyordu. Bu şehrin başı, beyi idi. O aynı zamanda

mabedin de başı olduğundan mabette oturuyordu. Şehrin bütün ekonemik, idari ve hukuki işleri mabede dolayısıyla en.si'ye bağlı idi. Bir prens olan en.si'nin üzerinde en yüksek ruhanilik, yargıçlık, idarecilik görevleri toplanmıştı. Mabedin büyük arşivleri vardı, çünkü Sumerliler en küçük idari muameleyi bile belgelemişlerdi. Bu belgeler tanrının koruması altında idi. Daha sonraki çağlarda bu şehir beylikleri birleşerek krallık olmuş, bu kez saray ve mabet toprakları ve görevleri paylaşmışlardı.

Sumer ekonomisindeki gelişme, önce bir arada yürütülen kooperatif şeklinde, arkadan özel ekonomi, son olarak da kapitalizme yönelik bir ekonomi halinde olmuştur.

Çömlekçilik

Sumer ekonomisinin bir kısmını oluşturan çömlekçiliğin ne kadar gelişmiş olduğunu yazılı belgelerden öğreniyoruz. Onlar bu sanatı bir sanayi haline getirmişler ve onu ilk başlangıcından çömlek olarak meydana çıkıncaya kadar hangi işlemlerden geçtiğini, yapılan çömleklerin büyüklüğünü, kaç günde ne kadar büyüklükte çömlek yapıldığını hep yazmışlardır. Buna göre önce alınan çamur bütün taş, kum, gibi yabancı maddelerden temizleniyor. Sonra ayaklarla içinde hiç hava kabarcığı kalmayacak şekilde iyice çiğneniyor. Bu işlem çok önemli. Hava kalırsa daha sonra çömlek kendiliğinden çatlıyormuş. Küçük çömlekler çarklarla, büyükleri elle yapılıyor. Çömleğe şekil verildikten sonra üstü su ile düzeltilerek parlak bir yüz sağlanıyor. Bundan sonra fırınlanıyor çömlekler. Bu çok önemli. Fırının etrafı iyice sıvanmış olacak. Ateşi devamlı kontrol edilecek, fırın iyice soğuduktan sonra çömlekler çıkarılacak. Fırınlar ilk çağlarda yuvarlak veya oval, daha sonraki çağlarda dört köşe yapılmış. Nal şeklinde olanlarda bulunmuş. Tavanları kubbe şeklinde, içi iki katlı. Altta ateş yanıyor, üstte çömlekler.

Yükseklikleri 4 metre, genişlikler 2 metre kadar. En eski fırınlar İÖ 3000-3500'lere kadar gidiyor.

Yapılan küplerin büyüklüğü 1 litrelikten 250 litreye kadar değişiyor. kırktan fazla kap cinsi var, dikili olarak duranlar, üç ayaklı, dört ayaklı, süzgeçli olanlar şeklinde sıralanmış listelerde. Bu kapların ne kadar zamanda yapıldıkları de yazılmış: 13 litrelik bir çömlek veya küp için yarım gün, bunlardan 630 tane için 346 gün gerekmiş. 25 litrelik bir kap için 1 gün, 250 litrelik bir kap için de 10 gün gerekmiş. 8 litrelik süzgeçli bir kabın yapılması birgün alıyormuş. 4.5 litrelik 188 kap 362 2/3 günde yapılıyormuş. Kilden banyo küvetleri de yapmış Sumerliler. Yazılara göre bunların bronzdan hatta gümüşten, altından yapılanları da varmış.

Bu kapların içine süt, şarap, bira gibi sulu maddeler, tahıllar konmuş. Metinlerde bunların nereler için yapıldığı da yazılıyor.

Çömlekçiler bir baş altında 2-10 kişilik gruplar halinde çalışıyorlar. Tek olarak çalışanlar da var. Bunların ücretleri belirlenmiş. Genellikle büyükler için aylık olarak 40-60 litre, çocuklar için 10-20 litre arpa veriliyor. Bir metinde çömlekçilik işinde günde 7206 kişinin çalıştığı yazılı. Bu da gösteriyor ki Sumer'de çömlekçilik bir sanayi haline girmiş.[8]

Dışarıya gönderilecek veya getirtilecek mallar karada eşek ve katırlarla, sularda teknelerle taşınıyordu. Bir teknenin yapılmasında gerekli olan malzemeyi, Yeni Sumer Devrine ait bir tabletten öğreniyoruz. Sularda ulaşımı sağlayacak olan teknelerin yapımında gerekli olan malzemeyi bildiren bir III. Ur metni:

178 büyük hurma kütüğü, 1400 büyük çam, 36 büyük ılgın ağacı, 32 büyük şe-hi- ağacı, her biri 3 cubit (1 cubit 0.5 metre uzunluk) 10 ılgın ağacı, 276 talent (1 talent 30 kilogram) hurma liflerinden urgan, 34 talent hurma yapraklarından ip, 418 talent saz, 207 talent 1195 balığın yağı, 4260 demet kamış, 12.384 demet kuru ka-

8 U. Waetzoltd, Zwei unveröffentlichte Ur III Texte über die Herstellung von Tongfässen, Die Welt des Orients Band VIK Heft 7, 1971.

mış, 3170 gur (1 gur= 240 litre) 951.000 litre arınmış asfalt. Magan- gemisi için, Girsu Ensi'sinin kontrolünde.[9]

Bazı metin örnekleri:

Borç alınan gümüşe karşılık, rehin olarak borçlunun oğlunun verilmesi:

Bakşişum x şegel gümüşü Mannum-kiiliya'dan aldı. Oğlunu rehin olarak verdi. Eğer Bakşişum oğlunu geri almak isterse gümüşü faizi ile ödeyecek. Eğer çocuk ölür veya kaçarsa alacaklı gümüşünü Bakşişu'dan alır. Yedi tanık adı var. Gümüş faizi yüzde otuz üç.

Bir tüccarın bilançosu:

1 mana 9 şegel (tutarında) 7 parça gümüş, (Kral) Amarsin'in 6. yılından kalan.
10 talent 30 mana yün, onun gümüş değeri 1 mana 3 şegel.
9 talent 40 mana yün, onun gümüş değeri 5/6 mana 8 şegel,
5 talent yün, gümüş değeri 1/2 mana, bundan 10 şegel kayıp,
Luenlilla'nın denetimi altında,
30 gur (9000 l) hurma, onun gümüş değeri 5 1/3 mana 5 şegel
toplam 4 1/3 mana 5 manadan 2 parça gümüş eksik.
Açık hesap.

Kralın içki masrafı:

2 gümüş yüzük, her biri 8 şegel, tanrılaşmış Şulgi'nin bira evinin açılış töreninde kral bira içince. Utamişram resmi memur.

Sumerde Kullanılan Ölçüler

Uzunluk:

1- Danna (stag)= 10.8 km.
2- Kuş (cubit) = 0.5 m, 50 cm.

9 J.N. Postgate, Early Mesopotamia, Society and Economy at the Dawn of History, p.218.

Alan:

1 Bur = 6.48 h= 3 eşe.
1 Eşe = 2.16 h= 6 iku.
1 İku = 0.36 h= 100 sar.
1 Sar= 36 m².

Ağırlık:

1 Gun (talent) 30 kg= 60 mina.
1 Mina, mana = 500 gr= 60 şegel.
1 Şegel = 8.5 gr.

Hacim:

1 Gur (bushel)= 300-240 litre= 5/4 barisga.
1 Bariska= 60 litre= 6 ban.
1 Ban= 10 litre = 10 sila.
1 Sila= 1 litre.

SUMERLİLERDE SANAT[1]

Bundan en az 6 bin yıl önce Mezopotamya'nın güney topraklarına gelip yerleşen Sumerliler sanat, bilim, teknik ve yazım alanında büyük bir uygarlık kurmuşlardır. Yakın zamana kadar uygarlığın temelini Yunanlılar atmış olarak biliniyordu.

Geçen yüzyılın ikinci yarısından sonra yapılan kazılarda çıkarılan belgeler ve eserler üzerinde yapılan çalışmalarla Sumer kültürü açığa çıkınca, bu şerefin Sumerlilere ait olduğu anlaşıldı. Fakat bunun doğruluğunun kabul edilmesi, herhalde uzun yıllar sürecek.

Sumer kültüründe bugünki sanatların hemen hepsini buluyoruz.

Sumer inancına göre, daha insanlar yaratılmadan önce şehirleri tanrılar yapmış ve onları yönetmek, korumak için birer baştanrı görevlendirmişlerdir. Sanatı da insanlara, tanrılar öğretmiştir.

Baştanrıların yeryüzünde birer evleri olması düşünüldüğünden onlar için tanrı evi olarak nitlendirilen mabetler yapılmıştır. Bu mabetler dolayısıyla mimarlık Sumer sanatında önde gelmektedir. Yapı mimarisinde tanrı evleri önde geliyor. Tanrı Evleri bölümünde oldukça geniş anlatılan bu konuyu burada anlatmayacağız. İlk çağlarda küçük bir oda olarak başlayan bu yapılar İÖ 3000 yıllarında yanlarındaki Ziggurat'larla görkemli binalar haline gelmiştir. İç süslemeleri ayrı birer sanat eseridir.

Mabet mimarisi yanında bir de saray mimarisi gelişmiştir. Etrafı kalın duvarlarla çevrilmiş, içinde sütunlu salonları, pek çok odaları olan saray kalıntıları bulundu. Bunların içinde banyo odası, tu-

1 *Tiryaki*, sayı 36, Mayıs 2000, İstanbul.

valet, mutfak, yemek solonu, hatta kadınlar için ayrı odalar var. Saray avlusunda hizmet yapanlara özgü yapılar bulunuyordu.

Şehirlerin etrafını iki duvar halinde çeviren surlar da mimarlık bakımından çok önemli sayılıyor.

Özel evler, bir bahçe etrafında sıralanmış odalar veya iki katlı yapılardan oluşuyordu. Evlerde de mutfak, banyo, tuvalet vardı. Eski çağlarda bu evlerin içinde gömü odaları bulunuyordu. Ailede ölenler oraya konuluyordu. Bunların tabanı genellikle tuğla döşeli idi. Bazılarının tavanının kubbe şeklinde olduğu düşünülüyor.

İÖ 2800'lere tarihlenen Ur kral mezar odalarının tavanı kubbe şeklinde yapılmış olduğu kazılardan biliniyor. Kubbe yanında kemer de yapmayı bilmiş Sumerliler ve bunlar mimarlık tarihinde ilk olarak ortaya çıkmışlardır. Binalara sular künklerle getirilmiş. Pis sular da lağımlarla dışarı atılmış. Yapılarda direnaj sistemi yapılarak suyun tahribatı önlenmiş.

Kolay yıkılabilen kerpiç yapıların sağlam olması çok önemli idi. Mezopotamya'da taş olmadığından çoğunlukla kerpiç kullanılıyordu. Tuğla yapılması biliniyordu, fakat onun için de ağaç gerekti. O da fazla yoktu orada. Bu bakımdan mimarların yapıları sağlam yapmalarını sağlamak için kanunlarında mimarlıkla ilgili maddeler koymuşlardır. Örneğin eğer bir mimarın yaptığı evin duvarı çöküp içindeki ölürse mimarın bütün malına el konduğu gibi kendisi de öldürülüyor, eğer ev sahibinin oğlu ölürse bu kez mimarın oğlu öldürülüyor. Eğer kölesi ölürse yerine bir köle verilecek. Eğer ev yıkılırsa onu mimar yeniden kendi parası ile yapacak, taşınır mallardan bozulanlar da ödenecek. Bu yüzden olsa gerek, kerpiçten olan birçok temeller binlerce yıl varlıklarını koruyabilmişlerdir. Daha öncede belirtildiği gibi taş olmadığından, genellikle temeller bile kerpiçten yapılıyordu. Ayrıca mimarların alacağı ücretler de tespit edilmiştir.[2] Buna karşın mimarların koruyucu tanrıları var.

2 Hammurabi Kanunu & 228, 229, 230, 231, 232.

Mimarlık alanına sulama sistemi de giriyor. Sumer ekonomisi tarıma dayalı olduğundan, tarlaların, bahçelerin sulanması, bataklıkların kurutulması gerekiyordu. Bunun için kanallar, göletler, bent ve su depoları yapılmış. Bunların planlanması, yerlerinin ölçülmesi, yapılacak işin çizilmesi ve sağlam olarak yapılması da yine mimara düşüyordu.

Sanat alanında Sumerlilerin en büyük yeteneği heykelcilikte görülmektedir. Eski çağa ait heykeller somut ve gözlemciliğe dayanan bir nitelikte idi.

Tapınaklara adak olarak getirilen, tanrılara dua eder, yakarır veya teşekkür eder durumda yapılmış heykellerde büyük bir ruhsal güç vurgulanmış. İÖ 2100 yılına, özellikle Lagaş kralı Gudea zamanına kadar yapılan Sumer plastik sanatını, ünlü heykeltraş Henry Moore, dünyanın büyük plastik sanatları olarak tanımlanan erken Yunan, Etrüsk, eski Meksika, Mısır'ın 4-12. sülaleleri, Roma ve Gotik sanatı ile aynı düzeyde tutmakta, onlardaki canlılığı ve ifade tarzlarındaki sanatı uzun uzun anlatmaktadır.[3] Fakat daha sonraları heykellerdeki ruhsal gücün kaybolduğu görülüyor.

Sumer sanatcılarının düz veya yuvarlak yüzeylere yaptıkları kabartmalar (Gliptik) ayrı bir önem taşıyor. Bu kabartmalar mabetlere verilen taştan adak levhalarında, mermerden vazolarda, kilden kapkacak üzerine hayvan, insan figürleri ile yapılmış, çogunlukla tarihsel veya dinsel konuları kapsamaktadır.

Sumer gliptik sanatının önemli bir dalı da silindir mühürleridir. Bunlar genellikle taştan veya yarı değerli taşlardan yapılmıştır. Bir parmak veya yarım parmak kalıklığında 2-2.5 santim uzunluğunda küçücük yuvarlak yüzey üzerine sanatçılar bir ejderle insanın, çeşitli hayvanların birbiriyle savaşmasını, arslanın öldürülmesini, masal yaratıklarını, savaşta kralları veya sığır sürüsünü yaban hay-

3 Henry Moore on Sclpture, Edited by Philip James (London 1968) p.165-167.

vanlardan koruyan çobanları çok uyumlu olarak oymuşlardır. Daha sonraları desenler daha dekoratif, fakat aynılaşmaya başlamıştır. En sonunda tek bir desen ortaya çıkıyor. Onda mühür sahibi, koruyucu tanrısı tarafından büyük bir tanrıya takdim edilir şekilde yapılmıştır. Yanında kendi ve babasının adı, hangi tanrıya takdim edildiği yazılıdır. Bir küçücük taş üzerine bunları oymak tam bir sanat eseri olarak kabul edilmektedir. Bu silindir mühürler kil tabletlere yazılan andlaşmalar, mektuplar veya çanak çömlek üzerine kil henüz kurumudan yavarlnıyordu. Sumerlilerin icat ettiği bu mühürler Anadolu'da, Mısır, Kıbrıs ve Girit'te de kullanılmıştır.

Sumer'de taş olmadığı halde dışarıdan getirilen mermer, bazalt gibi taşlarla bu kadar değerli eserler yapabilmeleri ayrıca büyük önem taşıyor.

Aynı şekilde maden de yok topraklarında. Ona karşın daha İÖ 2800 yıllarına tarihlenen kral mazarlarındaki altın, gümüş ve bakırdan yapılmış çok değerli buluntular büyük ilgi çekiyor. Bu ve bundan sonraki buluntulardan, yazılı belgelerden Sumerde kuyumcuların olduğunu öğreniyoruz. Bu kuyumcular altın, gümüş yanında lacivertaş (lapis lazuli), topaz, akik gibi yarı değerli taşlar da işlemişlerdir. Kuyumcu altın ve gümüş parçalarını ince çivi ve penslerle ve lehimlerle nasıl birleştireceğini biliyordu. Telkari gibi ince altın işlemeleri büyük bir ustalıkla yapıyorlardı. Altını, bakırı dövme suretiyle ince levhalar haline getirerek bunlardan süs eşyası yapmış veya ağaç objeler üzerine kaplamışlardır.

Ayrıca döküm atölyeleri de olduğu anlaşılıyor. Bunlarda bakır, kalay, kurşun, bronz ile altın ve gümüş de kullanılmış. Bir de ne olduğu bilinemeyen alaşım için kullanılmış bir madenden sözediliyor.

Bakır işçiliği İÖ 3000'lerde oldukça yüksek düzeyde idi. Yalnız bakır dökme biliniyor aynı zamanda çekiç ile dövme çekme, tavlama ve tanelemeyi de biliyorlardı. Madeni eritmek için fırındaki ısı-

yı çoğaltmak üzre el veya ayakla çalıştırılan bir tür körük kullanılmıştır.

Sumerlilerin ülkelerinde olmayan taş ve maden işlemesini daha ilk çağlardan itibaren bilmeleri onların taşı ve madeni bol olan topraklardan, Asya'dan göç ettiklerine bir kanıt. Diğer bir kanıt da dağların kutsal sayılması, bu yüzden mabetlerini yüksek yerlere yapmaları.

Sumerlilerde ağaç işciliği de var. Bir maragozluk atölyesinde abanoz, köknar, kavak, sedir, dut, ılgın çınar ağacından, fildişinden yapılan eşyalar anlatılmış bir metinde. Bu atölyede yalnız yeni eşyalar değil, eski eşyaları atmayıp, onları kullanarak başka tür eşyalar da yapılmış.[4]

Yapılan eşyalar, sandalyeler, masalar, yataklar, sandık ve kutular. Bunlar arasında fildişinden yapılmış 20 kilo ağırlığında bir masanın da bulunduğu yazılıyor.

Sumer'de tarım gibi hayvancılık da önemli olduğundan dericilik ve dokumacılık da çok ileri düzeyde bulunuyordu. Deriyi bir tür yağla esnek ve su geçirmez hale getirmişler, onu bazen altın tozu ile süslemişlerdir. Deriden giysi, pabuç, sandal, torba, koşum takımı, eyer, araba tekerleğinin üzerine lastik gibi kaplama yapmışlardı. Yünlerin terbiye edilmesini, dokunacak hale getirilmesini biliyorlardı. Bu yüzden özellikle mabetlerin büyük dokuma atölyeleri vardı. İÖ 1900 yıllarında Mezopotamya'dan Anadolu'ya Asur tüccarları yolu ile çeşitli kumaşlar, giyisiler getirilmiş.

Bu sanatların okulları olduğunu bildiren bir kanıt yok. Usta, çırak yöntemiyle öğreniliyondu kuşkusuz. Ülkemizde bile yakın zamana kadar aynı yöntem güdülmüştü.

Sumer'de resim sanatının varlığını boyalı duvar resimleri, mühürlerde veya çeşitli yüzeylere yapılmış kabartmalar göstermekte-

4 Samuel N. Kramer, The Sumerian, Their History, Culture and Caracter, Chicago, 1965, p.101.

dir. Resim sanatçılarının yazıcılar olduğu öne sürülüyor[5] Buna neden, ilk yazının resim yazısı halinde olması. Bilindiği gibi dillerine uygun ilk yazıyı icat eden millet Sumerliler. Başlangıçte yazmak istenilen nesnelerin resimleri taşlar üzerine kazılıyordu. Daha sonra yazı malzemesi olarak yumuşak kil kullanılmaya başlandı. Yazı ile birlikte okulların açıldığını da anlıyoruz. Bu okullarda yazı yavaş yavaş gelişerek resim yazısından çıkıp bugün çiviyazısı dediğimiz şekle dönüştü ve bununla her istenilen konu yazılaebilecek hale geldi. Bu yüzden Sumerliler yazıyı sanatların en üstünü olarak görürler. Onlar için yazı konuşmanın annesi, öğrenmenin babası imiş. Bu yüzden resim sanatının ustaları yazıcılar, dolayısıyla öğretmenlerdir, deniyor.

Yazı geliştikçe Sumerliler, ruhsal ve düşünsel dünyalarını da onunla ortaya koymaya başlamış, böylece geniş ve olgun bir edebiyet yaratmışlardır.[6] Bu edebiyat, Sumerliler siyasal yaşamlarını yitirdikten yüzlarce yıl sonra Ortadoğu milletleri tarafından kopya edilmiş, kendi dillerine çevrilmiş ve İsa'nın doğumuna kadar yazılı olarak sürmüştür. Bugün ise onun etkilerini, tanrının sözü olarak yüzyıllar boyunca kabul edilen din kitaplarında buluyoruz.[7] Ayrıca söylencelerde, folklorda Atasözlerinde onların izleri görülüyor.[8]

Sumer edebiyatı yapılan araştırmalara göre bugün için en az 30.000 satırı buluyor. Daha yeraltında bulunanları, bazı müzelerde

5 Hartmut Schmökel, *Das Land Sumer*, Almanya, 1955.

6 Sumer edebiyatına genel bir bakış için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, "Sumer Edebiyatı", *Bilim ve Ütopya*, Ağustos 1996, Kasım 1996; ayrıca bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1*, Kaynak Yayınları.

7 Muazzez İlmiye Çığ, *Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sumer'deki Kökeni*, Kaynak Yayınları, 29. basım, İstanbul, Eylül 2011; *İbrahim Peygamber*, Kaynak Yayınları, 11. basım, İstanbul, Şubat 2010.

8 Muazzez ilmiye Çığ, *Sumerlilerden Zamanımıza Ulaşan Kültür İzleri*, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1994, s.236-246.
Muazzez İlmiye Çığ, "Sumer Atasözleri", *Bilim ve Ütopya*, Aralık 1997.

olanları bilmiyoruz. Yalnız eldeki metinlerde kırık ve bozuk olan satırlar da az değil. Ona rağmen bu metinlerden pek çok bilgi edinebiliyoruz. Sumer edebi eserlerinin konularına göre Sumercenin değişik lehçeleri kullanılmış. Bu, onların önemli bir özelliği. Bunlar esas dil, yüksek dil, kibar dil ve kadın dili olarak ayrılmış. Bu edebi dilin normal dilden ayrıldığını gösteriyor. Kadınlar tarafından veya onların ağzından yazılan konular kadın dilinde kaleme alınmıştır, hatta hadımlar bile kadın dilinde yazıyordu.

Sumer edebi eserlerinin türüne gelince; mabetlerde, saraylarda çeşitli sazlar eşliğinde, tanrıları, mabetleri, kralları öğen ilahiler, kahramanlık şarkıları, düşmanlar tarafından yakılıp yıkılan şehirler için yakılan ağıtlar önde gelmektedir. Diğer edebi eserler, çoğu tek tanrılı din kitaplarına giren efsaneler, okul yaşamını, kuşaklar arasındaki anlaşmazlıkları dile getiren hikayeler, hayvan öyküleri, atasözleri, altın-gümüş, bakır-bronz, kuş-balık, yaz-kış, saban-kazma gibi nesnelerin ve öğrencilerin tartışmalarından oluşmaktadır. Bunlardan başka anne için yazılan şiir, çocuk için söylenen ninni, ölen baba ve karı için yazılan mersiyeler, kanun kitaplarının giriş ve sonuç bölümleri de edebi yazılardır.

Sumer edebiyatı çoğunlukla şiir tarzında yazılmıştır. Şiirlerde kafiye yoktur, tekrarlamalar, benzetmelerle onlara bir şiir havası verilmiştir. Bunların birçoğu, daha yazı bilinmediği veya yazının o kadar gelişmediği çağlarda saz şairlerinin, ozanların yarattığı yapıtlardır. Yazı gelişince kulaktan kulağa gelen bu konular belki de birçok ilaveler veya değişiklerle yazıya geçirilmiştir.

Sumer edebiyatı okullarda okutuluyordu. Öğretmenler veya bilginler bu konuları tabletler üzerine kitap şeklinde yazmışlar, bunların kopyaları yapılarak çeşiti şehirlerdeki okullara, kitaplıklara gönderilmiştir. Bunu kazılardan öğreniyoruz. Aynı konunun parçaları ayrı ayrı yerlerde bulundu. Birçok konular bu ayrı yerlerde bulunan parçalarladan tamamlanıyor. Bu hazırlanan kitapların, okul-

larda öğrenciler tarafından kopya edildiği, bulunan binlerce okul tabletinden anlaşılıyor.

Bazı konularda karşılıklı konuşmalar var, birçok dinsel törenler yapılıyordu. Bu törenlerde maskeler giyiliyor, oyunlar oynanıyordu. Bunlar belki de tiyatro sanatının başlangıcı idi.

Mabetlerde sazlar eşliğinde ilahilerin okunduğundan söz edildiğine göre Sumer'de müzik sanatının da varolduğu anlaşılıyor. Bu konu da "Sumer'de Müzik" bölümünde oldukça geniş bilgi verilmiştir.[9]

Tarihte İlk Sanatçı Atölyeleri

Sumerliler'in her alanda öncülüğü çektiklerinin yeni bir örneği de organize sanat atölyeleridir. Böyle atölyelerin bulunduğunu, bu atölyelerde yapılan çalışmaları bildiren (MÖ 1975), III. Ur sülalesinin son kralı Ibbi-Sin'in 8. yılına ait bir liste Sumer başkenti Ur'da meydana çıkarılmıştır. British Müzesinde saklanan bu tablette bildirilen atölyeler şunlardır:

1- Keski ile çalışanlar ve heykeltraşlar evi
2- Kuyumcu evi
3- Değerli taşların yontucuları
4- Marangozlar
5- Dericiler
6- Maden işleyiciler
7- Sepetçiler
8- Temizleyiciler

Bu metin atölyelerde bir yıl içinde yapılan işlerde kullanılan malzemeyi bildiriyor. Buna göre keski ile çalışanlar değerli ağaçlardan, fildişinden heykelcikler, kuşlar, kutu ve yüzükler yapıyorlarmış. Bunlar için bir yıl içinde en az 10 kilo fildişi kullanılmış.

9 Bkz., *Uygarlığın Kökeni Sumerliler 1.*

Bu metinde heykel yapmak için ne gibi taşlar kullanıldığı, ne gibi heykeller yapıldığı yazılmıyor fakat sanat alanında Sumerlilerin en büyük yeteneğinin heykeltraşlık olduğu kuşkusuz.

Taş kesiciler yarı değerli taşlardan süs eşyaları yaptıkları gibi, yapılarda kullanılacak taşları da kesip hazırlıyorlardı.

Kuyumcular çoğunlukla altın, gümüş ve mavi taş, topaz gibi değerli taşları işliyorlar. Onlar 3-4 tür kalıp ile döküm yapıyorlar, madenleri dövüp levha haline getiriyorlar ve bu levhaları koni şeklindeki ağaçlar üzerine kaplayarak mimarlıkta kullanıyorlardı. Altın ve gümüşü levhalar haline getirip onları gereğinde küçük çivilerle, penslerle ve lehimle birleştirebilmişler. Telkari gibi ince altın işlemeleri büyük bir ustalıkla yapıyorlarmış.

Sumer heykeltraşları taş bloklar, vazo ve çanaklar üzerine çok ustaca kabartmalar yapmışlardır. Sumer heykeltraşlığı sanat bakımından gittikçe gerilemesine rağmen kendilerinden sonra gelen halklara örnek oluşturmuştur. MÖ 14. yüzyıllarda Babil heykeltraşlarının ülkelerarası ünlü olduğunu Hitit kralı III. Hattuşil'in Babil kralı Kadeşman Enlil'den, yazdığı bir mektupla heykeltraş istemesinden anlıyoruz. Aynı zamanda bu mektupta daha önce gönderilen heykeltraşın geri döndüğü de bildiriliyor.

Sumer'de çok az ağaç olmasına rağmen marangozlar oldukça fazla. Onlar ağaçtan tekne, araba, kayık ve her türlü ev eşyası yapmak için çok miktarda tahta kullanmış. Tablete göre marangozhanede fildişi kaplı 20 kiloya yakın bir masa yapılmış. Marangozun kullandığı sedir, dut, ılgın, çınar, kavak, köknar, abanoz, söğüt ağaçlarından neler yapıldığı yazılmamış. Tablette kerestenin az olması nedeniyle eski eşyaların ziyan edilmediği ve onlardan yenilerinin yapıldığı anlaşılıyor. Buna göre atölyede 3 eski masa ile ılgın ağacından yapılmış 4 sandıktan bir masa, 2 yatak yeri ve bir küçük kutu yapılmış. Tabletin yazıldığı bir yıl içinde marangozlar çeşitli sandalyeler, masalar, yataklar, kutu ve sandık-

lar yapmışlar. Marangozlar testere, çekiç, oygu aletlerini kullanıyorlarmış.

Dökümcü dükkanında altın, gümüş, kalay, kurşun, bakır ve alaşım yapmak için az kullanılan Surgan (belki antimondır deniyor) bulunuyor. MÖ 3000'lerde bakır işçiliği oldukça yüksek düzeyde imiş. Bakır hem eriterek, hem de çekiç ile döverek kullanıldığı gibi çekme, tavlama ve taneleme ile de ona şekil veriliyordu. Bakırı eritme fırınlarında ısıyı çoğaltmak için el veya ayakla çalışan körükler vardı. Yakmak için odun ve kamış kullanılmış. Yarım kilo kadar bakırı eritmek için 2 kilo odun ve üç demet kamış veya 2 kilo odun yerine altı demet kamış gerekmiş.

Bakır ve bronzdan çapa, balta, keski, bıçak, testere, mızrak ve ok ucu, kılıç, hançer ve zıpkın yanında bakraç, kâse, çivi, halka ve ayna yapılmış.

Dericilere gelince, yıl boyunca çok miktarda boğa, buzağı, domuz ve özellikle koyun derisi alınmış. Deriden matara, torba, koşum takımı, eyer, araba tekerinin üzerine lastik yerine kaplama, pek çok da pabuç, sandal yapılmış. Derici, derileri terbiye etmek için alkali, sumak ve daha başka ne olduğu bilinmeyen maddeler kullanmış. Bir tür yağ ile deri esnek ve su geçmez hale getirilmiş. Tablete göre derici özel bir deri türünü bitirirken süslemek için altın tozunu kullanmış.

Son sanatçı olarak sepet yapıcılarından söz ediliyor. Ülkede bol olarak bulunan kamışı pek büyük miktarda kullanmışlar. Bunlardan pek çok sepet ve tekne yapılmış. Bunların yapımında asfalttan da yararlanmışlar su geçmesin diye.

Yazıda bildirilen temizleyicinin küçük bir dükkanı varmış gibi görünüyor fakat ne yaptığı belirtilmiyor.

Bu tablette nedense ülkde çok fazla üretilen tekstilden söz edilmiyor. Fakat onun hakkında bize bilgi veren pek çok metin vardır. Yukarıda sözü edilen tabletin bulunduğu Ur şehrinde yıllık binler-

ce ton yün işlenmiş. Yünü elde etmek için çok fazla koyun, keçi ve kuzu yetiştiriyorlardı. Yün hayvandan yolma yoluyla alındıktan sonra iğ ile eğiriliyordu. Dokuma tezgahlarda yapılıyor ve genellikle dokuma işlerinde kadınlar çalışıyordu.

SUMER'DE MÜZİK

Sumerlilerde müzik son derece önemliydi. Onlar için bir annenin çocuğuna söylediği ninni, bir çobanın kaval çalması, bir yayığın çalkanırken çıkardığı ses hep birer müzikti. Tapınaklarda tanrıları memnun etmek, sakinleştirmek için devamlı müzik yapılırdı. Müzik kutsaldı Sumer'de. Düğünlerde, bayram ve ölü törenlerinde de müzik başta gelirdi. Ayrıca şehrin büyük meydanlarında çeşitli çalgılar, şarkılar eşliğinde halkın eğlenerek dans ettiği metinlerden anlaşılıyor.

Müzisyenler kadın ve erkeklerden oluşuyordu. Şarkıların sözleri genellikle tapınağın şair rahipleri tarafından yazılır, müzisyenleri tarafından bestelenirdi. Bu arada halk ozanları da bulunuyordu kuşkusuz.

Şarkılarda koro ile söylenecek yerler, hangi çalgılar eşliğinde seslendirileceği belirtilmiştir. 10 kadar müzik aletinin adı yazılmışsa da bunlardan bazılarının ne olduğu anlaşılamıyor.

Yazılı belgelerden, kabartmalardan ve arkeolojik bulgulardan bilinen[1] telli çalgılar:

Bunlar yüksek kalitede sayılıyorlar. Arp, lir, ut gibi. İÖ 2700 yıllarına tarihlenen Ur kral mezarlarında bulunan arp, lir çalgılarının ağaç kısımları bozulmuş, yalnız süs olarak yapılan kakmalı kısımlar kalmış. Lirler çeşitli şekillerdeydi. Bir kısmı simetrik, bir kısmı değil ve büyüklü, küçüklü. Ayakta veya oturarak çalınıyorlar.

1 Ur kral mezarlarında lir ve arplar bulundu.

İki kişi tarafından çalınan büyüklükte olanlar vardı. Arplar lirden daha küçük, ya oturarak, ya ayakta çalınıyor. Asur kabartmalarında lir ve arpın yürüyerek çalındığı da gösterilmiş. Bizdeki saz gibi uzun saplı veya uta benzer telli bir müzik aleti İÖ 2000 yıllarından önceki kabartmalarda görülüyor. Onun da kutusu küçük, parmakların basıldığı yerin uzunluğu değişiyor. Bu çoğunlukla kopuz gibi iki tel ile çalınıyor. Yalnız bunu çalanlar genellikle çıplak oluyor ve çalarlarken çeşitli vücut hareketleri yapıyorlarmış. III Ur kralların-dan Şulgi, bu sazı eline alır almaz çalabildiği ile övünüyor bir metinde. Daha geç Asur çağında kanuna benzer bir çalgı da bulunduğunu o zamana ait resimlerden öğreniyoruz. Hatta çalgı ile birlikte oynayanlar da görülüyor. Telli sazlar elle veya mızrapla çalınıyor. Bu çalgılara ait parçaların adlarının Sumerce oluşu, Sumerliler tarafından yapıldıklarını gösteriyor. Listelerde 25 tür çalgı adı yazılı, ama bunların çoğunun ne olduğu bilinmiyor.[2]

Nefesli Sazlar

Bunlar kamıştan, ağaçtan, kemik veya madenden yapılıyordu. Çeşitli büyüklükte olup bazıları düz, bazılarının uç kısmı kıvrık oluyor. Çift flütler de var ve bir hayli yaygın bunlar. Ur kral mezarlarında çift flüte ait gümüş parçalar bulundu. Tarihten önceki çağa ait kilden yapılmış parmakları koyacak delikleri olan bir flütün parçaları ele geçti kazılarda. Yine bir kazıda 3000-2500'lere tarihlenen bir taş kabartmada trombona benzer bir çalgının çalındığı görülüyor. Bunlar yüksek ses verdiğinden genellikle işçileri toplamak için çalınıyormuş. Bir Sumer ilahisinde öküz boynuzunun *gum.ka* sesini veren bir müzik aleti olduğu yazılıyor. Diğer bir ilahide de keçi boynuzu, bir başkasında lir ve trampet eşliğinde söylendiği yazılmış. Orak biçiminde bakırdan vurarak ses çıkaran bir tür zil, yine bakırdan kurbağa biçimli bir çalgı bulunuyor bunların arasında.

2 İşin ilginç yanı Hun'larda da 25 tür çalgı varmış.

Vurmalı Çalgılar

Bunların başında davul var. Metinlerde def, dümbelek gibi bu tür çalgıların üzerlerine deri kaplandığı yazılıyor. Bunlar genellikle diğer müzik aletlerine eşlik ederek çalınıyor. Boks veya güreşlerin davul eşliğinde yapıldığını gösteren kabartmalar var. Bazı davullar çok büyük oluyor ve iki kişi tarafında çalınıyor. Bunu kadınlar da çalabiliyor. Askeri merasimlerde de davul çalındığı anlaşılıyor. Arp ve lir ile lirik aşk şarkıları, flüt ile ölü törenlerinde, ağıtlarlarda acıklı şarkılar çalınırdı. Kral Şulgi bir metinde "her tür çalgıyı çalarım, fakat flüt asla! Çünkü o bana ölümü hatırlatıyor" diye anlatmış.

Metinlerde şarkıların türleri sıra ile yazılmıştır: Büyük şarkı, uzun şarkı, çok sesli şarkı, toplu olarak söylenen şarkı, kutsal şarkı, gemici şarkısı, *kalu* rahiplerinin şarkısı, müzisyenlerin sanat şarkısı, sihir şarkısı, kahramanlık şarkısı, erkeklik (güçlülük) şarkısı, çalışan kadınların şarkısı...

Yemeklerde, ziyafetlerde de müzikli eğlenceler yapıyorlardı. Mari şehrinde bulunmuş bir metinde Tanrıça İştar/İnanna şerefine yapılan bir kral ziyafeti anlatılmış. Bunda bir *kalu* rahibi davul eşliğinde şarkı söylemeye başlayınca kral ayağa kalkıyor. Başka bir *kalu* rahibi de *halhaltu* davulu ile *erşemma*[3] şarkısını tanrı Enlil'e karşı söylüyor. Daha sonra yemek yeniyor. Arkadan hokkabazlar hokkabazlık yapıyor. Onları güreşçiler izliyor. Arkadan akrobatlar gelip hünerlerini gösteriyorlar. Bunlardan sonra kadınların elbiselerini çıkardıkları yazılıyor. "Bu bir striptiz gösterisi miydi?" deniyor. Yoksa Konya'daki oturak eğlencesinin bir başlangıcı mıydı? Sumer'de bir de Mevlevi dervişlerinin danslarına benzer, eller yukarıda dönülen bir dans var. Bu dansa tanrıça İnanna'dan başka kadın katılamıyor. Buna göre Mevlevi dansı da Sumer'den gelmiş görünüyor! Böyle törenlerde bunlardan başka taklitler, güldürücü söz ve hareketler yapılıyor, hatta yılan bile oynatılıyormuş.

3 Ağıt şarkısı.

Tanrıça İnanna ile ilgili ayın yedinci gününde (hilal olduğunda) yapılan bir kült eğlencesinde, İnanna önce kutsal su ile yıkanıp üzerine kraliçelik elbisesi giydiriliyor, eğlendiriciler de saçlarını şekillendirip boyunlarına renkli kurdeleler bağlayarak ortaya çıkıyorlar. Davullar, dümbelekler eşliğinde arplar çalıyor, şarkılar söyleniyor. Bu arada kadın kıyafetine girmiş erkekler, erkek kıyafetine girmiş kadınlar ip atlayarak, çember çevirerek çıkıyorlar ortaya. Mızraklı, kılıçlı olanlar, arp taşıyanlar, erkek fahişeler, kadın fahişeler tanrıçanın önünden geçiyorlar. Büyük bir eğlence...

Tanrıça İnanna ile ilgili çok önemli bir tören de yılda bir kez yapılan kutsal evlenme töreni. İnanna'nın kocası çoban tanrısı Dumuzi karısının kızgınlığı ile gönderildiği yeraltından, kız kardeşi rüya tanrıçasının yardımı ile 6 ay için yeryüzüne çıkınca yine karısı ile birleşiyor. Bu birleşme zamanın kralı ve bir başrahibe ile simgesel bir evlenme yaparak kutlanıyor. Bu kutlanma da kral ve rahibenin ağzından yazılmış aşk ve sevgi sözleriyle dolu şiirlerden oluşan şarkılar çeşitli müzik aletleri eşliğinde çalınmış, güzel sesli kadın ve erkeklerden oluşan koro tarafından söylenmiş, danslarla, oyunlarla halk bol bol eğlenmiştir.

Müziğin koruyucusu bilgelik tanrısı Enki/Ea. Müzikte dördüncü tel veya notaya onun adı verilmiş. O aynı zamanda büyünün, sanatçıların ve yazarların da tanrısı. O, hastaların hastalığına neden olan cinleri davul çalarak hastanın vücudundan atıyor.

Yeni çalışmalarda, Sumerlilerde nota şeklinde işaretler olduğu ve bugünkü gibi 5 çizgiye göre seslendirildiği anlaşıldı. Sumer'de müzik okulları vardı ve eğitim 3 yıl sürüyordu.[4] Bu eğitimi bitirenler önemli profesyonel bir sınıf oluştururlardı. Bazıları sarayda yüksek memur olarak çalışırdı.

Üçüncü Ur devrinin ikinci kralı Şulgi'ye ait bir ilahide 3 telli bir sazı ne güzel çaldığı yazılmış. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi

4 Bulunan bir okul sınav soruları arasında müzik ile ilgili bir soru: Nannar şarkısını, namgala, namena şarkılarını biliyor musun?

kendisi de her çalgıyı çalabildiğini, yalnız ölümü hatırlattığı için flütü çalmadığını söylemiş...

Son yıllara kadar Sumer'de nasıl müzik yapıldığından haberimiz yoktu. Amerika, Berkeley Üniversitesi'nden Prof. Anne Darffkorn Kilmer ve Belçika, Liége Üniversitesi'nden müzikolog Duchesne-Guillemin birlikte çalışarak 70 yıldan beri bilginlere sır olan bir tableti çözdüler. Matematik konulu tablette bir müzik aletinin tellerinden söz edildiği görülüyor. Bu "tel" kelimesinin konuya uymadığı anlaşılıyor. Yunancada tel ve nota kelimelerinin aynı olduğuna dayanarak bunun da tel ve nota anlamına geleceği düşünülüyor. Ve hakikaten bu kelimenin nota olduğu anlaşılıyor. Bir sıra rakamların 9 telli bir müzik aletinin tellerini gösterdiğini saptadılar. Bu rakamlar çıkacak seslere göre sıralanmıştı. Bir kısmı da müzikte gam çizgisini ifade ediyor. Bunlar tarihte ilk yazılı gam ve anlaşılır bir müzik sistemini gösteriyor. Bu tablet İÖ 1500 yıllarına ait olup müzik tarihinde, müzik teorisini, ilk notayı bulan olarak bilinen Yunanlılardan 1000 yıl önceye aittir.

Sumer metinlerinde de notayı, gamı gösteren bölümler bulundu. Müzik terimlerinin Sumerce oluşu nedeniyle, onların Sumerliler tarafından bulunduğu sonucuna varılıyor. Müzikte iki sistem bulunuyor. Biri tam anlaşılamayan Sumer sistemi, diğeri daha iyi anlaşılan Akad sistemi.[5]

5 Anne Draffkorn Kimler, The discovery of an Ancient Mesopotamian Theory of Music, Paris, 1971, p.143.

SUMER'DE ARŞİV VE KİTAPLIKLAR

Düşünce tarihinde yazının icadı ne kadar önemliyse, yazılı belgelerin toplanması, bunun bir gelenek haline getirilmesi, bu toplanan malzemeden yararlanılması ve gelecek kuşaklara saklanması da o kadar önemlidir. Sumerliler yazı icadında olduğu gibi yazılı belgelerin toplanmasında ve korunmasında da Ön Asya milletlerine önderlik etmiştir. 19. yüzyıldan başlayıp günümüzde de sürmekte olan kazılarda binlerce yazılı belgenin bulunması bunun kanıtıdır. Bugün nasıl devlete, kurumlara ve bireylere ait önemli belgeler toplanıp saklanıyorsa, nasıl ki kitaplar bir araya getirilip gerek özel gerek genel kitaplıklar oluşuyorsa, eski yakın doğu halkları da aynı düşünce ile yazdıklarını saklamayı bilmişlerdir.

Sumerliler dillerine uygun bir yazı icat etmekle kalmamış, bu yazıyı kil üzerine de geçirerek sürekliliğini sağlamışlardır. Onlardan yazıyı alan halklar da aynı yöntemi kullanmışlar. Böylece bu kil tabletler, kağıt, deri, papirüs gibi yırtılıp yok olmadan zamanımıza kadar dayanmışlardır.

Ne Gibi Belgeler Saklanmıştı?

Alış ve satış, kira kontratları, borç senetleri, makbuzlar, devlet ve mabede getirilen vergi ve hediyelerin, oralarda yapılan harcamaların listeleri, çeşitli mektuplar arşiv olarak korunmuştur. Bu belgeler genellikle toplu bir halde bulundukları gibi, üzerlerinde içerilerinde ne yazılı olduğuna dair etiketleri olan küpler içinde de ele

geçmişlerdir. Bunlar içinde de bir çok devlet, mabet, şirket ve aile arşivleri vardır. Saray arşivlerinde devletlerarası, krallardan krallara, krallardan yüksek memurlara, yüksek memurlardan krallara yazılan mektuplar, kral yıllıkları, fermanlar bulunuyordu. Şirket arşivine en güzel örnek, yeni Babil çağında Nippur şehrinde kurulmuş olan, Muraşuoğulları'na ait bir firmanın yaptığı işleri, şeflerinin yeteneklerini belirten belgelerdir.

Arşivlerde bulunan belgeler genellikle asıl metinlerin kopyalarıdır. Gerektiği zaman bu belgelerden yararlanılırdı. Bir davacı daha önceki bir konu hakkında herhangi bir iddia da bulunursa, hemen konuya ait belgeler arşivden çıkarılıp kontrol edilirdi. Arşivlerin başında sorumlu bir memur bulunurdu. Bu arşivciler de bazen kendi zamanlarındaki olayları yazıp saklamışlardır. Bunlardan tarihsel bilgiler alınabilmektedir. Arşivcilerin varlığını gösteren çeşitli belgeler vardır. Bu belgelerden biri Babil'deki kraldan Larsa şehri valisine gönderilen bir mektuptur. Bu mektupta "Kral emrediyor! Buraya (Babil'e) iki arşivci gönder. Bunlardan birisi memuriyetini kötüye kullanan birisinin yerine geçecektir" deniyor. DÖ 2000-1800 yıllarına tarihlenebilen bir çok aile arşivleri bulunduğunu hukuki belgelerden öğreniyoruz. Bunlardan birinde aynı ailenin yedi kuşağına ait belge bulunmuştur. Bu belgeler bir adama, onun oğullarına, torunlarına, akrabalarına aittir. Babil kralı Samsuilua'nın beşinci yılında yapılan bir aile uzlaşması için aynı ailenin 125 yıl önceki belgeleri bulunup, bu belgelerin arasından konuyla ilgili bilgiye başvurulduğu görülüyor. Bu da Nippur şehrinde özellikle yüksek rahip ailelerinin evlerinde kuşaktan kuşağa saklanan aile arşivlerinin bulunduğu ve aile bireylerini iktisadi bir birlik oluşturduğunu gösteriyor. III. Ur sülalesi çağında Lagaş şehrinde, içlerinde hangi yargıçlara ait karar olduğu yazılı etiketleriyle küpler bulunmuştur.

Mezopotamya'dan başka, Mısır'da Amarna, Anadolu'da Boğazköy, Suriye'de Ugarit ve Ebla isimli eski şehirlerde devlet arşivleri ele geçmiştir.

Kitaplıklara gelince, arşivler gibi saraya, mabede ve bireylere ait kitaplıkların bulunduğu, yapılan kazılar ve bulunan belgeler üzerindeki çalışmalardan anlaşılmaktadır. Mezopotamya'da bulunan ilk kitaplık Asur kralı Asurbanipal'e aittir. Bu kitaplığa o zaman Mezopotamya'nın bir çok eski kitaplıklarından yazılı belgelerin ya kendisi veya kopyası getirilmiştir.

1890'larda Babil'in kuzeyinde bulunan eski Nippur şehrinde yapılan kazılarda tek bir mevkide 40.000'den fazla tablet bulunuyor. Buraya tablet tepesi deniyor. İlk zamanlarda bu tabletlerin bir mabede ait olduğu düşünülüyordu. Fakat belgeler üzerinde yapılan çalışmalardan buranın rahip ve kâtiplerin oturduğu özel bir bölge olduğu ve bu şahısların evlerinde hem arşiv hem kitaplıklar bulunduğu anlaşılmıştır. Gerçekten özellikle hukuki metinlerden bu şehirde rahip ve rahibelerin oturduğu ayrı bir bölgenin varlığı kabul edilmiştir. Burada bulunan tabletler Sumer edebiyatının hemen hemen bütün örneklerini vermektedir. Bunlar arasında bulunan bu edebiyata ait iki katalog metni de çok önemlidir. Bu kataloglarda 80'den fazla Sumer edebiyatına ait konular bulunmaktadır. Bu konuların bugün büyük bir kısmı saptanmıştır. Bu tabletlerin büyük bir kısmı duvar kenarlarında alçak kerpiç setler üzerinde duruyordu. Yerlerde pek çok odun külü bulunması, bunların vaktiyle tahta raflar üzerinde yer aldığını gösteriyor. Bugün bu bölgeye bilginler mahallesi adı verilmiştir.

Nippur şehri bir akademi merkeziydi. Orada edebi metinler hazırlanır, kopyaları yapılarak başka şehirlerin kitaplıklarına gönderilirdi. Bazı metinlerin, kazılarda 50 adede kadar kopyaları bulunmuştur.

SUMER'DE ASKERLİK VE KRALLIK

Sumer ülkesinde en geç İÖ 4500 yıllarında başlayan küçük yerleşimler zaman geçtikçe köylere, şehirlere dönüşüyor. Bunlar birbirlerinden 30-50 kilometre uzaklıkta. Bu kurulan şehirleri idare eden beyler ortaya çıkıyor. Bu kez şehirler sınırlara bölünüyor. Bu sınırların korunması, yapılan kanallardan akan sulardan yararlanılması yüzünden şehirlerarası çatışmalar, saldırılar baş gösteriyor. Bunların önlenmesi için şehirlerin etrafına duvarlar yapılıyor, ayrıca bir de askerlik teşkilatı kuruluyor. Halbuki bu şehirler aynı tanrılara tapıyorlar, aynı geleneklere, aynı dile sahipler. Belki bu nedenle, yapılan incelemelere göre bu şehirlerarası savaşlarda fazla ölüm olmuyor, genellikle berabere kalıyorlardı. Askeri teşkilatları, silahları aynı idi. Savaşlarda hızlı gitmek için iki tekerlekli, bugünün tanklarına bedel olan dört tekerlekli arabaları kullanmışlar. Bunları iki veya dört eşek yahut katır çekiyordu. Arabalarda bir savaşçı, bir sürücü bulunuyordu. Sumerliler balta, gürz, hançer, pala, ok gibi silahlar kullanmışlar. Bu tür silahlardan korunmak için de başlarına yanaklarını da örten dövme bakırdan yapılmış miğferler, vücutlarına da zırh yerine geçen, üstlerine madenden plakalar yapıştırılmış, deriden pelerinler giyiyorlardı. Bunları 5000 yıl öncelerine tarihlenebilen Ur kral mezarlarında bulunmuş. Ur standardında ve Akbabalar kabartmasında görüyoruz. Sonuncusu İÖ 2400 yıllarında Lagaş kralı Eannatum'un Ummalılarla yaptığı savaşta kazandığı zaferin anısına yapılmış. Bu kabartmada da askerler yanaklarını örten miğferler giymişler başlarına. Bu ordunun gücü yalnız

silahlara bağlı değildi. Onun iyi beslendiği, sıkı bir disiplin ve merkezi bir kontrol altında bulunduğu anlaşılıyor. Bir metinde birinci Akad kralı Sargon'un önünde 4500 askerin yemek yediği yazılıyor. Bu kadar büyük gücün nasıl meydana geldiği bilinemiyor. Bunlar için şöyle bir varsayım düşünülüyor: Şehrin arazisine sahip kimseler bu araziye karşılık savaş zamanı asker oluyorlar, barış zamanı da kanal açmak, yol yapmak gibi şehirdeki bazı genel işleri yapmakla yükümlü idiler. Bu güçlü ordu ile krallar yalnız kendi sınırlarını korumakla kalmamamış, onları genişletmek için atlarını uzak ülkelere kadar koşdurmuşlar.

Sumer'de bazen güçlenen bir şehir beyi etrafındaki şehirleri alarak bir krallık kuruyor. Bu kralların başlıca görevi vatanı düşman saldırısından korumak, toprağını ve idaresini genişletmekti. Bu da askeri güce dayanıyordu. Bunun için askeri iyi organize etmek, savaşta önder olmakla, askerlik kurallarını ve politik kuralları bilmekle yükümlü idi krallar. Onlar acımasız, zalim, istediğini yapan kimseler değil, bir baba gibi tanrının yeryüzündeki vekili olarak halkını bolluk içinde mutlu yaşatmalı idi. Şairler krallar için ilahiler yazarak onların tanrı tarafından seçildiklerini, onlara iyi bir yöneticilik ve anlayış gücü verildiğini, böylece Sumer halkına iyi bir rehber, gölgesi altında barış, bolluk içinde yaşama olanağı verdiklerini anlatırlardı. Onların çobanlığı insanlara neşe ve mutluluk getirirdi.

Kralların yapı faaliyetleri de vardı. Onların, tanrılar için mabetler, kendileri için saraylar, şehir için ülkenin zenginliğini ve refahını temin etmek üzere sulama sistemini genişletmek, onartmak, yollar ve o yollarda gezenlerin dinlenip kalacağı konaklama yerleri yapmak görevleri idi. Bu yapılar genellikle kralların yıl adları oluyordu. Özellikle açılan yeni bir kanal, o kralın o seneki adı sayılırdı: "Şu kralın şu kanalı açtığı yıl" veya "...binayı yaptığı yıl" gibi. Bu kanallar şehirler arasını bir ağ gibi sarmıştır.

Sumer krallarının ailesinden birinin tanrı olduğu düşünülürdü. Uruk sülalesinin kurucusu Lugalbanda'nın eşi tanrıça Ninsun.

Gılgameş'n babası lugalbanda, annesi tanrıça Ninsun'du. Daha sonraki kralların aileleri de tanrı Enlil veya eşi tanrıça Ninlil'di .

Krallar ilahilerde hayvanlarla, ağaçlarla sembolize edilmişlerdir:

- Bir boğadan olama
- Ağılda büyümüş, kalın boyunlu bir buzağı
- Yaban olmuş, kaymak ve sütle beslenmiş
- Bolluk ağılında doğan bir buzağı
- Bolluk içinde doğan, barış içinde bol sütle beslenen
- Ejderhadan doğan, ateş saçan gözlü arslan
- Bol sütle beslenen ateşli panter
- Arslandan doğan bir silahşor
- Su kenarında yetişen bir meşe ağacı
- *mes*-ağacı gibi kalın köklü ve geniş dallı
- Meyve ile dolu, bereketli *mes*-ağacı
- O sedir ormanına ekilmiş, sedir filizi
- O lüks bir şimşir ağacı
- O erişilemeyen bir dağ
- O ana karnında kutsanmış

şeklinde niğtelendirilmiştir, Sumer kralları.

Kralların okuma yazma bilmek mecburiyetinde olup olmadıkları hakkında bilgimiz yok. Yalnız III. Ur sülalesinin ikinci kralı olan Şulgi'ye ait bir ilahiden onun nasıl okuma yazma bildiğini öğreniyoruz:

Gençliğimde akademi vardı. Orada tabletlere yazılmış Sumer ve Akadca ile yazı sanatını öğrendim. Hiç bir genç benim gibi kile yazamazdı. Ben aritmetiği ve saymayı sonuna kadar öğrendim. Tanrıça Nidaba (yazının koruyucusu) bana büyük bir cömertlikle bilgeliği ve anlayışı verdi. Ben karşı durulamayan bir yazıcıyım.

Kralların bebeklikleri hakkındaki bilgiyi de bir kral çocuğuna söylenmiş bir ninnide öğreniyoruz. Bu ninni hasta olan kral oğlu-

na, annesi tarafından söyleniyor. Anne çocuğu iyi olunca ona tatlı peynirleri, sulanmış marulları yedireceğini, ona tatlı çocuklar doğuran sevgili bir kadın alacağını, bol yiyecekleri ve koruyucu bir meleği, kral olduğunda mutla bir idaresi olacağını söylüyor.[1]

1 S.N. Kramer, *History Begins at Sumer (Tarih Sumer'de Başlar)*, çev. Muazzez İlmiye Çığ, s.264.

SUMER'DE HARİTACILIK

Nehirler ve Surlar

Tarihin ilk şehir planını da Sumerlilerde görüyoruz. Sumerin en önemli kültür ve din şehri olan Nippur'un planını yapmış bir Sumerli, planda şehrin dışından ve içinden geçen nehirler, kanallar, surlar, surlardaki kapılar, önemli mabetler ve bir de şehir parkı gösterilmiş. Bu yerlerin adlarını da yanlarına yazmayı unutmamış bu haritacı.

Bu planın eski Nippur şehrine ait olduğu nasıl anlaşıldı? Planın tam orta yerinde şehrin adı yazılmış. Kazılardaki buluntular da bu plana uygun çıkıyor. Aslında Sumerliler hakkındaki bilgilerimizin pek çoğu bu şehir kalıntılarında bulundu. Planın çizildiği tabletin tıpkı baskısında verilen ayrıntılar şöyle:

Planın orta yerinde şehrin en eski adı olan EN.LİL.Kİ (No.1) yazılı. Tanrı Enlil'in şehri anlamında. Enlil Sumerin baştanrılarından biri olan hava tanrısının adı. Karısının adı da tanrıça Ninlil. Şehrin güneybatısından Fırat nehri geçiyor. Sumercesi BURANUM (No.7), kuzey batısında NUNBİRDU (No.8) kanalı var. Sumer efsanesine göre tanrı Enlil tanrıça Ninlil'e bu kanal üstündeki teknede tecavüz etmiş ve bu yüzden yeraltı dünyasına gönderilmiş. "Şehrin ortasındaki kanal" anlamına gelen İDŞAURU (No.9) gerçekten şehri ikiye bölmüş. Aynı kanal bugün de var, adı şat.en.Nil Nehirlerden sonra surlar şehrin 3 yanını sarıyor. Bunlar şehre yapılacak bir sal-

dırıya dayanabilecek şekilde planlanmış (N0.17). Surların dış kısmında onlara paralel su hendekleri bulunuyor (No.18). Yanlarına Akatça hendek anlamına gelen HİRİTUM yazılı.

Kent Kapıları

Surların güneybatısında 3, doğusunda 3, kuzeybatısında 1 olmak üzere toplam 7 kapısı var. Adları sırasıyla şöyle:

1- Musakkatim: Kadınların toplandığı "cinsellik bakımından kirli" anlamında. İhtimal ki teknelerden çıkan gemicilerle birleşen hayat kadınlarıydı bunlar (No.11).

2- Kagalmah: Anlamı "yüce kapı" (No.11).

3- Kagalgula: Anlamı "çok büyük kapı" (No.12).

4- Kagal Nanna: "Nanna kapısı", Nanna Ay tanrısının adı (No.13).

5- Kagal uruk: "Uruk kapısı". Tevrat'ta Ereh olark bulunan bu şehir Nippur şehrinin güneydoğusundadır. (No.14).

6- Kagaligibiuruşe: "Ur'a dönük kapı (No.15). Bu son iki kapı ile haritanın yapılma yönü Nippur'un güney doğusunda bulunan Ur ve Uruk şehirlerine göre olduğu hissini veriyor.

7- Nergal kapısı: Nergal yeraltı dünyasının tanrısı (No.16). Belki ölüler mezara bu kapıdan götürülüyordu.

Tanrı Evleri

Şehrin içinde 4 tanrı evi gösterilmiş:

1- Ekur: Anlamı "dağ evi". Hava tanrısı Enlil'in evi (No.2).

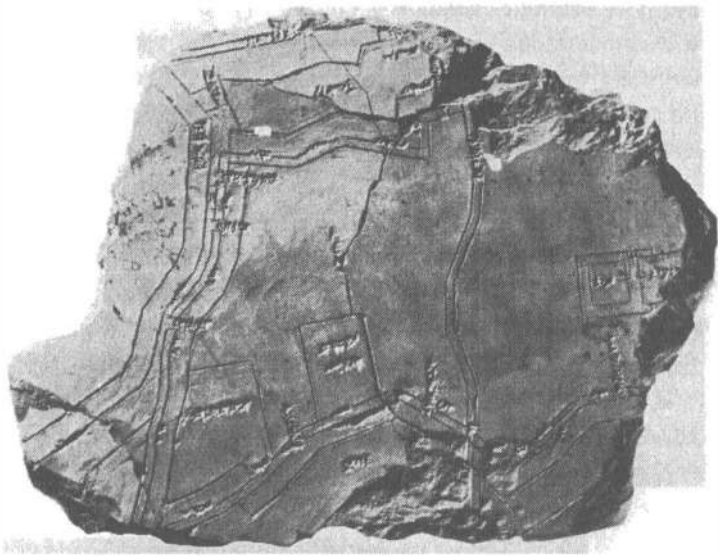
2- Kiur: Bu belki yer altı dünyası ile ilgili. Hava tanrısı Enlil'in karısı tanrıça Ninlil'in evi (No.3).

3- Eşmah: Anlamı "yüce tanrı evi" (No.6).

4- Anniginna: Anlamı bilinmiyor.

Kirişauru: Anlamı "Şehrin Ortasındaki Park" (No.5). Bu park çok büyük. İçinde ayrıca No.2 ve 3'de adları verilen Tanrı evleri var. Bu evler dokuma tezgâhları, kitaplık ve arşivleri, okulları ile büyük bir alanı kapladığı halde parkın adeta bir kenarında kalıyor. O çağda şehrin içinde bir parka ihtiyaç olduğunun düşünülmesi kültür tarihi bakımından çok önemli. Bu planın bir özelliği de kazılarda, plânda gösterilen yerlerin ve ölçülerinin hemen hemen birbirine uymasıdır.

Bir plan veya bir harita bugün için o kadar önemli görünmeyebilir. Ama yapıldığı zamanı, bundan 4000 yıl önceyi düşünürsek kültür tarihi için ne kadar önemli olduğunu anlayabiliriz.

Nippur'un haritası. Orijinal tabletin fotoğrafı.

SUMER'DE KADIN[1]

Bu bölümdeki bilgilerin çoğu, 33 yıl süre ile sevgili ve merhum arkadaşım Hatice Kızılay ile çalıştığım ve 74 bin tableti kapsayan İstanbul Arkeoloji Müzeleri Tablet Arşivi'ndeki metinlerde bulunmaktadır. Müzede bulunduğumuz zamanlar, bu konuya olan ilgim dolayısıyla, özellikle Nippur'dan çıkmış, bir kısmı yayınlanmamış III. Ur tabletlerinden kadınlarla ilgili bir hayli fiş yapmıştım. Lagaş tabletlerinin tasnifi sırasında da, kadın adları bulunan tabletleri mümkün olduğunca bir araya toplamaya çalışmıştım. Bu konudaki ilgim devam etti. Son yıllarda Asurologlar da Mezopotamya'da kadın konusunu ele aldılar. Hatta 1987'de toplanan Asuroloji kongresinin konusu "Eski Doğu'nun Antik Çağında Kadın" olmuştur.[2]

Bu bilgiler, çiviyazılı belgelerin yazıldığı zamanlardan başlayarak, eski Babil devrine kadar olan süre içinde yalnız Sumerce yazılmış iktisadi, idari, hukuki, tarihi ve edebi metinlerden elde edilmiştir.

Sumerliler, Mezopotamya'ya göç ettiklerinden itibaren siyasal hayattan çekildikleri zamana dek batıdan gelen ve daha sonra devlet kuran Samilerin etkisi altında kalmıştır. Böylece bu iki topluluk, gelenekleri ve sosyal düzenleri bakımından öyle karışmışlardır ki,

1 Muazzez İlmiye Çığ, "Cumhuriyet Devrinde Çiviyazılı Belgelere Verilen Değer ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çiviyazılı Belgeler Arşivindeki Çalışmalar", *Belleten,* Ocak 1982, sayı 181, s.1-15'te yayımlanan yazının gözden geçirilmiş halidir.

2 Buradaki bildiriler için: "La Femme dans Le Proche-Orient Antique" Adition Recherche sur les Civilisation (Paris 1987).

bunların özelliklerini saptamak, Sumerce yazılı belgelerin en yoğun olduğu zamanlarda bile halkın Sumerce mi, Akadca mı konuştuğunu tartışmak ayrı bir konu olmuştur.[3] Sumer kadınının da bu etkilerden kurtulamadığını eldeki belgeler kanıtlamaktadır.

Sumerli kadının ilk çağlarda daha yüksek düzeyde olduğunu Sumerlilerin yarattıkları efsanelerden öğreniyoruz. Bunlara göre o zamanlar, tanrıçalar tanrılardan önde geliyordu. Evreni, insanı yaratan, sosyal düzeni, yazıyı, sanatı, sağlığı koruyan, bereket ve bolluğu getiren, savaş ve barışı düzenleyenler tanrıçalardı. Bunlar aynı zamanda şehir beylerinin, kralların bir tür koruyucularıydı.

Sumerlilerin egemenliği zamanında büyük rol oynayan bu tanrıçalar, aynı dini alan Samiler çoğalıp güçlendikçe yerlerini erkek tanrılara bırakmaya başlamışlardır. İlk zamanlarda yazılan tanrı listelerinde tanrıçalar ilk sıraları almış iken, zamanla erkek tanrılardan sonraya yazılmışlardır. Tanrıçalar için yaratılan ilahiler, edebi kompozisyonlar, gittikçe azalmıştır. Yalnız Sumer aşk ve bereket tanrıçası İnanna, ilahiyatçıların bütün çabalarına rağmen tek tanrı fikrinin çıkmasına kadar Akadlarda İştar, Yahudilerde Astarte, Yunan'da Afrodit, Roma'da Venüs olarak varlığını korumuştur.[4] Hıristiyanlıkta da onun bir çok nitelikleri İsa'nın annesi Meryem'e geçirilmiş ve geçirilmektedir.[5]

İlk Kadın Hakları Belgesi: Urukagina Reformu

Samilerim karışması ile tanrılar arasında olduğu gibi Sumerli kadının da gücünün azaldığı anlaşılıyor. İÖ 2300'lerde Lagaş kralı Urukagina'nın yaptığı reformla "eskiden kadınların iki koca alabil-

3 F.R. Kraus, "Sumer ind Akkader". Ein Proplem der Altmesopotommischen Geschichte (Amsterdan-London 1970).

4 W. G. Lambert, "Goddesses in Panteon", A Reflection of Women in Society, La femme s.125.

5 The Time, Decembre 30 1991, p.52-56, The Search O Mary, Richard N. Ostling, "Handmaid of Feminist".

dikleri" yazılmıştır.[6] Bazı araştırmacılar bu cümleyi değişik şekillerde yorumluyorlarsa da, bu anlam tanrıçalar gibi kadınların da daha özgür olduklarına bir kanıt getirmektedir. Belki de ilk çağlarda aile anaerkil idi. Gerek Urukagina zamanında gerek ondan önceki çağlarda kraliçelerin daha etkin olmaları da kadınların üstünlüğünü göstermektedir. Ur kralı mezarlarında adı ve tacı bulunan kraliçe Şubat, Kiş'te bir sülale kuran Kubaba, komşu beylere diplomatik elçiler gönderen kraliçe Barnamtarra, Şag Şag bunlardandır. Urukagina reformu kadın haklarının ele alındığını gösteren ilk yazılı belgedir. Buna göre fakir ve dul kadınlar zengin ve güçlüler tarafından ezilmeyecek, kadın erkek, yaptıkları işte aynı ücreti alacaklar.

Dokumacılık ve Meyhanecilik Kadınların İşi

Kadınların sosyal ve hukuksal durumları hakkında, Yeni Sumer devri başlangıcı olan İÖ 2050 yıllarından itibaren hemen hemen 250 yılı kapsayan süre içinde yazılmış satış senetleri, kira mukaveleleri, alışveriş makbuzları, mahkeme zabıtları, kanunnameler ve edebi metinlerden bilgi ediniyoruz.[7]

6 S.N. Kramer, "The Sumerian", Theire History, Cultur and Caracter, Chicago, 1963, s.332. Son yıllarda Sumerologlar bu cümleyi "bir kadının bir erkeğe hizmet ettiği" şeklinde yorumlamak istiyorlarsa da ben yine Kramer gibi kabul ediyorum. Urukagina veya yeni okunuşu ile İnimgina'nın reform metninin Türkçesi için bkz. Prof. Dr. Mebrure Tosun-Doç. Dr. Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*, Ankara, 1975, s.19-29. Bu reforma ait İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Eş.1217 numaralı 10 sütunlu oval plakanın metni her nedense adı geçen kitaba alınmadığından konu eksik kalmıştır.

7 Kanunlar için bkz. *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı;* kadınların hukuksal ve ekonomik durumları için ayrıca bkz. Adam Falkenstein, "Die Neusumerischen Grichtsurkunden", Band I-III, München, 1956; Muazzez İlmiye Çığ-Hatice Kızılay, *Yeni Sumer Çağına Ait Nippur Hukuki ve İktisadi Belgeleri I (Neusumeriche Rects und Verwaltungsurkunden aus Nippur I)*, Ankara, 1965; Muazzez İlmiye Çığ-Hatice Kızılay, F. R. Kraus, *Eski Babil Zamanına Ait Nippur Hukuki Vesikaları (Altbabyloniche Rechtsurkunden aus Nippur)*, İstanbul, 1952. Edebi yapıtlar için bkz. S. N. Kramer, "History Begins at Sumer (Tarih Sumer'de Başlar), çev. Muazzez İlmiye Çığ, Ankara, 1990.

Bu belgelere göre kadınlar özgür ve köle olarak iki sınıftı. Özgür olanlar geçimlerini sağlamak için tarla, bahçe, kanal, değirmen, yağ çıkarma, dokumacılık gibi işlerde çalışıyorlardı. Dokumacılık bu işlerin başında geliyordu. Üçüncü Ur devrinde özellikle Ur ve Lagaş şehirlerinde son derece teşkilatlı dokumacılık endüstrisi vardı. Buralarda çalışan kadınlar, koyundan yün yolmasından başlayarak eğrilmesi, dokunması, apresine kadar her tür işi yapıyorlardı. Nippur'dan çıkmış belgeler üzerinde yaptığım araştırmalarda orada da yine kadınların daha çok dokumacılık yaptığını tespit ettim. Ancak burada Lagaş'ın aksine olarak idari yükümlülüğü olan bir hayli kadın bulunuyordu. Lagaş'ta ise bu endüstriyi vali karıları kontrol ediyordu. Nippur'da gir (denetleyici) olarak tanımlanan bu bayanlar dokunan kumaşları türlerine, ağırlıklarına göre ayırarak kendi mühürleriyle mühürlenmiş belgelerle daha yüksek düzeyde olan yöneticilere teslim ediyorlardı. Bu bayanların adları, kimlerle iş yaptıkları, kaç yıl çalıştıkları bu metinlerden çıkarılmaktadır.[8] İşin ilginç yanı 1400 tablet içinde tarlada çalışan kadına rastlamadım.

Kadın işçilerin ücretleri ne yazık ki, Urukigina'dan sonra yine yarım ücrete indirilmiştir. Doktor, ebe, sekreter, şair, müzisyen, sihirbaz, berber, meyhaneci gibi meslek sahibi olan kadınlar vardı. Meyhanecilik yalnız kadınlara özgü bir işti ve anadan kıza geçiyordu.

Kadınlar arasında okumanın pek yaygın olmadığı anlaşılıyor. Mühürleri olan, yazılı belgeler tanzim eden, meslek sahibi kadınların yazı bilmeleri gerek. Kraliçeler ve prensesler arasında yazı bilenler vardı kuşkusuz. Bunların en güzel örneği Akad kralı Sargon'un kızı ve Ur şehri ay tanrısı tapınağının baş rahibesi Enheduanna'dır. O bundan 4500 yıl önce Sumer dilinde yazdığı pek çok şiirleriyle edebiyatçılar arasında en önemli yeri almış, diğer taraftan hatırı sayılan ruhani bir önder olmuştur.[9]

8 Weatzold, Textilindustrie, 99 ff 138.

9 William W. Hallo and J. J. A. Van Dijk, "The Exaltation of İnanna", (America, 1968.

Kutsal Kadınlar: Mabet Fahişeleri

Şehir beylerinin eşleri, prensesler mabetlerde baş rahibe görevi yaparak mabetlerin bütün işlerini idare ediyorlardı. Bunların en önemli görevlerinden biri de kutsal evlenme törenlerinde tanrıça İnanna yerine geçerek Dumuzi'yi temsil eden kral ile evlenmeleriydi.

Mabetlerde çalışan kadınlar 20'ye yakın sınıfa ayrılmıştı. Bunların başında mabet fahişeliği geliyordu. Bunlara fena gözle bakılmazdı. Yalnız diğer kadınlardan ayrılmaları için başlarını örtmeleri gerekirdi.[10] Bu baş örtme geleneği, Orta Asur devrinde bir Asur kralının yaptığı kanunla dul ve evli kadınlara da uygulanmıştır. Böylece yasal seks yaptıkları gerekçesiyle bu kadınları da mabet fahişeleri gibi kutsallaştırmışlardır. Buna karşın kızlar, köleler ve sokak fahişelerinin örtünmesi yasaklanmıştır.[11]

Kadınların ekonomik durumuna gelince: Onlar çalıştıkları gibi mal sahibi olabiliyorlar, ev, bahçe, tarla, hayvan, köle alıp satabiliyor, faizli, faizsiz borç alabiliyor, erkeklerle ortak iş yapabiliyorlardı. Dava açabiliyor, tanıklık yapabiliyorlardı. Bu işlere ait belgeleri kendi mühürleriyle belgelemişlerdir.

Sumer Ailesinde Kadının Konumu

Aile ataerkil idi. Böyle olmasına karşın kadına birçok haklar tanınmıştı. Erkek yalnız bir kadınla evlenebiliyordu. Eğer kadının çocuğu olmaz veya kadınlık görevini yapmayacak kadar hasta olursa, karısının izniyle bir başka kadın alabiliyordu. Fakat koca ilk karısı ölünceye veya kadın kendi isteği ile ayrılıncaya kadar ona bakmak zorunda idi. İkinci kadın birincisine her türlü saygıyı göstermeli, icabında ayaklarını bile yıkamalı idi. Aksi halde birinci kadın evden atabilirdi. İbrahim Peygamber'in cariyesi Hacer, oğlan doğur-

10 Hartmut Schmökel, "Kulturgeschichte des Altenorient" Stuttgart, 1961, s.37.
11 *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*, s.252, madde 40.

duğu için şımarınca, karısı Sara'nın onu çöle attırması bu Sumer geleneğine dayanmaktadır.

Evlenmelerde genellikle ailelerin anlaşması varsa da, seçim hakkının damatta olduğu "gönlünün seçtiği kadını al, istediğin çocuğu yetiştir" atasözlerinden anlaşılmaktadır. Evlilikler karşılıklı mukavele ile veya mahkeme kararıyla yapılırdı. Eğer arada yazılı bir anlaşma yoksa, boşanma halinde kadın tazminat alamıyordu. Evlenmelerin yazılı olarak yasallaştırılması o çağ için, büyük bir uygarlıktır. Evlenmelerde Samilerde olduğu gibi başlık parası yoktu, yalnız damat düğün harcamalarını yapardı. Boşanmalarda erkek haksız ise kadına bir tazminat veriyordu. Kadın, onu vermek istemeyen kocasına dava açabiliyordu. Eğer kadın evlenmeden önce bir erkekle yatmışsa ve onu kocasına söylememişse, erkek kadını tazminatsız boşayabiliyordu. Dul olarak evlenen kadın, kız olarak evlenenin yarı tazminatını alıyordu. Koca öldüğü takdirde kadının çocuklarının vasisi olarak her türlü hukuki işlemi yapma hakkı vardı. Kadın kocasını istemezse mahkemeye başvurup ayrılabiliyordu.

Evli kadınların kendilerine özgü malları, köleleri bulunuyordu. Onları istediği gibi kullanıyor, hatta çocuklarını satabiliyordu. Kocası ile müşterek iş yapabiliyor, borç alıp verebiliyordu. Buna karşılık kadının kocasından miras hakkı yoktu. Ancak kocası mallarından hediye olarak ona verebilirdi. İÖ 2500'lerde bir kadından satın alınan bir ev belgesinde şöyle yazılmaktadır:

Abamunatum adlı biri He-ezen'in karsı Dun.A'dan 2/3 sar büyüklüğündeki evi 10 gin iyi cins gümüşe satın aldı.

Alan bu gümüşe ek olarak bir miktar arpa, buğday ve kadın baş süsünü de hediye olarak veriyor. Bir gin gümüşü de rahip alıyor. 24 tanık imzalıyor belgeyi. Tapu olan bu belge çivi şeklinde kil üzerine yazılarak evin duvarı içine konuyor.[12]

12 W.W. Hallo, The Date of the Fara Priod, Orientalia, vol. 42, 1973, s.238.

Aile bireyleri arasında saygı ve sevgi önde geliyordu. Sosyal düzenin koruyucusu tanrıça Nanşe, karılarına eziyet eden kocaları, annelerine fena muamele eden çocukları, çocuklarına haksızlık eden ana babaları hiç sevmez ve onları cezalandırırdı. Krallar yazıtlarında "benim zamanımda çocuk annesine karşı gelmedi, anne çocuğunu azarlamadı, dullar ve yetimler korundu" şeklinde övünmüşlerdir.

Sumer edebi metinleri arasında aile fertlerinin birbirine olan sevgilerini, üzüntülerini dile getiren metinler oldukça önemli bir yer tutar. Bu konuda Sumer atasözleri de ilgi çekicidir. Bunlardan bir kısmı şöyle:[13]

1. Kimin karısı ve çocuğu yoksa neşesi yoktur.
2. Bir kadını ve çocuğunu geçindirmeyen adamın burnunda halkası yoktur.
3. Bir kadınla evlenen adam gücüne güç katar.
4. Bir adamın geleceği karısı, barınağı oğlu, üzüntüsü kızı, gelini ise şeytanıdır.
5. Baharatın hiçbiri bir kadın kadar tatlı kokamaz.
6. Kocam benim için toplar, oğlum benim için yığar, bir de sevgilim balıktan kılçığı çıkarsa.
7. Ablanı annem gibi, ağabeyini baban gibi say.
8. Kahramanın annesinin lokması yağa batmıştır.
9. Kahramanın annesinin çorbası yağlı ballı olsa da (ölen oğlu için) ağlamadan duramaz.
10. Annene böbürlenerek konuşma ki, senden nefret etmesin.
11. Kız ben sana öyle bir ağabeyim ki, seni gönlünce yaşatıyorum.
12. Geveze kızı annesi susturabilir, geveze oğlanı susturamaz.

13 Sumer atasözleri için bkz. Edmund I. Gordon, *Sumerian Proverbs Glimpses of Everyday life in Ancient Mesopotamia,* Philadelphia, 1959. Bunların içinden en iyi anlaşılanlar için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1,* Kaynak Yayınları, 4. basım, Nisan 2011, s.244 vd.

13. Payını kabul et anneni sevindir. Dakik ol tanrını memnun et.

14. Ağabeyin gerçek bir baba, ablan gerçek bir annedir.

15. Ağabeyini baban gibi dinle, ablana annen gibi boyun eğ.

16. Çiftleşmek tatlı, gebe kalmak acı.

17. Evde huzursuz bir kadın cinlerden daha fenadır.

18. Yazı konuşmanın annesi, öğrenmenin babasıdır.

19. Mutlu olmayan bir kadınla evlenip mutlu olmayan bir çocuk yapmakla mutlu kalbim mutsuz olacaktır.

20. Karım tapınakta, annem nehir kenarında, ben ise açlıktan öleceğim.

21. Günahkar çocuğu annesi doğurmamalı, tanrısı yaratmamalıdır.

22. Bir kadına harca deyen dost, tutumlu ol deyen düşman.

23. Tatlı bir kadın asla çalı çırpı toplamaz.

24. Eskiden olmayan şey, hiçbir kadın kocasının kucağında yellenmezdi.

Sumer kanunlarında çocuk ve kadın ile ilgili maddeler var. Ancak bu kanun metinleri çok kırıklı olduğundan fazla bilgi yok. İlk olarak DÖ 2400'lerde yaşayan Urukagina adlı Lagaş şehir beyliği kralının yaptığı vergi reformunda çalışan kadınların erkeklerle aynı işte aynı ücret almaları zorunlu olmuş. Daha önce kadınlar erkeklerin yarı ücretini alıyorlarmış. Kralın ölümünden sonra yine eski duruma geçilmiş. Yine bu reform metninde kral, dulun ve yetimin, zengin ve güçlüye ezdirilmeyeceği, dul bir kadının malının elinden zorla alınamayacağı yazılı. Ondan sonra Yeni Sumer devletnin kurucusu Urnamu tarafından yapılan kanun geliyor. Bundan kadınların evlenirken bakire olmasının önemli olduğunu anlıyoruz. Onun 5. maddesinde "bir adam kız olarak evlendiği eşini boşarsa 1 mana gümüş tartacak; dol olarak aldığını boşarsa 1/2 mana gümüş tartacak" yazılı. 5. maddede "bir adam bir adamın bakire kölesinin kızlığını bozarsa 5 gin gümüş ödeyecek" yazıyor. Kanunun başka bir

maddesinde de evlenme belgesi olmayan evliliklerde boşanma da kadına tazminat verilmeyeceği yazıyor. Bu da o zaman evliliklerin bir belge ile kanıtlanmasının zorunlu olduğunu gösteriyor. Bir başka yerde "hür adamın kızı yolda tecavüze uğrarsa, onlar onun yolda olduğunu bilmemişlerse ve kız onlara 'tecavüze uğradım' derse ana baba, kızı o erkeğe zorla karı olarak verecekler" diyor. Diğer bir madde de: "Bir adam hür adamın kızına yolda tecavüz ederse, annesi babası onun sokakta olduğunu biliyorsa ve adam onun hür olduğunu bilmemişse, adam bunu bilmediğini mabedin kapısında yeminle söylerse özgür bırakılır" yazılı.

Çocuk hakları varmış Sumer'de. Eninnu mabedi yapılırken "anne oğluna vurmadı, onu azarlamadı, terbiyesizce konuşmadı" deniyor. Kral Şulgi "Benim zamanımda anne oğluna kibar konuştu, oğul babasına doğruyu söyledi. Anne oğlunu azarlamadı, oğul annesine saygısızca konuşmadı, öksüz ve dul, zengin ve güçlüye bırakılmadı. Tufan kahramanı Ziusudra'nın babası Şuruppak oğluna "ağabeyini gerçek bir baba, ablanı gerçek bir anne gibi say, ablana annen gibi itaat et! " diye öğüt vermiş.

Kanunda da bu hakkı şöyle gözetmişler: "Eğer bir oğul baba ve annesine siz benin annem ve babam değilsiniz derse, o ev, tarla, bahça, köle ve diğer mallar üzerindeki miras hakkını kaybedecek ve onu köle olarak satabilecekler. Eğer baba ve anne 'sen bizim oğlumuz değilsin' derse onlar mallarından ayrılacaklar."

Babalar için kızlarının evlenmesinin önemli olduğunu şair Ludingirra'nın ölen babası için yazdığı ağıdın sonundaki "kızların evlensin, karın iyi olsun, akrabaların çoğalsın" satırdan öğreniyoruz.

Eyüp peygamberin sabrına parelel olan büyük sıkıntılar içindeki bir Sumerli tanrıya, artık bu sıkıntılarına son vermesi için şöyle dua ediyor: "Beni doğuran annemin benim için çektiği üzüntüleri senin önüne getirmesine son ver, güzel ve tatlı kız kardeşime kötü sonucum için döktüğü gözyaşlarına son ver, karıma verdiğim acı ve üzüntülere son ver."

Şehrin ortasında gençlerin toplanıp dans edecekleri bir meydan bile varmış.

Tanrılar bir kente kızdıkları zaman onu şöyle lanetliyorlar:

Anneler çocuklarına bakmasın, baba "benim karım" demesin. Genç karıları onların kucağında hoşlanmasın, çocuk babasının dizinde büyümesin, dadı ninni söylemesin.

Aşk tanrıçası İnanna kızdığı şehrin kadınları, kocalarına sevgilerini söylemiyor ve onlarla yatmıyorlar. Çocuğu olmayan kadını tanrı yaratmış ve onun kaderini kadınlar evinde oturması olarak belirlemiş. Bilgameş'in arkadaşı yeraltına gittiği zaman bu kadınların kocalarına çocuk doğurup neşe vermedikleri için orada onlara iyi davranılmadığını görüyor. Sumer'de kadının öpüldüğü kadar, dövüldüğünü, Enkidu yeraltına giderken Bilgameş'in ona "sevdiğin kadını öpme, kızdığın kadını dövme" önerisinden öğreniyoruz.

Kocası ölen bir kadın "fırtınaya yakalanmış, demir atamayan bir gemi gibi", " ağır bir el kadının üzerine bastırmış" gibi imiş.

Dul kadınlar acınacak ve yardım edilecek kimseler olarak görülüyor. Krallar "benim zamanımda dullar, yetimler korundu" diye övünüyorlar.

Yeni Sumer devrinin ilk kralı ve kurucusu Urnammu öldüğü zaman yeraltı dünyası olan Kur'a gidiyor. Orada yeraltı tanrılarına kurbanlar verdikten sonra ölüler tarafından selamlandığı yere geliyor. Burada kendisine yeraltı kuralları bildiriliyor. Bu arada Urnammu, ölümünden dolayı Sumer halkının feryatlarını, yapısını tamamlayamadan bıraktığı Ur şehrinin surlarının, henüz kutsal temizliği yapılamamış sarayının, uzun süredir göğsünde sıkamadığı karısının ve dizlerinde sevemediği çocuğunun çığlıkları gelerek yeraltında onun huzurunu bozuyor ve bu yüzden orada acı acı inliyor.

Oğuldan Anneye Şiir

Anne sevgisi, oğlu tarafından annesine şairane bir dil ile mektup tarzında yazılmış 53 satırlık bir şiirde dile gelmektedir. Bu şiir o devirde o kadar çok sevilmiş ve önem kazanmıştır ki, yazıldığın-

dan yüzlerce yıl sonra Hitit ve Ugarit toplumları tarafından kendi dillerine çevirisi yapılarak kendi kitaplıklarında korunmuştur. Bundan bazı satırlar şöyle:

Annem ufukta parlayan bir ışık, dağda dişi bir geyik,
Öğle zamanı bile ışıldayan bir sabah yıldızı.
Annem tanrısal bir yağmur, iyi tohumlar için su,
Turfanda yetişen bir üründür o.
Annem turfanda kokan bir hurma ağacı,
Bir meyve salkımı, bir süslü çelenktir o.[14]

Ölen Karısı İçin Haykırış

Ölümü ile kocalarına büyük acılar veren çok sevilen kadınlar varmış. Annesi için şiir yazan şairin ölen karısı için yazdığı şiir de Hamit'in "Makber" ine taş çıkartacak nitelikte. 60 satırı aşkın bu şiirden birkaç satır:

Nerede şimdi o güzel ağız, ben haykırayım,
Nerede şimdi benim çekici silahım, görkemli okluğum, ben haykırayım.
Nerede şimdi benim kıymetli elmasım, haykırayım senin için
Nerede şimdi ışıldayan yüz. Prens gibi akıl verenim, haykırayım senin için.[15]

Ölen Kocaya ve Oğula Ağıt

Bir kadının da kocasının ölümünden duyduğu üzüntüleri, Tanrıça İnanna'nın kocası Dumuzi için yakınmalarında buluyoruz.[16]

14 Şiirin tanımı için bkz. Muazzez İlmiye Çığ-S.N. Kramer, "İdeal Bir Sumer Annesi-The Ideal Mother", A Sumerian Portarit, *Belleten,* c.XI, sayı 159, s.403-421.

15 "The Sumerian" p.214. Ayrıca bu şiirlerin tamamı için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *Sumerli Ludingirra,* Kaynak Yayınları, 16. basım, İstanbul, Ekim 2011, s.95, 99, 104; ayrıca bkz. *Uygarlığın Kökeni Sumerliler,* s.273.

16 Kutsal evlenme şiirleri için bkz. Samuel Noah Kramer, "The Sacred Marriage Rite Aspects of Faith, Myth, and Ritual in Ancient Sumer", London, 1969; Muazzez İlmiye Çığ, *İnanna'nın Aşkı,* Kaynak Yayınları, 6. basım, Nisan 2010, İstanbul.

Gitit kocam, tatlı kocam
Gitti aşkım tatlı aşkım
Sevgilim götürüldü şehirden
Güveyim alındı elimden
Dumuzi yaşamıyor artık
Sevgili güveyim, kefenle saramadan benden ayrıldı.
Derelere, tepelere sordum
Nerede kocam?
Nerede kavalı?
Onu rüzgar çalıyor şimdi.
Nerede tatlı şarkısı
Rüzgar söylüyor şimdi.

Kocası ölen bir kadının üzüntü çekişi, rüzgarda demir atamayan bir gemiye benzetilmiş. Ölen bir kadın için "yuvasına girmiş bir kumru gibi" denmiş. Üzüntülü bir kadın, "kafese kapatılmış bir köpek gibi" imiş.

Tanrı Dumuzi'nin annesi, ölen oğlu için üzüntülerini şöyle dile getirmiş:

Kalbim kaval gibi inliyor,
Kırlarda dolaşan oğlum
Yakalandı cinlere
Kuzumu yitirdim,
Kalbim kaval gibi inliyor,
Ey hain kırlar!
Oğlumun koşup gezdiği yerlerde
O şimdi cansız yatıyor.
Kalbim kaval gibi inliyor.

Dumuzi'nin kardeşi tanrıça Geştinanna'nn kardeşi için üzüntüsü:

Ey kardeşim! Kim senin kızkardeşin?
Senin kardeşin benim

Ey Dumuzi, kim senin annen?
Senin annen benim.
Senin için bitecek gün benim için de bitecek.
Senin göreceğin günü ben de göreceğim.
Kardeşimi bulacağım, onu rahatlatacağım,
Onu kaderini paylaşacağım.

Gerçekten Geştinanna yeraltına gönderilen kardeşinin bütün yıl orada kalmasına razı olmuyor ve tanrılar meclisine giderek onun yerine yarım yıl yeraltında kalma izni alıyor. Bu büyük bir fedakarlık. Daha öncede yer altı cinlerine, bütün zorlamalarına rağmen kardeşinin yerini söylemeyince cinler "dünya yaratıldıktan beri kardeşinin saklanma yerini söyleyen bir kızkardeş görülmüş müdür" demişler.[17]

Kısa Etek-Uzun Etek Tartışması

Buraya kadar kadının toplum ve aile içindeki yönlerini kısaca tanıtmaya çalıştım. Bir de kadınların süslerine değinelim.

Sumer kadınları sıcaktan korunmak için vücutlarını yağlıyorlardı, yüzlerine, gözlerine çeşitli boyalar sürüyorlardı. Kazılarda boya kapları, torbalar içinde ayna, cımbız, kulak karıştıracağı, çakı gibi tuvalet araçları bulunmuştur. Takanın parasal gücüne göre çeşitli malzemeden yapılmış yüzükler, bilezikler, kolyeler kadınların süs eşyası idi. Elbiseler yün, keten ve deriden yapılıyordu. Bunların etekleri pileli, saçaklı, omuzdan açık, etekleri kısa veya uzun oluyordu. Kadınlar arasında kısa etek, uzun etek tartışmasının olduğunu "Sen istersen uzun etek giy, ben kısa giyeceğim" şeklinde bir konuşmadan öğreniyoruz.

17 Bendt Alster, Dumuzi's Dream, Mezopotamia 1, aspect of Oral Poetry in a Sumerian Myths p.69, line 131-139.

Sumer Kadını Nasıl Süsleniyor

Aşk tanrıçası İnanna sevgilisine gitmeden bakın nasıl süsleniyormuş. Güneş tanrısı Utu kardeşi İnanna'ya soruyor:

Kardeşim niçin eve kapandın?

Kardeşi cevap veriyor:

Kutsal leğen içinde yıkandım
Arı kap içinde sabunlandım
Göğün kraliçelik elbisesini giyindim
Gözlerimi kömürle boyadım.
Kokulu saçlarımı koyuverdim.
Kıvırcık dudaklarımı süsledim
Bukleleri mi enseme düşürdüm
Koluma gümüş bir bilezik geçirdim.
Küçük boncukları boynuma taktım.
İşte ben bunun için evdeyim.

İnanna yeraltı dünyasına giderken de süsleniyor:

O kırların tacı Şugurrayı başına koydu.
Saçının siyah buklelerini alnına indirdi.
Mavi küçük taşları boynuna bağladı.
İki sıralı kolyeyi göğsüne sarkıttı.
Krallık elbisesini vücuduna sardı.
Göğsüne "adam gel gel" adlı broşunu taktı.
Bileğine altın bileziğini geçirdi.

Görüldüğü gibi bundan en az 4 bin yıl önce yaşayan Sumerli kadın, günlük yaşantısında olduğu gibi ruh yapısında da bugünkü kadından pek farklı değil. Hatta özellikle Müslüman ülkelerdeki kadınlardan daha üstün durumda. Her şeye rağmen kadınlar binlerce yıldan beri hep arka planda saltanatlarını sürdürmüşlerdir.

TARİHİN EN ESKİ YEMEK KİTAPLARI

Sumerlilerin bir atasözünde: "İlkel insanlar yemek yapmasını bilmez" diyor. Bundan anlaşıldığına göre Sumer'de yemek, yemek kadar onu yapmak da önemli. Geçen yüz yıl içinde yapılan kazılarda bir taraftan yiyecek maddeleri içeren Sumerce Akadca iki dilde sözlükler, diğer taraftan yemek yapma tariflerini bildiren belgeler bulundu. Sözlükte 800 değişik yiyecek, içecek türü bulunuyor. Bunlar içinde 20 tür peynir, 100 çeşit çorba, 300 çeşit ekmek var. Ekmekler un cinslerine, içine karıştırılan maddelere ve ekmeğin şekillerine göre adlandırılmış. Balıklar tatlı su ve tuzlu suda yetişenler olarak ayrılmış. Tatlı su balıkları, kanallarda, su havuzlarında yetiştiriliyor. Yiyecek malzemesi sebze olarak bol soğan, sarımsak, pırasa, marul, salatalık; tahıl olarak mercimek, nohut, fasulye; meyve olarak elma, armut, üzüm, incir, fıstık; baharat olarak tere, kimyon, nane kullanılıyordu. Son yıllarda Yale Üniversitesi'ndeki tabletler arasında yemek tarifleri veren 9 tablet bulundu. Bunlar İÖ 1700 yıllarınada Akatça olarak yazılmış, fakat yiyecek adları ve terimleri Sumerce olduğundan asıllarının Sumerce olduğu anlaşılıyor. Bu 9 tablette 25 yemek tarifi var. Bunlardan o zamanda yemekleri tatlandırmak için et suları, sebze suları yapıldığını ve Sumerlilerde zengin ve sanatlı bir mutfak olduğunu öğreniyoruz. Yalnız bir tablette 21 et, 4 sebze yemeği veriliyor. Fakat bunlar şu kadar et, şu kadar sebze, şu kadar su konacak şeklinde ayrıntılı olarak yazılmamış. Onun için onların acemiler için değil, bilgili, deneyimli kimseler için yazıldığı anlaşılıyor. O zaman herkes yazı bilmiyordu ki.

Bunlar saray ve mabet mutfakları için yazılmış olmalılar. Bir tablette biraz daha ayrıntılı tarifler verilmiş. Ne yazık ki, tabletler kırık olduğundan okumakta büyük zorluk çıkarıyor.

Bu tariflerin birinde et, su, yağ, hayvanın bağırsakları, tuz, soğan, kimyon, pırasa ve ezilmiş sarımsak ve hayvanın kanıyla tencereye konuyor. Diğer bir tarifte et, su, yağ, süt, servi kozalağı, pırasa, ezilmiş sarımsak birlikte pişiriliyor. Bir başkasında kuş, sebze ve tahıl yemeklerinden söz ediliyor. Yemek malzemeleri, doğranma, sıkma, ezme, su içinde bırakma, dilim haline getirme şeklinde kullanılıyor. Ayrıca süzme ve marine etmek de var. Bizim toz veya küp halindeki tavuk suyu, et suyu gibi, yemekleri tatlandırmak için hazır malzeme yaptıkları anlaşılıyor. Bunlardan birinde keçinin kafası, kuyruğu, bacakları ateşte tütsüleniyor. Sonra su, yağ, soğan, sarımsak, pırasa ve hayvanın kanı ile karıştırılarak pişiriliyor ve arkasından hepsi dövülüyor. Başka birinde güvercin ikiye bölünüyor ve süte konuyor. Sonra et, su, yağ, tuz, soğan, sarımsak, pırasa konarak aynı şekilde pişirilip dövülüyor. Balıklardan, kabuklu deniz hayvanlarından, hatta çekirgeden ekşimiş bir tür sos yapılıyor, buna Sumerce *sig.gu* deniyor. Bu sos hem yemeklere karıştırılıyor, hem de sofrada yemek yerken yiyeceğin üzerine konuyor. Yemekler tereyağı veya sıvı yağ içinde pişiriliyor. Hamur işleri de var. Bu reçetelere göre, Sumerlilerde yiyecekler hem cins, hem de tat bakımından çok zengin.

Yemek pişirme genellikle fırınlarda oluyor. Hamur işleri fırının içinde, diğer yemekler ağzında pişiriliyor. Yemek tencereleri madenden ve çömlekten yapılmış. Maden tencereler çabuk pişen, çömlekler ağır pişen yemekler için.

Soğuk yemekler de var. Et ve balıklar tuzlanarak, kurutularak ve yağ içine konarak korunuyor. Kurutma açık havada veya fırında oluyor, sonra serin yerde saklanıyor. Bir tablette 150 balığın konserve için yağa konduğu yazılıyor. İçeceklere gelince su, süt, bira, şarap var. Bira en çok içilen içki. Çeşitli büyüklükte ağzı kapalı

küpler, testiler içinde saklanıyor. Bir küpten kamışlarla birkaç kişi içebiliyor birayı. Bira arpadan, şarap üzümden, daha çok hurmadan yapılıyor. Biranın çeşitleri var. Güzel görünümlü, iyi kaliteli, üstün kaliteli, düşük kaliteli, senelik veya daha eski olanlar. Eskilik iyi olduğunu göstermiyor. Renklerine göre de değişiyor: Bulanık olanlar, beyaz, kırmızı, siyah, kahverengi olanlar gibi. 1/3, nispetinde su karıştırılarak hafifletilmişler de vardı. Bira yemeklerde, ziyafetlerde içildiği gibi günlük yaşamda evlerde kullanılıyor. Yolculuğa gidenlere, posta servisi yapanlara su yerine bira veriliyordu. . Bira evlerde özellikle kadınlar tarafından yapılmış. Sonra erkekler bunu endüstrileştirerek para kazanma malzemesi yapmışlar. Sumerlilere göre bira, ruhu sevindiren, kalbi rahatlattırandır. Bir atasözünde "evde bira varsa, orada kadın vardır", değerinde "iyi olan ne varsa biradır", denmektedir.

Şaraba gelince şekerli, sulu meyveler sıkılarak mayalanıyor. En çok hurmadan yapılıyor şarap. Onun Sumerliler tarafından Mezopotamya'ya getirilmiş olacağı düşünülüyor, Anadolu'dan da gelmiş olabilir deniyor. Kuzeyde oldukları tahmin edilen çeşitli şehirlerin şaraplarından söz ediliyor metinlerde. Bir mektupta birisi arkadaşına "neden bana şarap göndermedin? Hemen alıp gel ve beni Babil'de bul", başkasında "Şarap dolu tekne Sippar'a geldi. 10 şegel (80 gram) gümüş karşılığı şarabı alıp bana gönder" deniyor. İçkileri soğutmak için olsa gerek, yüksek düzeyde kimseler için doğu ve kuzeydeki dağlardan buz bile getirtmişler.

Saray ve mabetlerin büyük mutfaklarında aşçılar ve onların yamakları var, bu yamaklar ayrı ayrı işlerde çalışıyor. Ekmek yapanlar, tatlı yapanlar, hamur işi yapanlar, temizlikçiler gibi. Bunlar arasında yapılan yemekleri güzel göstermek için dekoratör olanlar da bulunuyor. Bu mutfaklarda aşçı başının idaresi altında yamaklar bir askeri grup gibi çalışıyor. Aşçılık yapan kadınlar da var.[1]

1 İÖ 7 ve 8. yüzyıllarda Ninive'de bir kraliçenin evindeki çalışanlar: 300 hizmetçi, 300 çamaşırcı, 400 mutfak personeli, 200 hesap tutanlar.

Mektuplaşmalardan yiyecekler hakkında da bilgiler alıyoruz. Böyle bir mektupta "Uzun zamandan beri ne balık, ne soğan, ne de sarımsak gönderdin. Sana ... gönderiyorum. Onunla bana balık, soğan, sarımsak gönder!" deniyor. İlginç olan Sumerde de balık yanında soğan yenmesi. Dışarıya gönderilen ulaklar su kenarında iseler yanlarına balık ve soğan koyuyorlardı. Bir kadın tarafından yazılan bir mektupta "En son gelen kervan ile 100 litre irmik, 50 litre hurma, 1. 5 litre yağ gönder. Bu arada 10 litre susam ve o kadar da hurma gönderildi. Onun yerine ben de sana kalın un, 35 litre bakla unu gönderiyorum. Burada balık yok, balık gönder. Ben de sana ondan yemek yapıp göndereyim."

Yemek yasağı da var. Senenin ilk ayında balık ve pırasa yenmiyor.

Yemek ile ilgili rüyalar da var: "Eğer rüyada vahşi hayavanın eti yenirse, o ailede ölüm olacak. Bir hayvanın bağırsağı yenirse barış olacak. Köpek eti yenirse isyanlar ve yenilme olacak."

Yemek reçetelerinden oldukça iyi anlaşılan üç tarifi yazalım:

Keçi Haşlaması: Keçinin başı, bacaklar ve kuyruğu alevde iyice ütülenecek. Kaynayan su içine yağı at. Soğanı ez ve soğan ailesinden *Samidu*'yu ve sarımsağın suyunu çıkarıp keçi etleriyle birlikte suya atıp kaynat. Ekşi süt ile soğan ailesinden *suhitinnu* ilave et. Pişikten sonra sofraya servis yap.

Tarru Kuşu Yahnisi: Ne olduğu bilinmeyen Tarru kuşu yerine güvercin veya keklik de olabilir. Bunula birlikte koyun bacağının eti de gereklidir. Suyu kaynat, yağı, kuşu tencerenin içine koy. (Kuşların önce kafaları ayakları ayrılıyor, iç organları yıkanıyor. Kuşkusuz tüyleri ütüleniyor, yıkanıyor, sonra pişirmeye konuyor.) Tuz at. Soğanı, sarımsağı, pırasayı hepsini bir arada ez ve tencereye koy. Süt ilave et. Tarru pişikten sonra parçalara böl. Tekrar odun ateşinde ağır ağır pişir. Tamamıyla pişikten sonra servis yap.

Şalgam Yemeği: Et kullanılmıyor. Suyu kaynat, içine yağ at. Soğanı koy! Adı bilinmeyen bir tür bitkiyi (belki şalgam olabilir),

kişnişi, kimyonu ekle. Sarımsağı ve pırasayı iyice ez, suyunu yemeğin üzerine ilave et. Sonra tekrar soğan ve nane koy.

Not: Yemek sularını koyulaştırmak için tahıl, süt, bira veya hayvan kanı kullanılıyor. Yemek malzemelerinden bazılarının ne olduğu bilinemiyor. Yemeklerde soğan ailesinin bütün türleri kullanılıyor. Yemekler bol baharatlı ve acılı. Herhalde çabuk bozulmamaları için.

Ur şehrinde Ekişnugal mabedindeki kazıda Baş rahibenin oturduğu *gipar* binasında bir fırın, büyük bir kazan, ezme taşı, tuğladan yapılmış, üstünde et kesilen bir tezgah ile bir mutfak kalıntısı ortaya çıkarıldı.

Bir metinden anlaşıldığına göre Sumer'de aşçı olmak için bir aşçının yanında iki sene çalışmak lazımmış. Bu metin şöyle:

Nur-kubi'nin oğlu lu-inana, babası Nur-kubi tarafından, Waşum-beli'ye iki sene çırak olarak aşçılık mesleğini öğrenmesi için verildi, Eğer waşum-beli... (Sonu kırık). Herhalde kırık kısımda öğretmen bildiklerini öğretmediği takdirde yapılacak işlem ile ücreti, tanıkların isimleri, kontratın yapıldığı tarih yazılıdır.[2]

2 Jean Bottéro, Everyday Life in Ancient Mesopotamia, p.43.

SUMER RÜYALARI

Rüya ve rüya yorumu, insanları tarih boyunca düşündürmüş, genel olarak onları, tanrılar tarafından kendilerine verilen bir bildiri olarak kabul etmişlerdir. Dinsel ve kültürel yazılı tarihinde rüya ve rüya yorumlaması büyük bir rol oynamıştır. Bunun en eski örneğini biz Sumerlilrde görüyoruz. İnanç, iş, savaş gibi konularda tanrılar, özellikle krallara, kahramanlara yapacakları hakkında bilgi veriyor. Bir rüya youmlayıcı tanrıça var. Onun yerine mabetlerde bu yorumu rahibeler ve rahipler yapıyor.

İlk yazılı rüya, Lagaş şehir kralı Eannatum'a ait. Lagaş kralı Eannatum'un Akbaba'lar kabartmasındaki yazılı iki rüyası.

Lagaşlılar ile Ummalılar arasındaki Guedinna alanında bulunan tarlalar, otlaklar yüzünden devamlı bir anlaşamamazlık oluyor. Burasını Eannatum Lagaş topraklarına katıyor. Bunu haklı göstermek için rüya gördüğünü söylüyor.

Metinde, önce bu tarlaların vaktiyle Lagaş'a ait olduğunu, sonra Ummalıların onu nasıl aldığını, tanrıların Eannatum'u bu tarlaları almak için dünyaya getirdiklerini ve onu düşmanları yenmek için çeşitli güçlerle donattıklarını okuyoruz. Ve sonunda (Kral) rüyaya yatarak tanrıların yapacağı savaşı onayladıklarını kanıtlamaya çalışıyor. Sonuç olarak tanrıların yardımı ile Ummalılardan orasını ger alıyor.

Rüya 1

Unlun'daki (Girnun) üç başlı arslan görünerek ağzını açıp tanrı Ningirsu'ya kızgınlıkla "Guedinna boyunca otlaklarımdan, tarla ve topraklarımdan Umma, Lagaş'ı çıkarmasın!"

Aslında bu rüyayı Lagaş'ın tanrısı Ningirsu görüyor. Bunun üzerine tanrılar Eannatum'u ana karnına koyup doğmasına neden oluyorlar. O büyüyünce önce ona Lagaş krallığını, arkadan çeşitli güçler veriyorlar. Eannatum Ummalılara savaş açmadan önce istehareye (rüya görmeye) yatıyor ve bir rüya görüyor:

Rüya 2

Eannatum rüyaya yatan gibi yattı. Onun sevgili efendisi onu arkasından izleyerek Eannatum'un başucunda durdu ve kılıcı ile onu dürterek "benim için nefes alacak olan sen, düşman ülkesinde benim için ateş ve şiddet saçacaksın. Sağ tarafında Utu senin için yükselecek, başına taç koyacak."[1]

Lugalbanda'nın Rüyası

Kahraman Bilgameş'in babası sayılan Lugalbanda, Sumer kral listesine göre 1200 yıl yaşamış. O genç bir subay olarak Uruk Kralı Enmerkar'ın ordusunda, Enmerkar'ın Uruk'tan yedi dağ uzakta ki Aratta şehir beyliğine açtığı savaşa katılıyor. Yazılanlara göre, Aratta'da tanrıça İnanna'ya tapıyorlar. Buna göre her iki şehir beyliğinin aynı soydan geldiği görünüyor. Aratta'da zengin altın, gümüş ve değerli taşlar var. Uruk da tahıl bakımından zengin. O yüzden aralarında bu mallara dayalı bir ticaret var. Ama arada bir birbirlerine üstünlük taslayarak kafa tutuyorlar. İşte böyle bir Aratta'nın kafa tutuşuna karşılık, Enmerkar 25.000 kişilik bir ordu toplayıp onlara karşı yola çıkıyor.

Lugalbanda bu orduda bir kumandan. Fakat ordu yarı yoldayken o birdenbire hastalanıyor. Öyle ağır hastalanıyor ki, yola devam etmesine imkan yok. Bunun üzerine onu bir mağaraya götürüp yatırıyorlar. Yerini bir kuş yuvası gibi hazırlıyorlar. Yanına koyun ve inek sütün-

1 T. Jacobsen, The Stele of Vulture, Kramer Anniversary p.247.

den yapılmış çeşitli peynirler, hastanın yiyebileceği gibi tatlı yiyecekler, katı pişmiş yumurta, incir, içildiği zaman neşelendirecek şarap, siyah bira ve emmer birası koyuyorlar. İçeceklerin tümünü deriden yapılmış su tulumlarına dolduruyorlar. Ayrıca Zulu'dan getirilen kalayla yapılmış baltasını, siyah dağdan getirilmiş demirden yapılmış hançerini koyuyorlar. Bir müddet sonra Lugalbanda ölmeden gözlerini açıyor. Fakat kendisini iyi hissetmiyor. O zaman güneş tanrısı Utu'ya, tanrıça İnanna'ya kendisini iyi etmeleri için dua ediyor. Utu ve İnanna bu yalvarışları duyuyor ve ona bir rüya gösteriyor. Rüyasında tanrı Zangara ona bir boğa gibi görünüyor. O bir yaban keçisini yakalıyor. Onu büyük dağ için kurban ediyor. Yağını eriterek döküyor.

Lugalbanda ateşi geçmiş halde uyanıyor. Rüyasında gördüğü gibi bir dağ keçisi yakalıyor. Kalaydan baltası ve demir hançeriyle onu doğan güneşe doğru kurban ediyor. Bu kurbanla Lugalbanda sağlığına kavuşuyor ve ülkesine geri dönüyor.

Lagaş Kralı Gudea'nın Rüyası

DÖ 2400'lerde Lagaş şehrinin kralı olan Gudea, Lagaş'ın tanrısı olan Ningirsu, bir mabet yapmak istiyor. Eninnu adı verilecek bu mabede başlamadan önce bir rüya görüyor. Bu rüyada çok iri bir adam başında tanrısal simge olan bir taç var. Ayrıca arslan başlı kuşun kanatları gibi kanadı ve vücudunun alt kısmı bir tufan dalgası gibi sağında solunda arslanlar bulunuyor. Bu adam, Gudea'ya bir mabet yapmasını söylüyor. Fakat Gudea onun söylediklerinin tam ne anlama geldiğin kavrayamıyor. Yine rüyada devam ederek aydınlanmakta olan ufukta, elinde bir altın kalem, üzerinde göğün yıldızları resmedilmiş bir kil tablet tutan kadın görünüyor. Ayrıca bir kahraman da üzerinde yapılacak binanın planını gösteren Lapist lazuli (lacivert taştan) yapılmış bir tablet tutuyor. O aynı zamanda Gudea'nın ayağının dibinde olan bir tuğla kabının içine tuğla koyuyor. Gudea'nın önünde bir sepet tutuyor. O arada özel yetiştirilmiş bir erkek eşek ayağı ile sabırsız olarak yeri eşeliyor.

Sabah uyandığı zaman Gudea bu rüyanın tam ne demek olduğunu anlamıyor. Onun için Lagaş'a giden su kanallarının birinin kenarında oturan rüya tanrıçası Nanşe'ye gidip bunun yorumunu yaptırmak istiyor. Bu nedenle Gudea bir tekneye binerek yolunun üzerinde bulunan önemli mabetlere kurbanlar ve dualar yapmak üzere uğrayarak Nina'ya geliyor. Dik başla tanrıçasının mabetine giriyor. Kurbanlar veriyor, dualar yapıyor ve rüyasını anlatıyor, o da şöyle yorumluyor: Başında tanrısal taç arslan kafalı kuşun kanatları gibi kanatı olan ve vücudunun alt kısmı bir tufan dalgasını andıran, iki tarafında iki arslan oturan o çok büyük adam benim kardeşim tanrı Ningirsudur. O Eninnu mabedini yapmanı öneriyor sana. Ufukta açılmakta olan gün Gudea'nın şahsi tanrısı Ningişsida o bir güneş gibi görünüyor. Elinde gökteki yıldızların yazıldığı tableti tutan kadın, yazı ve okulların koruyucusu olan tanrıça Nidabadır. Ona yıldızlara göre bir ev yapmasının öneriyor. Elinde lapişlazuli tableti tutan ise mimarlık tanrısı Ninduktur. O da yapılacak mabetin planına sana gösteriyor. Sepet içinde, üzerinde gelecek yazılı olan mabedin yapımında kullanılacak olan tuğlalar. Yeri sabırsızlıkla eşeleyen erkek eşek de mabedi yapmak için acale eden Gudea yani sensin diyor. Bundan sonra tanrıça Nanşe Gudea'ya birde öneride bulunuyor. Bu öneriye göre Gudea tanrı Ningirsu için son derece güzel dekore edilmiş bir savaş arabası, ona koşulacak erkek ve bakımlı bir eşek, tanrıçanın amblemi ile silahlar, davul sesleri arasında tanrıya hediye edilecek. İstenilen yerine getiriliyor.

Gudea bir başka rüya daha görüyor. Tanrı Ningirsu ona daha ayrıntılı emir veriyor. Lagaş'a bolluk ve çokluk vereceğini, halkının büyük bir gayretle başka yerlerden getirilmiş kereste ve taşlar ile mabedi yapacaklarını söylüyor. Gudea uykudan uyanıyor ve hemen işe başlıyor.

Mabedin yapılacak yerini tütsüler ile temizletiyor. Şehirden kötü olanları, büyücüleri atıyor, herkes birbirini bundan sonra son de-

rece saygılı olacak, çocuk annesine karşı gelmeyecek, anne çocuğunu azarlamayacak, aynı şekilde köleler yaptıkları kabahat için cezalandırılmayacak. Bir çok dualar ve seramoniler ile başlanıyor binaya. Dış ülkelerden binanın yapılması için Sumer'de bulunmayan keresteler, değerli taşlar, altın ve madenler ile birlikte onları yapacak ustalar getiriliyor. Bina yapılıp bittikten sonra binanın içi yine tütsüler, güzel kokular ile temizleniyor, içine çeşitli yiyecekler dolduruluyor. Ayrıca kapıcı, haberci, odacı, arabacı, müzisyeni tahıl ve balıklardan sorumlu birçok personeli dolduruyor. En sonunda tanrı Ningirsu ve karısının heykelleri mabede getiriliyor.[2]

Sargon'un Rüyası

Bu rüyanın anlatıldığı metin oldukça uzun ve konu rüya etrafında dönüyor. Başlangıçta sarayın bolluk içinde olduğunu okuyoruz. Şehrin tanrı evi sanki yük taşıyan bir gemi gibi gerekli olan her şey içinde. Tarlalarından ürün fışkırıyor. Vaktiyle Kiş şehri bir hayaletler yeri gibi imiş. Oranın kralı çoban Urzababa bir güneş gibi Kiş üzerinde parlayınca, şehir insanların oturduğu bir yer haline gelmiş. Fakat nedense tanrı An ve Enlil'in emirlerine göre saray bu eski bolluğunu yitirmeye başlamış.

Bu sarayda Sargon adında gözü açık, hırslı biri içki dağıtıcılığı yapıyor. Kralın çok yakını. Birgün kral Urzababa hastalanıyor, öyle hasta ki, ayakları arasından kan ve irin akıyor, kral acıdan kaynayan tuzlu sudaki balık gibi çırpınıyor. Arada da kendisini kaybediyor, konuşulanları pek anlayamıyor.

O arada içki dağıtıcı Sargon kralın yanında uykuya dalıyor. Bir süre sonra büyük bir korku ve çığlıkla uyanıyor. Kendine gelince kral ona ne olduğunu, neden korktuğunu soruyor. Sargon heyecan-

2 Thorkild Jacobsen. The Harps that Once, Sumerian Poetry in Translation, New Haven and London, 1987, p.386.

la korkunç bir rüya gördüğünü, bu rüyada dünya kadar geniş, gök kadar yüksek bir kadının şehir surunun temeline destek koyduğunu arkasından da kralı bir kan nehrine attığını söylüyor.

Bunu duyan kral da "bu adam beni öldürecek, yerime kral olacak" diye korkmaya başlıyor, onu öldürtmek istiyor, başaramıyor. Sonuçta kral ölüyor, Sargon krallığı gerçekten elc alarak 200 yıl kadar süren bir Akad devleti kuruyor.

Bu olay Tevrat'taki Yakub'un oğlu Yusuf'un öyküsüne benzetiliyor.[3] Yusuf'un gördüğü bir rüya yüzünden kardeşleri, onlardan üstün olacağını düşünerek onu öldürmek için kuyuya atıyorlar. O yine de kuyudan kurtularak Mısır'a gidip orda önemli bir kimse oluyor.

Bilgameş'in Öleceğini Bildiren Rüyası[4]

Bu rüyayı anlatan metin oldukça uzun, birçok kırık parçaların birleştirilmesi ile çeşitli Sumerologların yaptığı çalışmaların bir araya toplanarak yeni önerilerle yayınlanmış şekli. Burada Bilgameş'in hasta olduğunu, bir rüya gördüğünü, bu rüyada tanrıların hakkında bir karar verdiklerini, uyandığında aynı şekilde tanrıların toplandığını ve hakkında aynı kararı verdiklerini, Bilgameş'in oğlunun ona yaptığı mezarı okuyoruz.

Bilgameş 6 günden beri son derece hasta. Onun eli ayağı kıpırdamıyor. dağlara tırmanmış olan o, yerinden kalkamıyor. O ne kalkabiliyor ne oturabiliyor. O kapana kısılmış bir ceylan gibi. Hastalık cini Namtar yakalamış onu, bırakmıyor. O bu arada bir rüya görüyor. Bu rüyada bütün tanrılar toplanmış, Bilgameş'in durumuna

3 Muazzez İlmiye Çığ, *İbrahim Peygamber,* Kaynak Yayınları, 11. basım, İstanbul, Şubat 2010, s.107.

4 Bu konuya ait metinler üzerinde çalışıp yayınlayan Niek Veldhunis, The Solution of the Dream: A New Interpretation of Bilgames'Death isimli bu makalede Gilgameş adını Bilgames olarak okumuştur.

üzülüyorlar. Gök Tanrısı An, Hava Tanrısı Enlil ve Bilgelik Tanrısı Enki baş başa vermiş konuşuyorlar. "Bilgameş büyük kahraman. Pek çok yararlı işler yaptı ülkeye. Her yeri dolaştı. Ormandaki Huvava'yı öldürerek oradaki nadir bulunan sedir ağaçlarını dağlardan aşırtarak getirdi. Yaptırdığı tapınaklara, gelecek günlere kalsın diye tanrıların heykellerini diktirdi. Sumer'in çoktan beri unutulmuş *me*'lerini getirdi, törenleri, ağız ve el yıkamayı bir düzene soktu. Bütün bunları yapan Bilgameş, Tufan'ın insanları yok ettiği gibi, yok olmamalı" diyor tanrı Enlil. Bunlara karşılık Tanrı Enki: "Eski günlerde, çok çok eski günlerde, çok eski gecelerde, çok çok eski yıllarda kurulumuz Tufan'a karar verip onu yaptırınca bütün insanlar yok olmuş. Yalnız bir insana Ziusudra'ya ölümsüzlük vermiştik. O zaman gökte ve yerdeki yaşam adına yemin ederek bir daha hiç kimseye ölümsüzlük verilmeyecek demiştim" diyor. Bunun üzerine tanrı Enlil ve An gözlerini Bilgameş'e çeviriyorlar. Enki sözünü sürdürüyor: Ona annesi tanrıça Ninsun diye ölümsüzlüğü veremeyiz. O yeraltında vali olsun! Onun ruhu orada çok yüksek olsun! O konuştuğu zaman onun sözleri Ningişzida ve Dumuzi'nin sözleri gibi önemli sayılsın. Gideceği yerde büyük babası, babası, annesi, kardeşi, arkadaşı Enkidu, ordunun kumandanları, büyük rahipler var! Oraya gidince Bilgameş'i, onu kız kardeşi, bebeği, şehrin yaşlıları ziyarete gelecek. Güneşin oğlu Sisig de ora da onu aydınlatacak.

Bilgameş gözlerini oğuşturarak açıyor, hemen doğuluyor ve ah bu bir rüya, rüya imiş diyor. Arkadan okunamayan kırık yerler geliyor. Kalıntılara göre Bilgameş, bu rüyanın, hastalık cininden kurtulamayacağını, annesi tanıça Ninsun'un da kendisine yardım edemeyeceğini, öleceğini bildiriyor, diye yorumluyor.

Gerçekten tanrılar toplanıyor, aynı rüyadaki gibi konuşuyorlar. Bilgameş'e orada vali olacağını, sözüne çok değer verileceğini, orada da çok önemli insanların, yakınlarının bulunduğunu, sevdiklerinin onu ziyarete geleceğini, onun için bütün ülkenin yas tutacağını, heykellerinin yapılarak adının yaşayacağını söyleyerek onu teselli ediyorlar.

Bundan sonra Bilgameş'in nasıl öldüğünü bildiren satırla kırık. Oğlu Urlugal tarafından mezarının planı çiziliyor, Fırat'ın suyu kesiliyor. Ortasına taştan bir mezar yapılıyor. Onun eşiği, sürgüsü ve ekseni diyoritten, bağlantıları altından oluyor. Üzerine toprak dolduruluyor, böylece göze görünmez yapılıyor. Hiç kimse göremeyecek ve bulamayacak onu.[5]

Bilgameş'in Diğer Rüyaları

Bilgameş'in gördüğü başka rüyalar da var. Yalnız onlar DÖ 1200 yıllarında Akatça yazılmış olan Bilgameş destanında bulunuyor. Bu desatanın Sumercesinden kaynaklandığını, Bilgameş'a ait Sumerce yazılmış 5 şiir ile olan bağlantılarından anlıyoruz. Bu şiirler bir yığın tablet parçalarının, bir çok Sumerolog tarafından birleeştirilerek okunmaları sonucu meydana çıktı. Kırık ve okunamayan yerleri çok. Destanda yazılı rüyalar onlarda yok. Buna karşılık Babil destanı ile Sumerce yazılmış olanlar arasında o kadar büyük yakınlık var ki, bu rüyaların Sumerce olanlarda da var olduğunu düşünerek buraya onları da almayı uygun bulduk.

Bilgameş'in, tanrıların ormanda yaratıp bir mabet fahişesi tarafından insanlığa göre eğitilen Enkidu ile karşılaşmadan önceki rüyası, onu annesine anlatıyor:

Anneciğim dün gece bir rüya gördüm: Gökte yıldızlar göründü. Onlar arasında tanrı Anu'ya ait bir gök taşı düştü önüme. Onu çevirmeye çalıştım, öyle ağırdı ki, başaramadım. Bütün Uruklular başına toplandı. Sanki bütün ülke orada idi, halk onun etrafında sıkış tepiş, itiş kakış toplanmıştı. Onu, küçük bir bebeğin ayağını öper gibi öpüyorlardı. Onu sevdim, bir kadın gibi kucakladım. Onu senin ayakların getirdim. Sen onu benimle karşılaştırdın.

5 Daha geniş bilgi için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1*, Kaynak Yayınları, 4. basım, İstanbul, Nisan 2011, s.166.

Her şeyi bilen annesi Ninsun bu rüyayı yorumluyor:

Gökte yıldız gibi görünen, Anu'nın göktaşı gibi yanına düşen, kaldırmağa çalışıp çok ağır bulduğun; onu çevirmeye çalışıp çeviremediğin, ayağıma getirdiğin ve onu seninle karşılaştırdığım ve sen onu bir kadın gibi kucakladığın o şey, sana çok güçlü bir dost, koruyucu bir arkadaş geleceğini gösteriyor. O ülkenin en güçlü ve kuvvetlisi. O Anu'nın göktaşı kadar güçlü. Onu sevecek, bir kadın gibi sevecek, kucaklayacaksın!

Bilgameş ikinci bir rüya daha görerek annesine anlatıyor:

Odamın kapısında bir balta duruyordu. İnsanlar onun etrafında toplandı. Uruklular hep etrafını sarmıştı. Bütün ülke onun etrafında idi. Halk onun etrafında itiş kakış toplanmıştı. Onu senin ayağına getirdim. Onu sevdim ve bir kadın gibi kucakladım. Sen onu benimle karşılaştırdın.

Bilgameş'in her şeyi bilen annesi Ninsun onu yorumluyor:

Kendisini sevdiğin, bir kadın gibi kucakladığın ve benim senininle karşılaştırdığım balta, aslında o bir adam. Sana iyi bir arkadaş, seni kuruyan bir dost, güçlü bir adam gelecek sana. O ülkenin en güçlüsü, Anu'nın göktaşı gibi güçlü biri gelecek sana.

Bunun üzerine Bilgameş annesine: "Büyük öğüt verici, Enlil'in emri yerine geliyor. Bir arkadaş, bir öğüt verenim olacak. Sen bu rüyamı yorumladın, arkadşım, öğüt verenim olacak. diyor.

Bundan sonra Bilgameş'e gerçekten bir mabet fahişesi tarafından eğitilen Enkidu ormandan getiriliyor. İlk karşılaşmalarında dalaşsalar da sonradan canciğer arkadaş oluyorlar ve ülkeye odun getirilen ormana kimseyi sokmayan ejderhayı öldürmek üzere yola çıkıyorlar. Yol çok uzun. Giderken Bilgameş uyuyor ve her uyuduğunda bir rüya görüp arkadaşına anlatıyor, o da ona rüyayı yorumluyor. İlk rüyasını içeren satırlardan bir kısmı kırık. Anlaşılan kısmında:

Bilgameş dağların, vadilerin arasından gittiklerini, dağların üzerlerine düşdüklerini, kendilerinin sinekler gibi kaçtıklarını, söylüyor.

Enkidu bunu şöyle yorumluyor: "Sevgili arkadaşım, rüyan çok güzel, rüyan özellikle çok önemli. Rüyanda gördüğün dağ, Humbaba'dır. Biz onu yakalayıp öldüreceğiz. Cesedini kırlara fırlatacağız. Sabahleyin güneş tanrısı Şamaş'tan güzel bir haber gelecek."

Yollarına devam ederler. Bilgameş yeniden uykuya yatar ve bir rüya gördüğünü söyleyerek gözlerini açar ve rüyasını anlatmaya başlar: "Kırların yaban boğası ile boğuşuyorduk. Onun böğürmesi yeri parçalıyor, göğe doğru bir toz bulutu yükseliyordu. Onun önüne diz çöktüm. Kolumu tuttu ve sardı beni, dilim dışarı çıkmıştı, şakaklarım zonkluyordu. Bana su torbasından su verdi."

Enkidu'nun bu rüyayı yorumu:

"Arkadaşım, gördüğün o yabani boğa, bir yabani boğa değil. O seni koruyan güneş tanrısı Şamaş'dır. Zorlukla ellerimizi tutuyor. Su torbasından sana su veren senin kendi özel tanrın Lugalbanda'dır. Biz birlikte olmalıyız, şimdiye kadar ülkede yapılmayan bir şeyi yapmalıyız."

Tekrar yollarını sürdürüyorlar. Yine bir müddet gittikten sonra Bilgameş tekrar uykuya yatıyor ve dördüncü rüyasını görüyor. Fakat ne yazık ki, bu rüyayı anlatan satırlar kırık olduğundan okunamıyor ve bu yüzden ne olduğunu bilemiyoruz. Bilgameş'in beşinci rüyayı gördüğü de yazıda kalan izlerden anlaşılıyor ama içeriği anlaşılmıyor.

Yollarını sürdürerek ormana ulaşıp Humbaba'yı öldürüyorlar ve başını bir sırığa geçirerek büyük bir sevinç içinde Uruk'a dönüyorlar. Tanrıça İştar/İnanna Bilgameş'in bu kahramanlığına hayran olarak onunla evlenmek istiyor. Fakat Bilgameş, onun evlendiği kocalarını hayvana çevirdiğini veya öldürdüğünü söyleyerek onun bu evlenme isteğini kabul etmiyor. Buna son derece kızan tanrıça onları cezalandırmak için gök boğasını getirtiyor. Bu kez iki arkadaş onu da öldürüyor. Onu öldürmeleri şerefine sarayda şenlikler yapıyorlar. Bu arada Enkidu uyuyor ve heyecanla uyanarak Bilgameş'e "Arkadaşım rüyamda büyük tanrılar neden toplanmıştı? Anu, Enlil,

Şamaş bir kurul yapmışlardı. Burada konuşuyorlardı: "Gök boğasını, Humbaba'yı öldürenlerden biri ölecektir" dedi Anu. O zaman Enlil dedi ki: "Enkidu ölsün, Bilgameş ölmesin. Bu kez Güneş tanrısı Şamaş Enlil'e dönerek: "Humbaba'yı ve gök boğasını öldürmeleri için sen emir vermedin mi? Şimdi suçsuz olarak Enkidu mu ölecek?" Buna karşılık Enlil büyük bir kızgınlıkla Şamaş'a: "Hergün onlarla birlikte dost olark dolaşan sen değil miydin? (Onlar senin sorumluluğun altında değil miydi?)" Enki gözlerinden yaşlar akarak uyanıyor uykusundan. Bilgameş'e: "Ey kardeşim, sevgili kardeşim, sen kardeşimin yerine neden beni sorumlu tuttular? Ben şimdi bir hayalet mi olacağım ve ölenler arasında hayalet olarak mı dolaşacağım, bir daha seni göremeyeceğim, öyle mi?"

Bundan sonra tablette 40 satır kadar kırık yer geliyor. Tekrar okunmaya başlanan kısım: Bilgameş'in: Arkadaşım bir rüya gördü, bu onun hastalığını gösteriyor, sözleriyle başlıyor ve anlaşılmayan satırlardan sonra Enkidu'nun, Sedir ağacından yapılmış kapıya, onu ormanda bulan avcıya, onu Uruk'a getiren Şamhat'a yaptığı kötü dualar okunuyor. Enkidu'nun Şamhat için söylediklerini duyan Şamaş bunların doğru olmadığını, onu krallar gibi yiyip, içip giyinip saygı görme olanağını sağladığını hatırlatınca bu kez Enkidu Şamhat için bir çok iyi şeyler istiyor. En sonunda evlen ve 7 çocuğun olsun, diyor. Bundan sonra hasta yatağında bir daha rüya görüyor ve onu arkadaşı Bilgameş'e anlatmaya başlıyor: "Dinle arkadaşım, dün gece gördüğüm rüyayı dinle! Gök gürlüyordu, yer ona yanıt veriyordu. O ara gözü kara bir adam göründü. Onun yüzü Anzu kuşuna[6] benziyordu. Elleri arslanın pençeleri gibi, onun tırnakları kartalın tırnakları gibiydi. Beni saçlarımdan yakaladı. Ona bütün gücümle çarptım, fakat o üzerimden atladı. Sonra yine bana çarparak beni bir yığın gibi yakalayıp üzerime çıktı ve beni çiğnemeye başladı. Vücudumu bütün sararak mengene gibi sıkıyordu beni. Ben yardım! Arkadaşım yardım! diye bağırdım. Faka sen beni kurtarmadın, korktun. Bu arada 4 satır kırık, okunamıyor. Okunmaya baş-

6 Efsanede aslan başlı bir kuş.

ladığında: "Sonra o beni bir güvercine çevirdi, kollarım kuşlar gibi tüylendi. O beni yakaladı aşağıda karanlık ev, İrkalla'nın oturduğu yere götürdü. Ev, dönülmeyen yolda gidilip çıkılmayan eve, oturanların ışığı olmayan, yiyecekleri çamur, içecekleri çamur olan yere, giyecekleri kuşlar gibi olan, aydınlığın hiç olmadığı, karanlıkta oturulan yere, sürgüsü toz içinde, kirişi toz içinde olan yere götürdü beni. Orada baktığım heryerde kral taçları yığılmıştı. Heryerde ülkede hüküm süren kralların seslerini duydum. Şimdi onlar tanrı Anu ve Enlil için pişmiş et sunuyorlardı. Girdiğim toz evinde yüksek rahip ve yardımcısı oturuyordu. Temizlik rahibi ve yardımcısı, büyük tanrıların yağlama rahipleri oturuyordu. Etana, Sumukan, oturuyordu. Yeraltının kraliçesi Ereşkigal da oturuyor, onun önünde yeraltı yazıcısı Beletseri diz çökmüş, elinde tuttuğu bir tableti ona okuyordu. Başını kaldırdı beni gördü:

Bu adamı kim getirdi?

Bundan sonra 50 satır kadar kırık. Bu yüzden rüyanın ne sonunu ne de yorumunu öğrenemiyoruz.

Başlayan yerde Bilgameş'in şu sözleri okunuyor: "Birlikte aştığımız zorlukları, yaptıklarımızı hatırla, beni unutma! Arkadaşım senin rüyan hastalığını belirtisi."

Enkidu bu rüyayı gördüğü gün ölüyor.[7]

Çoban Tanrısı Dumuzi'nin Rüyası

Bereket ve savaş tanrıçası İnanna yeraltına, oranın tanrıçası olan kızkardeşi Ereşkigal'i ziyaret etmek ister. Fakat belki oradan bırakmazlar düşüncesiyle veziri tanrıça Ninşubur'a yeraltından üç gün içinde dönmezse, tanrılar meclisine gidip kendisini kurtarmaları için rica etmesini söyler. Gerçekten tanrıçayı oradan bırakmazlar.

7 Bu rüyalar için bkz. Translated and Introduction and Notes, by Maureen Gallery Kovacs, The Epic of Gilgamesh. California 1982, 1985; Hartmut Schmökel, Das Gilgamesch-Epos, einführt, rhythmisch übertragen und mit Anmerkungen versheen, Stuttgart-Berlin-Köln, 1966.

Vezirinin yardımı ile çıkar ama yerine birin göndermesi gerek. Onu bulmak için yeraltı yaratıkları ile dolaşmaya başlar. Herkes tanrıçanın yokluğundan dolayı çok üzüntüdedir, kimseyi vermeye kıyamaz. Kocası çoban tanrısı Dumuzi'nin olduğu yere giderler. Tanrıça bir de ne görsün, kocası karısının gelmemesine üzüntüsüz tahtında keyifle oturmakta. O, büyük kızgınlıkla yeraltı yaratıklarına "götürün bunu" der. Onlar yaka paça götürürler Dumuzi'yi. Dumuzi, karısının kardeşi güneş tanrısı Utu'ya, kendisini yeraltından kurtarması için yakarır. Onun yardımı ile yeryüzüne çıkar. Dumuzi yorgun olarak kırlarda uyur. O arada bir rüya görür. Bu rüyasını kız kardeşi rüya yorumlayıcısı Geştinanna'ya anlatır:

Sevgili kardeşim, rüyamda etrafımda çalılar büyümüş ve beni sarmıştı. Bunlar arasında iki kamış vardı. Bunlardan biri koparıldı, diğeri üzüntü ile başını bükmüştü. Ormanda koca bir ağaç kökünden çıkarıldı. Benim yanan ateşime su döküldü. Üzerinde kime ait olduğu yazılı yayığım yerinden alındı. Benim temiz maşrabam asılı olduğu yerden düşürüldü. Etrafımda olanlar yok oldu. Bir baykuş ağılından bir kuzuyu yakaladı. Bir şahin kamışlar arasından bir serçeyi yakaladı. Karacam ve keçim benim için korku ile lapislazuli sakallarını toza sürtüyordu, koçum büyük boynuzlarını yere çarpıyordu. Yayığım yan yatmış süt dökülmüyordu. Maşraba da onun yanında duruyordu. Dumuzi yaşamıyordu artık! Rüzgâr ağılı sürüp götürdü.[8]

Bunları dinleyen tanrıça üzüntü ile yorumluyor bunları:

Sevgili kardeşim rüyan hiç iyi değil, ne de iyi olacak gibi. Etrafında yükselen çalılar, haydutlar sana pusu kuracaklar. Boynu bükülen kamış, seni doğuran annen üzüntü ile başını sallayacak. İki kamıştan birinin çıkarılması, ikimizden birini alacaklarını gösteriyor. Ormanda bir ağacın kökten çıkarılması, kötü bir kişi seni ya-

8 Buna benzer bir rüya için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *İbrahim Peygamber*, s.90.

kalayacak. Ocağına suyun dökülmesi, ağılının sessiz eve döneceğini anlatıyor. Maşrapanın duvardan düşmesi, seni doğuran annenin dizlerine düşeceksin. Bir baykuşun kuzuyu kapması, kötü bi kimse yüzüne vuracağını, üzeri kime ait olduğu işaretlenmiş yayığımın alınması, kötülerin onu alacağını, bir şahinin kamışlar arasında bir serçeyi yakalaması, bir düşmanın üzerine geleceğini gösteriyor. Yayığının sütsüz durması maşrapanın yanında olması Dumuzi artık yaşamayacak demektir. Kelepçe takanlar ellerine kelepçe takacak, bağlayıcılar bağlayacak seni. Karaca ve keçinin sakallarını toza bulamaları, benim saçlarımın bir tufan fırtınasında uçuşan bulutlar gibi ayağa kalkacak. Koçun boynuzları ile yeri kazıması, ben üzüntüden tırnaklarımla bir tarak gibi yüzümü tırmalayacağım.

Bu sözler çok zor çıktı onun ağzından.

Gerçekten Dumuzi'nın rüyası doğru çıkıyor ve kırlarda yakalanarak tekrara yeraltına yaka paça götürülüyor. Bundan sonra Dumuzi yeraltından, yine kız kardeşi Geştinanna'nın tanrılar meclisinde kardeşinin yerine yarım yıl kalmayı kabul ettirmesi ile, yarım yıl için yeryüzüne çıkıyor ve karısı ile birleşiyor. böylece dünyaya bereket geliyor. Sumer'de büyük şenliklerle kutlanan bu olay binlerce yıldan beri çeşitli kültürlerde yeni gün, yeniden doğuş olarak kutlanıp duruyor.[9]

9 Thorkild Jacobsen, The Harps that once, Sumerian Poetry in Translation.

SİHİR VE BÜYÜ

Sihir ve büyü ilkçağlardan itibaren, hastalıklara neden olduğu düşünülen cinleri kovmak için yapılmaya başlanmış. Daha sonraları bunu başka amaçlarla kullanmışlardır. DÖ 21 00'lerde Lagaş Kralı Gudea Eninnu tapınağını yaptırırken sihir ve büyü yapan kadınları şehirden dışarı attığını yazmış. 13. yüzyılda Mezopotamya'da sihir ve büyü öyle yayılmış ki, Hitit kralı Babil'den büyücü istemiş.

Kötülük ve iyilik yapan cinler varmış. Bunların içinde çocuklara sataşan, gece sokaklarda dolaşanlar da bulunuyor. Ayrıca insanların bazı davranışları da cinlerin yaptığı etkiyi yapabiliyor. Bunlardan kötü gözle bakmak, parmakla değmek gibi. Hatta fena bir rüzgar esmesi de kötü etkili olabiliyormuş. Kötü gözle bakmaya çok önem vermiş Sumerliler. Onu lanetleyen bir şiir, bize, bu inancın zamanımıza kadar nasıl ulaştığını gösteriyor. Bunu yalnız yazmakla kalmamışlar. Kilden veya taştan bir vücut üzerin baş yerine yalnız iki kocaman göz yapılmış figürleri, kötü gözden koruması için tapınağa koymuşlar. Suriye'nin kuzey doğusunda bulunan Tel Barak tapınağının yıkıntıları arsında böyle yığınlarla göz figürü bulundu. Burası belki göz tanrısına vakfedilmişti, deniyor.

Kötü gözle bakmanın ne gibi zararlar verdiğini okuyalım, bakalım:

Ey göz! Ey göz! Düşman göz!
O kadının gözü, o erkeğin gözü!
O komşunun gözü! O düşmanın gözü!
Ey göz! Sen bir eve girince fırındaki çanak çömleği tuzbuz edersin!

Sen gemicinin gemisini parçalarsın!
Güçlü öküzün boyunduruğunu,
Koşan eşeğin bacağını kırarsın!
Usta dokumacının tezgahını parçalarsın!
İyi geçinen kardeşlerin arasını bozarsın!
Defol göz! Defol göz!
7 nehirden, 7 kanaldan öteye,
7 dağdan ileriye git!
Göz! Kendi sahibinin yüzünde çanak gibi parçrlan![1]

İnsanlar arasında da fena etki yapan kimseler bulunuyor ki, bunlara "cadı" deniyor. Onlar yaptıkları büyülerle insanların ağızlarını dillerini bağlarlar. Yiyecek ve içeceklerini bozarlar, insanları birbirine düşman ederler. Fakat böyle büyüler devlet ve mabet tarafından yasaklanmıştır. Hammurabi (Ch&2), Asur (&47) kanunlarında kötülük için büyü yapanlar kanıtlanınca öldürülür.

Bu kimseler zararlı cinleri kullanıyorlar. Bu cinlerin bazı metinlerde nasıl göründükleri yazılmış. Bunlar insan vücutlu panter, aslan, köpek, keçi, yırtıcı kuş, yılan başlı oluyorlarmış.

Büyücülerin ve sanatın yüce tanrısı Enki/EA idi. Aynı zamanda falcıların ve sihirbazlarında başıydı. Enki'nin oturduğu yer Eridu şehriydi. Daha sonraları Babil güçlenip, özellikle Kral Hammurabi zamanında bütün ülke eline geçince Babilliler, tanrı Enki'nin oğlu olarak Marduk tanrısını yücelttiler ve o babasının özelliğini alarak falcılığı ve büyücülüğü Babil'e getirdi ve böylece Babil bunların merkezi oldu.

Büyüde İlginç Sembolik İşlemler

Sihir önce tanrıya, fena cinlerden kurtarması için yakarmayla başlıyor. Sihir yaparken kullanılacak malzemeler şunlar: Dinsel te-

1 Benjamin R. Foster, From Distant Days, Myths, Tales, Poetry of Mesopotamia, Maryland, 1995, p.427.

mizlik için su, çeşitli içkiler, ilaç ve merhemler, zift, sedir çubuğu, tamarisk dalı, meşale, tütsü kabı, temizlik gereci, çeşitli müzik aletleri, güçlü bakır, büyü ipleri, muskalar, tanrı ve cin resimleri yapılmış toprak levhacıklar, insan ve hayvan figürleri (Bunlara Amulet deniyor, bir tür muska). Zift ve alçı ile evinin kapısı sıvanır. Okunmuş su yatağın etrafına serpilir, amuletler eve veya şahsa takılır veya kapının altına konulur. Bu tür muskalar çok önemlidir, tanrılar bile muska kullanır.

Sembolik işlemler de çok ilginç. Fena cini yok etmek için onun yerine başka bir şey yok ediliyor. Hasta yerine bir keçi veya domuz yavrusu konuyor. Onun başı hastanın başı, vücudu hastanın vücudu oluyor. Hayvan kesiliyor, hastanın neresi ağrıyorsa oraya ait parça o bölgenin üzerine konuyor. Böylece hastaya gelen cinler o parçaların üzerine geçiyormuş. Bir de hamurdan veya çamurdan hastanın figürü yapılıyor. Bahçe çamurundan yapılırsa daha etkili oluyor. Bunlar nasıl titretiliyor, parçalatılıyorsa hastalık cinleri de öyle olsun deniyor. Hastalığı uzaklaştırmak için diğer bir işlem de, bir ipi bağlayıp çözüyor, bir soğanı soyuyor. Bunları yaparken "bu soğan nasıl soyuluyor, ip nasıl çözülüyorsa fena cinlerde yok olsun" deniyor.

Bu büyüler evde, bahçede veya nehir kenarında bir kamış kulübede yapılıyor. Bu yapılan işlemlerin gereğine göre olmaması büyünün tutmamasına neden oluyor.

Büyüye ait yazılı belge pek çok. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu çok eskiden başlamış, eski Babil çağında, Akadca ve Sumerce yazılmış bir çok sihir metinleri bulundu. Bu konuyla insanlar gittikçe daha çok ilgilenmişler ve büyü insanın doğumundan ölümüne kadar önemli bir yer tutmuş. Öyle ki her fırsatta büyüye başvurmuşlar. Bir çocuğu, doğar doğmaz Labartu adlı cinin zararlarından korumak için yapılan büyülerden tutun da, bir sevgilinin sevgisini kazanmak, iktidarsızlığı gidermek, yeni yapılan bir binanın yıkılmasını önlemek gibi her tür olay büyüye başvurulmasına neden olmuştur.

Yeni Asur çağındaki kitaplıklarda bu tür eserler önemli yer tutmuştur. Bu eserlere ait kataloglarda bunlar ya ilk satırlarına, ya da son satırlarına göre isimlendirilmişlerdir. Bu katalog isimlerine örnek olarak "tuğla tanrısı, evin temeline konmak için", "ağız temizlenmesi", "okyanusların sözü", "gece erkekçiliği, gece kadıncılığı", "büyü bozmak", "fena rüyayı iyiye çevirmek", "erkeklik gücünü artırmak", "bir çocuğu sakinleştirmek", "bulaşıcı hastalıkları uzaklaştırmak", "mahkeme ve cezadan kurtarmak", "nazardan ve fena dilden korumak" gibi başlıklar verilebilir.

Büyüyü bozma metinlerinde birçok anlam verilemeyen kelimeler kullanılmıştır.

Bir hastalığı uzaklaştırmak için yapılan bir büyü: Bir beyaz keçiyi al. Onu hastanın yanına koy, kalbini çıkar, hastanın eline koy. Eridu'nun sihrini uygula. Keçinin kalbinden yapılan hamur yemeğini hastaya yedirerek, onu günahından arındır. Tütsü kabını dışarı çıkar, yolun kenarına koy. Bu kimsenin hamur ile kopyasını yap. Eridu'nun sihrini uygula: "Fena utukku, fena alu, labartu, labaşu, insanın vücudundaki ağır namartu, fena ölü ruhu dışarı çıksın! Ve saygın utukku, saygın koruyucu tanrı içeri girsin! Kalp hastalığı, karın ağrısı, baş ağrısı, diş ağrısı yok olsun! Bunda ayrıca kurban da var: Keçi veya domuz yavrusunu al. Onu hastanın başına koy. Bunun kanını hastanın yatağının etrafına serp. Organlarını parçala. Hastanın üzerine yay. Hastayı okyanusun kutsanmış suyuyla temizle. İki kere yedi kül ekmeğini, giriş kapısına koy ve domuz yavrusunun etini hastanın eti yerine, kanını hastanın kanı yerine ver ve cinler onu alsın. Domuz yavrusu hastanın özdeşi olsun. Fena cinler uzaklaşsın iyi cinler gelsin.

Bazı cinler var ki onlar insanların, hayvanların özellikle çocukların kanını emiyor. Bu cinleri uzaklaştırmak için yalnız büyüler değil ilaçlar yapılıyor, üzerinde cin resimleri bulunan muskalar veriliyor.

Hastalığın sebepleri yalnız cinler ve cadılar değil, tekin olmayan bir yatakta yatmak, tekin olmayan bir sandalyede oturmak, te-

kin olmayan bir bardaktan içmek, kirli bir suya ayağını sokmak, elleri kirli bir kadına veya kıza bakmakta oluyor.

Baş ağrısı geçirmek için yapılan sihir şöyle: Hastanın bir figürünü yap, güneş doğmadan bir bitkiyi yerinden sök, onun köklerini al, henüz sıçrayamayan bir keçinin kılını al, bununla hastanın başını, boğazını bağla. Baş ağrısı bu insanın vücudundan rüzgar tarafından savrulan saman gibi uçsun gitsin, bir daha yerine gelmesin, gökte yerde büyülenmiş olsun de.

Sihir İçin İlaçlar ve Kullanım Şekilleri

Acı tahıl, sapında tohumunu yitirmiş saman. Bunları yaşlı kadın elleriyle ovalar ve onları lapa yaparak hastanın başına bağlar. "Hastalık bir güvercin, bir karga gibi göğe uçsun. Tanrısının saygın elleri onu korusun" der.

Birisi kızgın ise onu sakinleştirmek için hemen büyüye başvurulurmuş. Büyüyü yapan kimse bir saman demeti üzerine üç kez büyü sözleri söylüyor, samandan bir çöp ağzına alıyor. Karşıdaki bağırmaya başlarsa saman çöpünü ağzından karşıdakinin göğsüne fırlatıyor. Böylece kızgın kalp sakinleşiyor.

Bir mimar yeni bir ev yaptığında tuğla tanrısı yapılanı yıkmasın diye gereken büyü şöyle: Çamurdan bir figür yapılıyor. Birçok yiyeceklerle küçük bir tekneye konup suya bırakılıyor. Sihirbaz konuşuyor: "Tuğla tanrısı sen çıkarılmış kesilmişsin, sen gökte yerde sihirlen, alalu, belili, lahamu tarafından sihirlen. Okyanus tarafından, Duku da oturan tanrılar tarafından sihirlen. Seni büyülüyorum bir daha gelmeyeceksin. Bundan sonra mimar ve sihirbaz yüzlerini nehre dönerek yedi tablet sağ, yedi tablet sol tarafa atılıyor. Bundan sonra evin eşiği altına cinlerin, tanrıların figürleri konuyor. Böylece evin içine fena şeylerin girmesi önleniyor.

İş hayatında hiçbir iş yok ki, işlerin iyiye gitmesi için büyüye başvurulmasın. Bir köylü tarlası için yağmur veya tarlasının hasta-

lıktan korunmasını isteyince biri çölde, yolculuğa çıkarken sağ salim dönebilmesi için, muhakkak büyüye başvuruluyordu. Bunlardan başka ölenlerin ruhlarının yeraltından çıkmaması için çeşitli büyüler yapılmış. Yemekler, içecekler verilmiş. Çeşitli törenler yapılmış. Bu törenlere katılan herkesin yıkanmaları, temiz olmaları gerek.

Birisi bir günah yaptığını düşünerek tövbe etmek isterse, bir tövbe elbisesi giyiyor, yanlarına vurarak yedi kez sağa, yedi kez sola dönüyor, sonra bir tövbe sandalyesine oturuyor ve belirli bir duayı söylüyor. Krallar da tövbe ediyor. Onların tövbesinde çeşitli törenler yapılıyor. Tövbe ettiren rahipler kırmızı elbise giyiyor.

Binlerce yıl önce başlayan büyü ve sihirin zamanımıza kadar ulaştığını ve bugün hâlâ bunlara inanıldığını, onlardan hem yapan hem yaptıran olarak yararlanıldığını görüyoruz.

SUMER'DE CİNSEL YAŞAM VE KUTSALLIĞI

Sumer'de herkesin birbiriyle gelişigüzel cinsel ilişkiye girmesi yasak. Çünkü evlenmelerde kadında bekâret aranıyor. Bâkir olmadan evlenen bir kadın kocasından ayrılırsa, bâkir olarak evlenenin yarısı kadar ayrılık tazminatı alabiliyor. Bir kölenin kızlığını bozan cezaya çarptırılıyor. Ona karşılık mabetlerde özellikle aşk tanrıçasının tapınaklarında rahibeler fahişelik yapıyorlardı. Bu bir tanrı görevi sayılıyor ve bunlar kutsal kadın olarak kabul ediliyordu. Ayrıca diğer kadınlardan ayrılmaları için başlarını örtmeleri gerekti. Bu kutsal rahibelik Ortadoğu'da İsa'nın doğumuna kadar sürdüğü, Tevrat'taki bazı bölümlerden anlaşılıyor.[1] Kadın fahişeler yanında eşcinseller de varmış mabetlerde. Böyle olan kadınlar erkek, erkekler de kadın kıyafetinde geziyorlardı.

Ünlü tarihçi Heredot İÖ 5. yüzyılda Babil'e yaptığı geziyi anlatan anılarda mabet fahişeliği hakkında şöyle yazmaktadır:

"Yerli halktan olan her kadın bir kere Afrodit tapınağına gider ve orada rastladığı ilk erkeğe kendini verir. Başkalarıyla ilişki kurmaktan çekinen zengin kadınlar arabalarına binerek peşlerinde uşakları olduğu halde tapınağa gidip erkek beklerler. Başlarında örgü başlıkları ile tapınağın etrafında otururlar. Kimi oturan, kimi ayakta dolaşan bir yığın kadın etrafı doldurur. Kadınlar arasında dolaşan erkekler istedikleri kadını seçerler. Tapınağa giden bir kadın, onu bir erkek gelip kucağına para atarak yatağa götürünceye

1 Muazzez İlmiye Çığ, *Bereket Kültü ve Mabet Fahişeliği.*

kadar evine dönemez. Erkekler parayı atarken Asurluların Afrodit'i olan "Melitta" adına demeleri zorunludur. Paranın değeri önemli değildir. Para bir kere atıldı mı kutsallaşır. Yasa bunun geri verilmesini yasaklar. Kadının seçme hakkı yoktur. Tanrıçaya karşı görevini yapmış sayılan kadın artık evine dönebilir. Bu olaydan sonra ne kadar para verirseniz veriniz bir kadını baştan çıkaramazsınız. Boylu poslu güzel kadınlar çabuk evlerine dönerler. Çirkinler ise yasayı yerine getirmek için bazen 3-4 yıl beklerler. Böyle bir gelenek Kıbrıs'ın bazı yörelerinde de vardır."[2]

Heredot'un bu yazdıkları belgelerle kanıtlanmış değil. Sumer'de bu işi yalnız rahibeler yapardı. Tanıça İnanna'nın bir şiirinde:

Eğer duvara doğru durursam bir kuzu,
Eğer eğilirsem 1.5 şegel (13 gr.) gümüş.

Bu dizelere göre böyle bir mabet fahişesi ile yatma ücreti ya bir kuzu veya 1.5 şegel (13 gr.) gümüş olduğu anlaşılıyor. Kuşkusuz bu kadına değil, mabede veriliyordu.

Sumer erkekleri için cinsel gücünü yitirmek pek önemli sayılmıştır. Bunun nasıl yitirildiği hakkında bir bilgileri yok. Yalnız Larsa kralı Sin-iddinam'ın şahsi tanrısı Nin-insinna'ya gördüğü bir rüya yüzünden erkekliğinin bozulduğunu yazması, korkunun neden olduğu inancını gösteriyor. Metin şöyle:

Gece rüyamda genç bir adam ayaklarımın ucundan geçerek baş ucumda durdu. Onun korkunç parlaklığını gördüm. Elinde bir nehir teknesinin küreği vardı, şeytanca bir şeyler söylüyordu. İşte o günden beri erkekliğim tam yerinde değil, çünkü onun eli beni yakaladı. Korkularımdan kaçamıyorum, kötü bir hastalık yakaladı beni. O insana görünmez, doktor ona bakamaz, sargı ile saramaz. Birden gelen bu hastalığımı büyücü de anlamadığından bir şey yapamaz. Hastalığıma iyi gelecek bitkiyi de kimse dağdan veya ovadan toplayıp bana getiremez. Hastalığımın iyi olması yalnız senin elinde tanrıçam. Çocukluğumda beri benim öz tanrıçamsın!"

2 Heredot I, s.70.

Kral bu şekilde tanrıçasına kendisini iyi etmesi için yakarıyor.[3]

Bu gücü artırmak için çeşitli ilaçlar, dualar, büyüler yapılmıştır. Bu tedavi yöntemleri, yazılı tabletler, mabetlerin ve sarayların kitaplıklarında, arşivlerinde bulunmuştur. Böyle bir metinden önekler:

1. Eğer bir erkeğin erkekliği Nisan ayında sona ererse: Bir dişi kekliği tut, tüylerini yol, döverek yassılt, tuzlayarak kurut! Dağların dadanu otu (nasıl bir ot olduğu bilinmiyor) ile döv ve bira içine koyarak içirt, adamın erkekliği gelecektir.

2. Eğer bir adamın erkekliği giderse, bir erkek kekliğin boynunu kes, onu kanlı suyun içine koy ve onun kalbini yut, suyu gece dışarı koy, gün doğduğu zaman onu erkeğe içirt, erkekliği gelecektir.

3. Eğer bir adamın erkekliği giderse, bir erkek kekliğin penisini, heyecanlanmış bir boğanın, bir koyunun, bir tekenin salyalarını suya koyarak ona içirt! Koyunun iki bacağı arasından yünü alıp adamın kalçasına sar, erkekliği gelecektir.

4. Eğer bir adamın erkekliği giderse, çiftleşmeye hazır bir erkek kekliği kurut, döv, gece damda beklet, ertesi gün suyu içirt, erkekliği gelecektir.

Cinsel birleşmeyi sağlamak ve hazzı artırmak için başvurulan büyüler:

1. Dua: Çiftleşmeye hazır inek, cinsel heyecanı coşmuş bit tufan gibi olan azgın aygır! Senin organlarını kim bağladı? Kim senin kaslarını gevşetti? Tanrın sana dönmeli, sihir tanrısı Asalluhi dönmeli! Vücudunu İştar'ın çekiciliği ile coştursun!

İlacı: Şu ilacı yap! Manyetik demir filizlerini döv, yağ içine koy, onunla penisini, göğsünü, kalçasını ovsun. İyi olacaktır.

2. Dua: Avlanmış vahşi eşek! Dilû kanalının ağzı gibi kim sana set çekti? Bir gezgincinin ki gibi kim senin yolunu tıkadı ve gubaba'nın oğlu gibi kim senin ormanını yaktı? Git Anu'nun (Gök tanrısı) göksel kızına dualara başla!

3 William W. Hallo, A Royal Corrospondence of Larsa, A Sumerian Prototype for the Prayer of Hezekiah, Kramer Anniversary Volum, Alter Orient und Altes Testament Band 25, p.217.

İlacı: Manyetik demir filizini döv, puru yağı içine karıştır. Yukarıdaki duayı üç kere oku, erkeğin penisini, kadının vajınasını onunla yağla, erkek cinsel doyuma ulaşacaktır.

3. Dua: Heyecanlan, heyecanlan, dikil, dikil, bir geyik gibi çoş, bir boğa gibi dikil, bir aslanı seninle birlikte dikilt! Hissiz olan penis hislensin!

İlacı: Manyetik demir filizini döv, toz haline getir, puru yağına karıştır, duayı 7 kere onun üzerine oku, erkeğin göbeğine sür. 7 kere o kadının göbeğine sür. Erkek ve kadın doyuma ulaşacaktır.

Bu büyülerin katalogları da yapılmış. Bunların bazılarının adları şöyle:

1. Çiftleşmeye hazır koç.
2. Rüzgâr essin, titreme çoğalsın.
3. Neden bir kanal gibi tıkanıp kaldı?
4. Neden gözlerin kapalı?
5. Çiftleşmek için sarıldım, zarflandım.

Bir Kadını veya Erkeği Etkilemek İçin Yapılan Büyüler

Sumerli bir erkeğin bir kadını kendine çekmek için başvurduğu büyülerden bir örnek:

Dua: Aşk yaratan güzel kadın! Elmayı, narı seven, doyum gücü veren İnanna! Kalk in! Aşk taşları benim için etkili ol! Kalk in! İnanna aşkı, doyuma getir!

İlacı: Eğer bir kadın bir erkeğin penisine baksın istersen, ya bir elma veya bir nara yukarıdaki duayı üç kere oku, meyveyi kadına ver, onun suyunu içir.[4] O kadın gelecek ve seninle sevişecektir. Eğer yine gelmezse, Tappinu bitkisini al onu kral Ea (tanrı Enki)

4 Elma ve nar, aşk tanrıçasına ait şiirlerde cinsel gücü veren meyveler olarak geçiyor. Tevrat'ta Süleyman'ın şarkılarında da bulunuyor bunlar. Bir efsaneye göre, bilgelik tanrısı Enki, tanrıça Uttu ile sevişmeden önce ona elma suyu içirtmiş. Cinsel gücü için dağlardaki bitkilerden yararlanıldığı, tanrıça İnanna erkek kardeşi güneş tanrısı Utu'ya çiftleşmeyi, öpüşmeyi bilemediğini, onun için kendisini dağlardaki güzel kokulu otlardan yemek üzere dağlara götürmesini rica ediyor.

için nehre at. Dicle ve Fırat nehirlerinin kıyısından çamuru al, o kadının küçük heykelini yap, sol kalçasına onun adını yaz! Güneşe dönerek yukarıdaki duayı oku! Şehrin batı kıyısının dışına göm, öyle ki, ya günün sıcağında veya gece kadın onun üzerinden yürümeli. O kadın gelecek, onunla sevişeceksin.

Bir kadının seninle konuşmasını sağlamak için meşu tahtasını, şimşiri, ... taşını, kekliğin dilini, koyunun yününü sar, yatağının başucuna koy! O kadın nereye giderse gitsin seninle konuşacak ve sevişecektir.

Kadınlar da erkekleri kendilerine çekmek için çeşitli dua ve büyülere başvurmuşlardır. Bunların birinde kendisine sadık kalmamış olan sevgilisini tekrar elde edebilmek için, bir kadın tarafından yapılan dua ve büyü şöyle:

Dua: Memleketlerin İştar'ı, tanrıların en cesuru! Bu senin yerin, sevin, neşelen! Gel bizim eve gir, seninle yatan sevgilin, dostun da gelsin! Dudaklarım bal olmalı! Bir yılan deliğinden çıktığı zaman kuşlar nasıl etrafında toplanırsa, erkekle de benim etrafıma öyle toplansın! Bana ihanet eden o erkeği getir, bir altın kalpli olarak bana dönsün!

İlacı: Bu duadan sonra 12 çeşit toprak alınacak. Bir kurban yanında suda eritilecek, yarısı ile evin kapısı sıvanacak, geri kalanla bir boğa heykeli yapılacak, çukura atılacak.

Mabetlerde, özellikle aşk tanrıçası mabetlerinde çamurdan veya başka maddeden yapılmış kadın-erkek cinsel organlar veya yatak içinde çiftleşmeyi gösteren levha halinde kabartmalar bulunmuştur. Bunların büyü olarak oralara konulduğu kuşkusuzdur. Tabletlerden öğrendiğimize göre, bundan 4-5 bin yıl önce de insanlar arasında seks problemleri vardı. Fakat bunlar tabu değildi. Büyülerin iyi amaçla yapılması gerekti. Fena amaçla büyü yapanlar cezalandırılıyordu. Sumer Kanununa göre evli bir kadın büyü yaparak başka bir adamla yatarsa öldürülüyordu.[5]

5 Büyü metinleri için kaynak: Robert D. Biggs, A.ZI.GA Ancient Mesopotamian Potency Incantations. New York 1967; Samuel Noah Kramer, The Sacred Marriage Rite, Aspects of Faith, Myth, and Ritual in Ancient Sumer, London.

SUMERLİLERDE BİLİM

Astronomi

Astronomi, yani gökyüzü biliminin anasının da Sumerler olduğunu görüyoruz. Onlar yazıyı icat etmelerinden hemen sonra, yani MÖ 3000'lerde, gök ile ilgili gözlemlerini yazıya geçirmeye başlamışlardır. Yaptıkları gözlemlerle, elde ettikleri bilgiler yazıla yazıla, İsa'dan önce beşinci yüzyıla kadar gelmiş, ondan sonra astronomi bilgisi en yüksek çağına erişerek, bu kayıt işi İsa'nın doğumundan bir müddet sonraya kadar sürmüştür. Bu dönemden itibaren gök olayları 1750'li yıllara kadar kayda alınmamıştır. Bu tarihlerden sonra İngiltere'deki Greenwich'te kayıtlar yeniden başlamıştır. Buna göre bugün elimizde astronomi ve gök olayları ile ilgili modern çağa ait 250 yıllık kayıt vardır.

Sumerlilerde ölümden sonra dirilme ve ahiret düşüncesi olmadığından, onlar yalnız bu dünyadaki yaşantı ile ilgileniyorlardı. Bunun için geleceklerinin ne olacağını ciğer falları, rüyalar, özellikle gökyüzündeki yıldızlar yoluyla öğrenmeye çalışıyorlardı. Onların inancına göre gökyüzünde dünyada olan ve olacak olan bütün olaylar yazılıydı (İslam'daki Lev-hi Mahfuz gibi). Büyük-küçük gök ışıklarının insanları düşmanca veya dostça gözlediklerini öğrenmek ancak gökyüzünü okumakla mümkündü. Gökteki yıldızların durumu insanlar üzerinde çeşitli etkiler yapmakta ve geleceklerini bildirmektedir. Sumerleri en çok gezegenler ilgilendirmiştir. Onlar gezegen olarak, güneş ve ay dışında Merkür, Satürn, Mars, Jüpiter ve Ve-

nüsü saptamışlar, onlara Sumerce adlar vermişlerdir. Sumerlilere göre diğer yıldızlar oldukları yerde hareket ederken, bu beş gezegen kendilerine özgü bir yol üzerinde gidiyorlardı. Bu gidişleri sırasında hem geleceği gösteriyor, hem de tanrıların düşüncelerini insanlara aktarıyorlardı. Bu yüzden onlara "çevirmen" adını vermişlerdir. Herhangi bir gezegenin gökte belirli bir yerde bulunması kadar, diğer gezegenlere yaklaşmı ve uzaklaşması da önemliydi. Her gezegenin kendine özgü bir anlamı vardı. Beyaz yıldız olarak adlandırılan Jüpiter, Mezopotamya kralları için uğurlu sayılırken, Mars da komşu krallar için uğurlu idi. Merkür veliahtların geleceğini gösteriyordu. Satürn bir tarafta kötü güçlerin diğer tarafta adalet ve düzenin temsilcisiydi. Venüs sevgi, barış ve savaşı simgeliyordu. Bunlar ayrıca parlaklık ve donukluklarına göre de değerlendiriliyordu.

Gökteki yıldız kümeleri yeryüzündeki belirli yerlerin karşılığı idi. Ayın yüzeyi de diğer ülkeleri de içine alan bölgelere ayrılıyordu. Ay çok önemliydi. O korku ve dehşet saçıyordu.

Astrolojik Kehanetler

Gökyüzünü okuyup, ona anlam verenler kâhinlerdi. Bu geleceği öğrenme merakı ile astroloji başlamıştı. Böyle kehanetlere birkaç örnek verelim:

1- Güneş ve ay, ayın 12'sinde birlikte görülürse, kral sülalesi sona erecek, insanlar yok olacak.

2- Eğer bu durum ayın 13'ünde olursa ülkede huzursuzluk olacak, alışveriş duracak. Düşman ayağı ülkeye girecek.

3- Ay tutulması nisan ayında olursa yıkıntı olacak. Kardeş kardeşi öldürecek. Eğer mayıs ayında olursa kral ölecek fakat çocukları tahta çıkamayacak. Eğer temmuz ayında olursa ürün bol olacak, fiyatlar artacak ve tüccar çok para kazanacak.

4- Ayrıca güneş ve ay tutulmalarının başlangıç konumu ve ilk görünüm yerlerine göre de kehanet yapılmıştır.

5- Eğer ay tutulması 14 eylülde kuzeyden başlayıp batıda son bulursa, krala isyan olacak, ülkede açlık ve kıtlık başlayacak, insanlar çocuklarını satacak.

6- Eğer bir çocuk yeni ay doğarken dünyaya gelirse yaşamı parlak olacak.

7- Eğer bir çocuk Venüs doğarken dünyaya gelirse hayatı rahat, günleri uzun olacak.

8- Eğer Mars görünürken doğarsa, hasta olup çabucak ölecek.

Ayrıca burçlara göre de doğanların bazı falları var. Sumerlilerde başlayan bu yıldız falcılığı onlardan bütün dünyaya yayılmış, daha da geliştirilerek adeta bir bilim haline getirilmiştir. Böylece bir astronomi bilimi doğmuştur.

Sumerlilerin, gökyüzünün çok açık olması dolayısıyla, göğü inceleme imkanı kolaylaşmış, hatta bu incelemelerini Ziggurat denilen yapay tepeler üzerine inşa edilen kulelerin üstünde yaptıkları düşünülmektedir. Bu gözlemlerde araçlar da kullanmışlar. Bunlardan biri Gonomon denilen, yatay bir yüzey üzerine, dikey bir çubuğun gölgesinden, günün muayyen zamanlarının belirlenmesi için kullanılan bir araç. Güneş saati olarak kullanıldığı gibi, gün dönümün ölçmeye de yarıyor. İkincisi ise Polo denilen, içinde bir bilye olan, yarımküre şeklindeki bir çanak. Bilyenin çanağın içindeki gölgesiyle, güneşin yörüngesi, tutulma düzeni, gün dönümü ve dönence zamanlarını saptamaya yarıyor.

Astrolojik amaçla başlayan bu gözlemler daha sonra astronomiyi oluşturmuştur. Mezopotamyalılara göre astroloji, astronominin uşağı, Kepler'e göre de saygın annenin fahişe kızıdır.

İlginç olanı Sumerlilerin saptadığı bu beş gezegene, ancak Kepler'den sonra yenileri eklenmiştir.

Sumerlilerde Takvim

Sumerliler'in gökyüzünde en çok ilgi gösterdikleri güneş ve aydı. Onlara göre güneş tanrısı adaletin koruyucusu idi. Ay da zaman

ölçüsünü veriyordu. Ayın doğup, büyüyüp, yeniden küçülüp, yok olmasına kadar geçen zamanı, 30 günlük bir ay olarak kabul etmişler. Halbuki ay yörüngesinde giderken, güneşe nazaran 12-14 derecelik bir açı oluşturuyor. Bir ay sonunda bu açı 360 dereceye ulaşıyor. Böylece bir ay, 30 gün yerine, 29 gün 12 saat 44 dakika oluyor. Bunu ölçmenin yolu ayın hilal zamanlarını tam belirleyebilmek, güneş ve ayın hareket hızlarında ki değişimi anlayabilmekle mümkün. Ayrıca ayın bulunduğu coğrafi bölgenin enlemi, ufukta yaptığı açının kendi bulunduğu noktaya uzaklığı ve yakınlığının bilinmesi gerek. Ama Sumerliler ayın bu döngüsünde her ay kaybolan gün ve saatleri hesaplayabilmiş ve güneş yılına göre bu kaybolan on günleri, üç yılda bir takvimlerine 1 ay ekleyerek yılı 13 ay göstermişler. Bu hesaplamayı neye istinaden ve hangi yöntemi kullanarak yaptıklarını gösteren bir belge yok. Bu 13. ay yılın durumuna göre bazen bahar da başlayan ilk aydan önceye, veya 6. aydan sonraya eklenmiş. Bu gelenek MÖ 400 yılına kadar sürüyor. Ondan sonra bu gelenek MÖ 4. yüzyılda değiştirilerek 10 günlerin eklenmesiyle artan aylar, 3 yılda bir eklenecekleri yerde, 19 yıla bölünerek, senenin 1. 4. 6. 9. 12. 14. senelerine birer ay ekleniyor. 17. seneye 6 ay ekleniyor, yani 17. sene 1,5 yıl oluyor. Bu Yunanlılarda Meton tarafından uygulandığı için bu sisteme Meton Devresi denmiş. Araplarda bu artık günler hiç dikkate alınmadığı için her yılbaşı 10 gün evvele geliyor. Osmanlı Devleti'nde de, Cumhuriyete kadar bu takvim uygulandı.

Sumerliler zamanında her şehir beyliğinde, ay isimleri farklıydı. Hammurabi zamanında Nippur şehrinin ay adları kullanıldı. Daha sonra Asurluların verdiği ay adları kullanılmaya başlandı. İsrail ve Araplarda bu adlardan etkilenmiş, hatta günümüzde kullandığımız ay adlarına kadar bu etki sürmüştür. Cumhuriyet sonrası Türkçe olarak değiştirilen ekim, kasım, aralık, ocak ay adları yanında diğer ay adlarının çeşitli kültürlerden geldiğini görüyoruz. Bunlardan şubat Akatçadan, mart Latinceden, nisan/nisak Sumerceden, mayıs Latinceden (Hermes'in annesi Maya'dan) haziran Aramice-

den, temmuz/dumuzi Sumerceden, eylül Akatçadan gelmiştir. Buna göre iki Sumerce, iki Akatçadan olmak üzere 4 ay isminin Mezopotamya'dan günümüze ulaştığını görüyoruz. İlginç değil mi?

Sumerliler yine ayın görünüşüne göre, ayın günlerini 7 günlük 4 haftaya bölmüşler. Ayın 7, 15, 22 ve 28. günleri haftasonu olarak çeşitli kurban törenleriyle kutlanmış. Öğrencilere, işçilere bugünlerde tatil verilmiş, böylece ilk haftasonu tatili başlamış.

Sumerliler ayı günlere böldükleri gibi, günü de 12 eşit parçaya bölmüşler. Yani onlar için bir gün 12 saat. Onların bir saati bizim iki saatimize denk geliyor. Bu dilimlere de Danna demişler. Bu iki saatlik dilimi de 30'a bölmüşler ve çıkan 4 dakikalık dilime Giş demişler. Gişlerde 60 Nindaya ayrılıyor, bu da bizim 4 saniyemize eşit. Bu dört saniyelik dilimi de 60'a bölerek birçok kesirli hesaplar yapmışlar. Bunlar bir dairenin bölümlerinin açılarına paralel. Zaman birimi aynı zamanda dairenin bölümlerini göstermek için kullanılmış. Sumerlilerde iki mevsim var, yaz ve kış mevsimleri.

Sumerliler matematikte kullandıkları 6'lı ve 10'lu sistemden, 6'lı sistemi yalnız astronomi de kullanmışlar. Bu sistem hâlâ kullanılmaktadır. Sumerler zamanı su ve güneş saatiyle ölçmüşler. Zamanı suyun ağırlığı ile göstermişler. Günümüzde müzikte kullanılan metronom da zamanı ağırlık kullanarak ölçer.

Sumerlilerde Matematik[1]

Sumerliler yazıyı icat ettikleri gibi, ilk olarak sayıları da yazıya çevirmişler ve bu sayılarla en büyük işlemleri yaparak matematiğin temelini kurmuşlardır. Onlar sayıları on ve altmış taban üstü-

1 Sumer Matematiği hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Okur, *Sumer Matematiği ve Sayıların Gizemi;* GeorgesIfrah, *Çakıl Taşlarından Babil Kulesine II, Rakamların Evrensel Tarihi,* Tübitak; Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp,* TTK Basımevi, 1991.

ne oturtmuşlar, yüzler, binler yerine daha çok 60, 600, 3600, 36000 olarak saymayı yeğlemişlerdir. Bunun nedeni, nasıl böyle yaptıkları hakkında bazı varsayımlar varsa da bunların içinde en akla yakın geleni parmak hesabı olsa gerek. Yazıda 10 sayısı ile parmak kelimesi aynı işaretle gösteriliyor. İki elde olan 10 parmak 10, 20, 30, 40, 50 olarak 10 tabanını oluşturuyor. Diğer taraftan parmaklarda olan boğumlar da 60 tabanına temel olabiliyor. 60 tabanının özelliği, 10 tabanına göre daha çok bölünme olasılığı olması; şöyle ki: 100 sayısı 1, 2, 4, 5, 10, 20, 25, 50'ye bölünüyor, yani 8 böleni var. Ona karşılık 60 sayısının 1, 2, 3, 4 ,5, 6, 10, 12, 15, 20, 30 oylam üzere 11 böleni bulunuyor. Bu yüzden işlemlerde kolaylık oluyor.

Zaman ölçümünde saatler, dakikalar, saniyelerin kullanılması, yay ve açı ölçülerinin derecelerle hesaplanması, Sumerlilerin başlattığı 60 tabanlı sistemin sonucudur. Bu sistemle Sumerliler, toplama, çıkarma, çarpma, bölme işlemlerini en yüksek sayılara kadar yapabilmişlerdir. Çok yüksek sayılara çıkan çarpım tabloları tabletlerde bulunmaktadır. Bu sistem en çok da astronomideki hesaplar için çok yararlı olmuştur.

Bize matematik hakkında bilgi veren metinler, okullarda öğrencilerin yazdıjkları veya öğretmenler tarafından öğrencilere örnek olarak yazılan tabletlerdir. Bunlarda matematik tabloları, bir de problemleri bulunuyor.

Tablolarda çarpım, kare, kare kökleri, küp, küp kökleri, üçgenlerin, dairelerin alanları, ölçüleri veriliyor. Problemlerde çeşitli denklemler, bu arada Pisagor denklemini de buluyoruz onlarda. Ayrıca kanal kazılması, genişletilmesinde, tuğlaların sayılmasındaki işlemler de gösteriliyor. Cebirin başlangıcı da Sumerlilerde.

Sumerlilerde Tıp

İlkel insanlar hastalıklarını tedavi için ilk olarak kuşkusuz sihir ve büyü kullanmışlardı. Belki onun yanında doğal maddelerden de

yararlanmışlardı. Fakat o zamanlara ait yazılı belge olmadığı için bunların ne olduğu, nasıl kullanıldığı bilinmiyor.

Her konuda olduğu gibi bu konuda da ilk yazılı belgeler Sumerlilerden geliyor. Onlar 4500 yıl öncelerden hastalıklara ve ilâçlara ait belgeler yazmaya başlamışlardır. İki yüz yıldan beri yapılan kazılardan çıkarılmakta olan binlerce tablet arasında doktorluk ve ilaçlarla ilgili bir hayli belge bulundu. Yalnız bunların hemen hepsi Sumerlilerin siyasi hayattan çekildikleri zamana ait Akad dilinde yazılmışlardı. Büyük bir kısmı da Asurbanipal kitaplığından çıkmıştı. Fakat bunlarda kullanılan maddelerin ve tıp terimlerinin sumerce olması, bunların ya Sumerliler tarafından yazılanların bir kopyası veya onlardan esinlenerek yazılmış olduğunu gösteriyor.[2]

Sumerliler de ilkel topluluklarda olduğu gibi hastalıkların, gözle görülmeyen varlıkların, cinlerin vücuda girmesinden ileri geldiğine inanıyordu. Bu fena cinlerin vücutta atılması için bir taraftan sihir/büyü yapılmış, bir taraftan da doğal maddelerden yapılmış ilaçlar kullanılmıştır. Hastalıkların olduğu gibi büyünün de koruyucu tanrısı vardı; o bilgelik ve su tanrısı Enki idi. Sumer inanışına göre Enki, tanrıların sırlarını ve öteki dünyaya giden yolları bilen, ruhları kontrol edebilen, aynı zaman da ilk yazıyı yazandır. O insanların yardımcısı, güzel sanatların koruyucusu, güzel söylemenin ustası, her var edilen nesneye ad koyandır. Enki Sumer'in evrensel yasaları olan me'leri korur ve Abzu denilen dipsiz kozmik bir suyun içindeki köşkünde oturur.

Kazılardan Enki'nin yönettiği büyülerin yazıldığı 60 kadar tablet bir grup halinde bulundu. Bunların okunup anlaşılması çok zor.[3]

2 Bunlar üzerinde daha geniş Bilgi için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası-2*, s.187.

3 W.G. Lambert, A Catalog of Texts and Authours, JCS 16 (1962), p.69.

S.N. Kramer'e göre Mezopotamya'da büyü ve tıp iç içedir. Bunlar birbirinden ayırmak çileden çıkarıcı. Belki de boşuna bir uğraşıdır.[4]

Büyüler insanları hastalıklardan korumak, insanları kötü etkilerden arındırmak, saldırıları önlemek, düşmana zarar vermek için yapılıyordu. Cinlerden iyi olanlar da vardı. Onlar insanlara sağlık getirdikleri gibi duygusal yönden mutluluk da verirlerdi. Akıl hastalıkları yalnız büyü ile iyi edilmeye çalışılırdı.[5]

Bir büyü metninde yazıldığına göre bir şahsı cinler yakalamış, onu sarsarak dalgalar gibi havaya fırlatıyorlar, ona büyük acı çekdiriyorlarmış. Bunu önlemek için tanrı Enki'nin önerisi: Anzan kabına su alınacak, içine muştakal-ılgın bitkisi konacak. Bu su adamın üstüne serpilecek. Buhurdanlık ve meşale de getirilecek adamın yanına. Bu arada göğün kahramanının (Enki'nin) koca davulu kükrer gibi ses verecek. Böylece hastanın içine girip onun canını yakalayan namtar cini su gibi hastanın vücudundan akıp gidecekmiş. Neden yapıldığı belli olmayan bir büyüde de bir kamış alınıp ikiye bölünecek, içinden çıkan hayat suyu hastanın sağ elinin üstüne, oradan da sol elinin üstüne akıtılıcak. O arada Enki yine davul çalıyor. (Bu davul Türklerdeki şaman davulu, Enki de şaman gibi.)

Daha önce belirttiğimiz gibi Sumerce yazılmış büyüler ait grup halinde 60 tablet bulunmasına rağmen tıbba ait biri küçük ve pek okunamayan diğeri 15 ilaç reçetesini kapsayan DÖ 2300 yıllarına tarihlenebilen iki tablet bulundu. İkincisi ilk olarak 1940 yılında Dr. Leon Legrain "Nippur Old Drug Stor (Nippur'un İlaç Dükkânı) adı altındaki makalesinde yayınlamıştı fakat okunması ve anlaşılması çok zor olduğundan o, tam açıklık getiremiyordu. 1954 yılında S.N. Kramer ve kimyager Martin Levy tekrar bu tablet üzerinde çalışarak daha geniş bir çözüm yapabilmişlerdir.

4 Kurnaz Enki, s.218.

5 A.J.V. Kinner Wilson, an Introduction to Babylonian Psichiatry, in Honor Benno Landsbergeron his seventy-Fifh Birthdy (Oriental Instiue of Chicago Assyriological Studies No.10) p.289.

Bunda 15 kadar ilâç reçetesi yazılı. Bunlardan öğrendiğimize göre ilâç olarak Sumerliler madensel, bitkisel ve hayvansal maddelerden yararlanmışlar. Hayvansal madde olarak süt, yılan derisi, kaplumbağa kabuğu kullanılmış. En çok bitkisel madde bulunuyor bunlarda. Çin tarçini (cassia), mersin ağacı (myrtle), şeytan tersi (asafoetida), nane (thyme), ağaçlardan söğüt, armut, köknar, incir, hurmadan yararlanmışlar. Bunların kökleri, dalları, kabukları, suları ya bütün olarak veya toz halinde saklanmış.

İlaçlardan bir kısmı kaynatılarak, süzülerek merhem olarak sürülüyor veya sulu olarak içiriliyor. Bir merhem yapımında birkaç madde dövülerek toz haline getirilmiş, kuşumma şarabı içine konuluyor. Reçine ve sedir yağı ile karıştırılıyor. Diğer bir merhem de toz haline getirilmiş nehir çamuru su ve bal ile yoğurularak üzerine deniz yağı dökülüyor. Ağrıyan yer için yapılan ilaç şöyle: Bir tür bitki kaynatılıyor, alkali veya tuz ekleniyor. Elde edilen madde ağrıyan yere sürülüyor.

İçilecek ilaçlara gelince; çeşitli maddeler dövülüp toz haline getirildikten sonra bira içinde eritilerek hastaya içirilecek. İlaçlar hep bira ile içiriliyor. Reçetenin birinde alkali, ihtimal soda bakımından zengin olan bir bitkinin külleri ana madde olarak kullanılıyor. Bu kül hayvansal bir yağ ile karıştırılarak bir tür sabun yapılmış. Bu reçete de bazı kimyasal bilgilere dayanan potasyum nitrat veya güherçile ile ilgili... Bununla da helâ çukurları kontrol edilmiş. Bir reçetede de yara temizleme maddesi olarak tuz antiseptik, potasyum nitrat büzücü olarak kullanılmış.

DÖ 2300'lere tarihlenen bu tabletteki kimyasal bilgilere, metotlara ait karmaşık ve geniş bilgiler, daha o tarihlerde Sumerlilerde eczacılığın çok ilerlemiş olduğunu gösteriyor.

Bu reçetede sihirden, büyüden söz yok. Yalnız o tarihlerde onları tümü ile yok sayamayız. Çünkü zararlı cinlere karşı insanları

koruması için üzerinde çeşitli tılsımla ilgili yazılar yazılı muskalar takmışlar, kullanmışlardır.[6]

Sumerlilerde bir hekim yani doktor sınıfı vardı. Bunlara AZU deniyordu. Anlamı suyu bilen. Her kurumun olduğu gibi doktorluğun da koruyucu tanrıları bulunurdu ama bunların en başı sihir ve büyücülükte olduğu gibi, su ve bilgelik tanrısı Enki idi. O aynı zamanda şifa verici bitkilerin ne işe yaradığını da belirleyendir. Bundan başka ağız, diş, baş, kol, ayak, kaburga gibi organların iyi olmasına yardım eden tanrılar vardı ki, bu da hekimlikte ilk ihtisas dallarını göstermesi bakımından önemlidir. Burada ikinci bir önemli nokta da şifa veren bu sekiz tanrıdan beşinin tanrıça olmasıdır. Bu tanrıların var oluşu hakkında Tevrat'a geçip zamanımıza kadar gelmiş olan Sumer'in bir efsanesi bize bilgi vermektedir. Sumerlilere göre yer tanrıçası Ninhursak su tanrısı Enki ile birleşerek çeşitli tanrıları doğurduktan sonra yine su tanrısının tohumundan yararlanarak sekiz türlü şifa verici bitki yetiştiriyor tanrılar bahçesinde. Bunların yenmesi yasak. Tanrı Enki onların ne işe yarayacaklarını saptarken hepsinden birer parça tadıyor. Buna çok kızan tanrıça tanrıyı lanetleyerek kayboluyor. Tanrı bu lanetlemenin sonucu son derece ağır hastalanıyor. Bunu iyi edecek olan tanrıça büyük zorluklar bulunuyor. Tanrıça hastanın yanında otururak neresinin ağrıdığını soruyor. Tanrının yediği sekiz bitkiye karşılık sekiz organı hasta. Bunları iyi etmek için beşi tanrıça olmak üzere sekiz tanrı varediyor tanrıça. Bu efsanede son iyi edilen organ kaburga. Bunu iyi edecek olan tanrıçanın adı da kaburganın hanımı anlamına gelen nin.ti.ti (Sumercede ayni zamanda yaşam anlamına geliyor). Bu efsane Tevrat'a alınırken kadın Adem'in kaburgasından yaratılmış, adı ti'nin hayat anlamı alınarak Havva konmuştur.[7]

Hekimliğin bir başka kouyucu tanrısının sembolü de zamanımıza kadar gelmiştir. Eski bir Sumer şehri olan Lagaş'daki kazılardan

6 S.N. Kramer, History Begins at Sumer, çev. Muazzez İlmiye Çığ, *Tarih Sumer'de Başlar*, s.51.

7 Daha geniş bilgi için bkz. Muazzez İlmiye Çığ, *Kuran, İncil ve Tevrat'ın Sumer'deki Kökeni*.

çıkan mermer bir vazo üzerine, iki cin tarafından korumaya alınan bir ağaca sarılı iki yılan kabartması görenleri şaşırtıyor. Sopaya sarılmış yılan Yunanlılardan gelen hekimlik sembolü olarak biliniyordu. Şimdi onun tarihi onlardan binlerce yıl önceye gidiyor. İşin ilginç yanı o da bir şifa tanrınsının, hayat ağacının beyi anlamına gelen Nin.giş.zida'nın sembolü. Sopa hayat ağacını, ona sarılmış biri dişi biri erkek iki yılan gençliği simgeliyordu. Bu motif binlerce yıl çeşitli ülkelerde yalnız sopa veya sopa-yılan, tek yılan, birbirine sarılmış 2 yılan halinde koruyucu veya şifa verici bir sembol olarak resimlerde, kabartmalarda kullanılmış ve Asklepios yoluyla doktorluğun sembolü olmuştur.[8]

Sumerlilerde yılanın şifa ile ne ilgisi vardı? Uruk'un kralı kahraman Bilgameş arkadaşı Enkidu'nun ölümü üzerine ebedi hayata erişmek istiyor. Duyduğuna göre Utnapiştim adlı biri ölümsüzlüğü kazanmıştır. Bilgameş ondan bunu nasıl aldığını öğrenmek için çok büyük zorluklarla Utnapiştim'i gidip bulur. O Bilgameş'e, ebedi hayatın kendisine tufandan sonra tanrıların verdiğini, bu yüzden onun bunu elde edemeyeceğini söylüyor. Bunun üzerine Bigameş'in çok üzüldüğünü gören Utnapiştim'in karısı, hiç olmazsa gençlik otunun yerini söylemesini öneriyor. Gençlik otu da dönüş yolunun üzerinde bulunan suyun dibindeki bir bitkidir. Bilgameş suyu buluyor, dalıp büyük zorlukla ve elleri kan içinde otu sudan çıkarıyor. Tam yiyeceği zaman "ben bunu yersem kendim gençleşeceğim, etrafımdaki arkadaşlarım yaşlanacaklar. Onlarla beraber yiyelim de birlikte gençleşelim" diyerek otu bırakarak tekrar suya giriyor. O arada bir yılan gelip otu yiyor ve kabuğunu değiştirerek gençleşiyor. İşte dişi ve erkek iki yılanın gençliği, hayat ağacının da yaşamı simgelediği bu motif yüzyıllar boyunca çeşitli kültürlere, değişik şekillerde yayılmış olarak zamanımıza kadar ulaşmıştır.

Bu şifa verici tanrıların yeryüzündeki temsilcileri doktorlardı. Büyük bir rastlantı olarak kazıdan bir Sumer doktorunun vizite kar-

8 J. Schoutten, *The Rod and Serpentof Medicine,* Amsterdam, 1967. Bu kitap sopa ve yılanla geniş bilgi vermektedir.

tı gibi mührü bulundu. İşin ilginç yanı aynı doktora ait bazı yazılı belgelerin de bulunması. Bu belglerden bu doktorun DÖ 2100 yıllarında yaşadığını, baba, oğul ve torun olmak üzere üç kuşağın sarayında doktorluk yaptığını öğreniyoruz. Bunlar Lagaş şehir kıralları olan Urningirsu, Gudea ve Ugme'dir. Boynuzlu tacı ile elinde ihtimal bir ilaç tutan şifa tanrısı, ağaca asılı cerrah aleti ve iki ayak üzerine oturtulmuş ilâç yapacak maddeleri içeren iki kap görünüyor. Yanındaki yazıda, "O gir tanrısının veziri, doğuran anne hayvanların yardımcısı tanrı Edinmugi! Hekim Urlugaledinna senin kölendir" diye yazılmaktadır.

Sarayın doktorları olduğu gibi özel doktorlar da vardı. Doktorlar ayın 7, 14, 21 ve 29. günleri çalışmazlar, zorunlu dinlenirlerdi ki bu ilk hafta tatilini göstermektedir. Kadın doktor da var. Ebeler yalnız kadın.

Bir de sahte doktor öyküsü bulundu. Hem de Türkiye sınırları içinde Sultantepe'de, yedinci yüzyılda yaşamış bir rahibin arşiv ve kitaplığında. Adı "Nippur'lu fakir Adam". Burada yoksul, fakat şakacı bir adamın çeşitli maceraları anlatılmaktadır. Bunlardan birinde bu adam şehrin belediye başkanına kızıyor. Ondan intikam almak için kendisini doktor kılığına sokarak saçlarını kabak gibi tıraş ettiriyor ve komşu şehrin ünlü bir doktoru olarak belediye başkanının yanına giriyor. Onu iyice muayene ediyor ve baştan ayağa hasta olduğunu söyleyerek adamı inandırıyor. Bunu iyi etmek için kendisinde gayet gizli ve şifalı bir ilaç olduğunu, onun ancak karanlık bir odada tesirli olabileceğini söylüyor. Böylece Belediye başkanını karanlık odaya sokarak bir güzel dövüyor.

KAYNAKÇA

ALSTER, Bendt, Dumuzi's Dream, Mezopotamia 1, aspect of Oral Poetry in a Sumerian Myths.

BALKAN, Kemal, "Relations the Language of the Gutian and Old Turkish", *Erdem,* sayı 16, Ocak 1990.

BOTTERO, Jean / STEVE, Marie-Joseph, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya,* çev. Anita Tatlıer, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2004.

BOTTÉRO, Jean, Everyday Life in Ancient Mesopotamia, Edinburgh 2001.

BOTTÉRO, Jean, La Plus Vieille Cuisine Du Monde, Paris 2002.

COOPER, Jerold S., "Wolfgang Heimel, The Sumerian Sargon Legend", JAOS 103/1, 1983.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, *Bereket Kültü ve Mabet Fahişeliği*, Kaynak Yayınları, 9. Basım, İstanbul, Eylül 2011.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, *İnanna'nın Aşkı*, Kaynak Yayınları, 6. Basım, İstanbul, Eylül 2010.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, *Kur'an İncil ve Tevrat'ın Sumer'deki Kökeni*, Kaynak Yayınları, 6. Basım, İstanbul, Eylül 2010.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, *İbrahim Peygamber/ Sumer Yazılarına ve Arkeolojik Buluntulara Göre*, Kaynak Yayınları, 11. basım, İstanbul, Şubat 2010.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, *Sumerlilerde Tufan, Tufan'da Türkler,* Kaynak Yayınları, 7. Basım, İstanbul, Eylül 2011.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, *Uygarlığın Kökeni Sumerliler-1, Tarihte İlk Edebi Eserlerden Seçmeler,* Kaynak Yayınları, 4. Basım, Nisan 2011.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, "Sumer Edebiyatı", *Bilim ve Ütopya,* Ağustos 1996, Kasım 1996.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, Sumerlilerden Zamanımıza Ulaşan Kültür İzleri, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1994.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, "Sumer Atasözleri", *Bilim ve Ütopya,* Aralık 1997.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, "Cumhuriyet Devrinde Çiviyazılı Belgelere Verilen Değer ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çiviyazılı Belgeler Arşivindeki Çalışmalar", Belleten, sayı 181, Ocak 1982.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye-KIZILAY, Hatice, Yeni Sumer Çağına Ait Nippur Hukuki ve İktisadi Belgeleri I (Neusumeriche Rects und Verwaltungsurkunden aus Nippur I), Ankara, 1965.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye-KIZILAY, Hatice-KRAUS, F. R., Eski Babil Zamanına Ait Nippur Hukuki Vesikaları (Altbabyloniche Rechtsurkunden aus Nippur), İstanbul, 1952.

FALKENSTEIN, A.-SODEN, W. Von, Sumerische und Akkadische Hymnen und Gebete.

FALKENSTEIN, A., *Die Sumerischen Gerichtsurkunden,* I-III, München, 1956.

FOSTER, Benjamin R., From Distant Days, Myths, Tales, Poetry of Mesopotamia, Maryland, 1995.

GORDON, Edmund I., Sumerian Proverbs Glimpses of Everyday life in Ancient Mesopotamia, Philadelphia, 1959.

GÜNBATTI, Cahit, Kültepe'de Akkadlı Sargon'a Ait Bir Tablet, Archium Anatlicum, sayı 3, *Emin Bilgiç Anı Kitabı.*

HALLO, W. William, Simpson, William Kelly, *the Ancient Near East A History,* 1971.

JAKOBSEN, Thorkild, The Harps that Once, Sumerian Poetry in Translation, New Haven and London, 1987.

KIMLER, Anne Draffkorn, The discovery of an Ancient Mesopotamian Theory of Music, Paris, 1971.
KRAMER, Samuel Noah, From the Poetry of Sümer: Creation, Glorification, Adoration, ABD 1979.
KRAMER, S.N., In the World of Sumer.
KRAMER, S.N., Cradle of Civilization.
KRAMER, S.N., *Sumerlerin Kurnaz Tanrısı: Enki,* çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, Kasım 2000.
KRAMER, S.N., The Sumerian, The University of Chicago Press, 1963.
KRAMER, Samuel Noah, *Tarih Sumer'de Başlar (History Begins at Sumer),* çev. Muazzez İlmiye Çığ, TTK, Ankara, 1990.
KRAUS, F.R. "Sumer ind Akkader", Ein Proplem der Alt-mesopotommischen Geschichte, Amsterdan-London 1970.
LAMBERT, W. G., "Goddesses in Panteon", A Reflection of Women in Society, La femme.
LANSDBERGER, B., *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/3, Ankara, 1943-45.
NİSSEN, H., *Gründzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients*, 1983.
OKUR, İbrahim, *Sumer Matematiği ve Sayıların Gizemi,* Bursa, 2008.
OKUR, İbrahim, *Uygarlığın Kritik Yolu Olarak Temizliğin Tarihi*, Okursoy Kitapları, Bursa, 2005.
OPPENHEIM, Leo, Ancient Mesopotamia (Portrait of a Dead Civilization), Chicago & London 1977.
OSTLING, Richard N., "Handmaid of Feminist", The Time, Decembre 30, 1991.
POSTGATE, J. N., Early Mesopotamia, ABD & Kanada 1996.
POSTGATE, J.N., Early Mesopotamia, Society and Economy at the Dawn of History, London and New York.

SAUREN, H., Zwei Arbeitstexte aus Umma, Orientalia Lovaniensia Periodica 1i 1970
SCHMÖKEL, Hartmut, Das Gilgamesch Epos, Stuttgart, 1966.
SCHMÖKEL, Hartmut, Das Land Sümer, 1955.
SCHMÖKEL, Hartmut, Kulturgschichte des Alten Orient, Stuttgart 1961.
SCHOUTTEN, J., The Rod and Serpentof Medicine, Amsterdam, 1967.
SEMENOVA, Sofilia, *Nart Boyu Türkleri Hun-Karaçaylıların Atasözleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ocak 2006.
SJÖBERG, Ake, JCS sayı XXV (1973) haylaz çocuk metni.
TOSUN, Prof. Dr. Mebrure-YALVAÇ, Doç. Dr. Kadriye, "Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı", Ankara, 1975.
WOOLLEY, C. Leonard, The Sumerians, ABD 1965.

DİZİN

Aab,13.
Abisimti, 53.
Adab, 14, 22, 35-37, 46.
Addakalla, 107.
Agade, 15, 43, 46-49
Agga, 13.
Aile Hukuku, 108.
Akalamdug, 30, 33.
Akat Dili, bkz: Akatça.
Akatça, 118, 126, 127, 158, 174, 186, 207, 208.
Akbabalar Kabartması, 38, 153.
Akki, 43.
Akşak, 14, 36, 38, 39.
Akurgal, 36, 37.
Alalim, 12.
Ali-abi, 104.
Almanlar, 22.
Amakuara, 98.
Amanos, 45, 46, 51, 128.
Amarsin, 16, 33, 34, 54, 132.
Amasukkal, 103.
Amat-iliya, 104.
Amurit, 54, 55, 57, 103.
An/Anu Mabedi, 23.
Anadolu, 21, 45, 46, 51, 128, 129, 137, 138, 151, 176.
Annemundu, 36.
Anşa, 51.
Antasurra, 38.
Anzu Kuşu, 189.
Aradmu, 52, 53.
Aratta, 17, 27, 28, 180.
Argandea, 14.
Arurium, 13.
Asur, 45, 52, 54, 57, 86, 138, 146, 152, 164, 194, 196, 200, 207, 208.
Asurbanipal Kütüphanesi, 65, 68.

Asurbanipal, 152, 210.
Asurologlar, 160.
Asuroloji, 160.
Atap, 13.
Avan, 13, 35.
Azida, 103, 107.
Babil, 57, 65, 82, 83, 96, 103, 106, 110, 142, 151, 152, 160, 176, 186, 193-195, 199.
Badtibira, 12, 28.
Bağdat, 18, 25.
Bahina, 13.
Balıkçı Dumuzi, 13.
Balih, 13.
Balulu, 13.
Bappir, 121.
Barnamtarra, 162.
Barsalnunna, 13.
Basra Körfezi, 18, 44, 128.
Benno, Landsberger, 22, 50.
Berkeley Üniversitesi, 149.
Bilalama Kanunu, 110.
Bilgameş, 22, 28-30, 32-34, 169, 180, 184-190, 214.
Bilgameş/Gilgameş, 17.
Bilgameş Gök Boğası, 29.
Bilgameş Ve Agga, 29, 30.
Bilgameş Ve Yaşam Ülkesi, 29.
British Müzesi, 141.
Buanum,13.
Bur-Sin, 16.

Carlak/Şarlak, 50.
Cemdet-Nasır, 23, 26.

Çoban Dumuzi, 12.
Çocuk Hakları, 168.
Çoga-mami, 19, 20.

Dada, 13, 125.
Dadasig, 13.
Damik-ilişu, 105.
Dicle, 19, 20, 43, 55, 121, 126, 203.
Dilmun, 36, 51, 128.
Dudu, 15, 107.

Eanna, 13, 35-40, 153, 179, 180.
Eannatum, 36-40, 153, 179, 180.
Ebla, 45, 151.
Ekişnugal Mabedi, 178.
Ekur, 34, 46, 47, 57, 158.
Elam, 13, 35, 37-40, 45, 46, 51, 52, 55, 57.
El-Ubeyt, 20, 22, 119.
Elulu, 13, 15, 49, 50.
Elulumeş, 15, 49.

Enakalla, 37.
Enamazi, 35.
Enentarzi, 98.
Enki, 21, 29, 47, 73, 74, 76, 95, 104, 148, 169, 185, 186, 188-190, 194, 202, 210, 211, 213, 214.
Enki/Ea, 21, 148, 194.
Enkidu, 29, 169, 185-190, 214.
Enkimanzi, 74.
Enlilazu ninurtamasansum, 103.
Enlil-Bani, 16.
Enmbaragesi, 13, 27.
Enmeduranna, 12.
Enmengalanna, 12.
Enmenluanna, 12.
Enmennunna, 13.
Enmerkar, 13, 17, 27-29, 180.
Enmerkar-Ensuhkuşdanna, 17.
Enmerkar-Lugalbanda, 17.
Ennakalli, 39.
Ennundaranna, 13.
Ensipazianna, 12.
Ensuhkuşdanna, 17, 28.
Entemena, 40.
Ereh, 22, 158.
Ereşkigal, 190.
Eridu Krallığı, 12, 19, 21-23, 25, 113, 194, 196.
Erken Hanedan, 26.
Erraimitti, 16.
Etana, 13, 27, 100.
Etrüsk, 136.
Eyüp Peygamber, 168.

Gabra, 79.
Galumum, 13.
Gana-ugigga, 39.
Gavur, 13.
Geştinanna, 171, 172, 191, 192.
Girnişag, 74, 76.
Gliptik Sanatı, 136.
Gualla-Nidaba-anna-pad, 13.
Gudea, 50-52, 84, 136, 181, 182, 193, 215.
Guedinna, 37, 39, 40, 179.
Guillemin, Duchesne, 149.
Gungunum, 57.
Gut/Kut, 22, 46, 47, 49.
Guti Güruhları, 15.
Gutium, 35, 36.
Guugu, 117.
Güney Mezopotamya, 18, 20.

Hablum, 15.
Hadaniş, 14.
Halaf Kültürü, 20.
Hallab, 40.
Hamazi, 14, 35, 55.

Hammurabi Kanunu, 57, 103, 110, 118.
Hammurabi, 58, 194, 207.
Hassuna, 19, 20.
Hattuşil, 142.
Heredot, 82, 83, 96, 199, 200.
Hitit, 45, 96, 142, 170, 193.
Humbaba, 188, 189.
Hurla, 21, 95.
Hurriler, 22.
Huvava, 185.

İarlaganda, 15.
İbate, 15, 49.
İbbi-Ea, 14.
İbbi-Sin, 16, 33, 34, 54, 54, 102.
İbrahim Peygamber, 108, 164.
İbranum, 15.
İdin-Dagan, 16, 105.
İgeşauş, 15.
İlku, 13.
İlşu, 14, 105.
İlşu-bani, 105,
İltasadum, 13.
İlum-gamil, 105.
İmta, 15.
İnanna, 23, 26-28, 34, 39, 47, 48, 87, 96, 106, 107, 113, 147, 148, 161, 162, 168, 170, 173, 180, 182, 190, 200, 202.
İngiliz, 30.
İngişu/İnkişu, 49,
İnimbakaş/İnimbakieş, 49.
İnkişuş, 15.
İrarum, 25.
İrbil, 52.
İsin, §6, 33, 35, 54-57, 89, 107, 110, 113.
İşbi-Erra, 16, 35.
İşbiirra, 33, 54-56.
İşkurzikalamma, 79.
İşme-Dagan, 16, 89.
İşme-Şamaş, 14, 88.
İştar-Muti, 14.
İterpişa, 16.

Kadeşman Enlil, 143.
Kalbum, 14.
Kalibum, 13.
Kalu Rahipleri, 148.
Kapitalizm, 130.
Kassitler, 22.
Kazallu, 54, 89, 111.
Kızılay, Hatice, 160.
Kilmer, Anne Darffkorn, 149.
Kiş, 13-15, 17, 22, 23, 26-29, 32, 33, 35-40, 43, 44, 49, 68, 162, 183.

Kral Elulu, 13, 15.
Kral İgigi, 15.
Kral İmi, 15.
Kral Nanum, 15.
Kua, 13.
Kubau, 36.
Ku-Bau, 14.
Kudda, 15.
Ku-Enlil, 107, 108.
Kur'an, 15, 87.
Kurum, 15.
Kuzey Mezopotamya, 18-20, 68, 78.
Kültepe/Kaniş, 45.

Labartu, 195, 196.
Labaşer, 13.
Lagaş Tabletleri, 160.
Lagaş Tapınağı, 89.
Lagaş, 17, 22, 36-44, 46, 49-52, 84, 86, 88, 89, 94, 99, 102, 111 , 117, 127, 136, 151, 152, 160, 161, 163, 167, 179-182, 193, 213.
Larak, 12.
Larsa, 22, 57, 151, 200.
Lasirap, 50.
Liége Üniversitesi, 149.
Lipit-Enlil, 16, 57, 110, 113.
Lipitiştar, 57.
Lipit-İştar, 16, 110, 113.
Ludingirra, 105, 168.
Lugalannemundu, 14, 35, 40.
Lugalbanda, 13, 17, 28, 154, 155, 180, 181, 188.
Lugalbanda-Hurrum Dağı, 17.
Lugalezen, 88.
Lugalkidul, 13.
Lugalmu, 14.
Lugalure, 14.
Lugalzaggesi, 15, 42, 43, 89.
Lummadug, 39.

Mabet Fahişesi, 186, 187, 200.
Magan, 46, 128, 131.
Mamagal, 14.
Manistusu, 46.
Manium, 46.
Marduk, 194.
Marhaşi, 35, 45, 46.
Mari, 14, 36, 39, 45, 57, 68, 78, 147.
Mar-irsitim, 105.
Martu, 35, 39, 196.
Maşda, 13.
Matematik, 60, 63, 68, 149, 208.
Mela-Kiş, 13.
Melemanna, 13.
Mennuma, 14.

Mesannapadda, 13.
Mescit, 80.
Meskiagnunna, 13.
Meszamug, 13.
Meşannipadda, 31.
Meşede, 13.
Meşkalamdug, 30, 33.
Meşkiaggaşer, 13, 27, 32-34.
Mevlevi, 147.
Mezopotomya, 18-20, 24, 26, 68, 78, 110, 119, 120, 134, 135, 138, 151, 152, 160, 176, 193, 205, 206, 211.
Mısır, 45, 46, 51, 83, 136, 137, 151, 184.
Moore, Henry, 136.
Muraşuoğulları, 151.

Namhani/Nammahni, 50, 52, 88, 111.
Nanna, 32, 34, 50, 74, 158.
Nanna/Suen, 30.
Nanna-sig Ku-Nanna, 107, 108, 11.
Nannia, 14,
Nanşe, 40, 51, 109, 126, 127, 166, 182.
Naramsin, 46, 49, 53.
Naram-Sin, 15.
Neolitik, 125.
Neolotik Devir, 125.
Nergal, 158.
Nidaba, 13, 42, 47, 53, 63, 72, 78, 106, 155, 182.
Nidnatum, 125.
Nikallakap/Şarlagap, 49.
Nindada, 106.
Nin-dada, 107.
Ninduk, 182.
Ningal, 74.
Ningişlima, 13.
Ningişsida, 182.
Nin-insina, 113, 200.
Ninkagina, 88.
Ninkasi, 121.
Ninkilim, 123.
Ninlil, 16, 32, 34, 56, 155, 157, 158.
Ninsun, 29, 154, 155, 185, 187.
Nintinugga, 88, 90.
Ninurta, 16, 47, 89, 103, 104, 107, 124.
Nippur Ağıdı, 56.
Nippur, 16, 17, 22, 31-33, 43-47, 49, 54, 56, 68, 104, 106, 108, 112, 113, 151, 152, 157, 158, 160, 163, 207, 215.
Nisaba, 43, 88, 89.
Nuduptum Nininsin, 104.

Nur-kubi, 178.
Nusku, 47.

Obeyt, 18, 22.
Orhun Yazıtları, 50.

Palakinatim, 13.
Puruşhanda, 45.
Puzur-İli, 15.
Puzur-Nirah, 14.
Puzurnumuş, 54, 55.
Puzur-Sin, 14, 15.
Rapiqum, 79.
Rimsin, 57.
Rimuş, 15, 46.
Roma, 23, 38, 136, 161.

Samarra, 19, 20.
Sami Amurit, 103.
Sami Dili, 22, 27, 39, 53, 110.
Sami, 43, 46, 54, 57, 58, 62, 99.
Samna Hastalığı, 123.
Samsuilua, 125, 151.
Sara, 108, 165.
Sarahun, 122.
Sargon, 15, 43-46, 50, 99, 101, 154, 163, 183, 184.
Sarlagap, 15.
Satran, 37.
Sedir Dağı, 35.
Simudarra, 14.
Sin-duri, 104.
Sin-eribam, 105.
Sin-ikişam, 105.
Sinmagir, 16.
Sinşamuh, 125.
Sippar, 12, 111, 112, 176.
Sisig, 185.
Sosyal Reform, 41, 99.
Subarlar, 22.
Subir, 35.
Sumer Atasözleri, 166.
Sumer Devleti, 33, 103.
Sumer Dini, 80, 86.
Sumer Edebiyatı, 59, 74, 139, 140, 152.
Sumer Ekonomisi, 59, 85, 119, 124, 130, 136.
Sumer Kanunu, 203.
Sumer Okulları, 60, 62, 64, 68, 114.
Sumer Tanrı Evleri, 80, 82, 92.
Sumer Tarihçisi, 41.
Sumerce, 44, 53, 61-63, 65-67, 69, 71, 74, 75, 78, 79, 83, 101, 107, 110, 111, 116, 126, 138, 146, 149, 157, 160, 161, 174, 175, 180, 195, 205, 207, 208, 210, 211, 213.

Sumerolog, 184, 186.
Sumukan, 190.
Suza, 46.
Sümeroloji, 49.

Şag Şag, 172.
Şamaş, 14, 88, 188.
Şarkalişarri, 15, 49.
Şarur, 51.
Şubat, 30, 162.
Şubur, 111.
Şudurul, 15.
Şuea, 79.
Şuilişu, 16.
Şulgi, 11, 15, 16, 33, 34, 52-54, 63, 102, 106, 111, 132, 146-148, 155, 168.
Şulme, 15.
Şuruppak, 12, 25, 59, 168.
Şusin, 54.
Şu-Sin, 14, 16, 33.

Ta Dilmun, 36.
Tarsirsir, 88.
Tel Barak Tapınağı, 193.
Tello, 36.
Tel-ül-Savanna, 19.
Tevrat, 22, 43, 44, 83, 92, 158, 184, 199, 202, 213.
Tidnum, 39.
Tirana-ummi, 104.
Tiriga-Tirigan, 49, 50, 52.
Tişpak Tahtı, 89.
Tizkar, 13.
Toros Dağları, 45, 46.
Tufan, 12, 17, 24-26, 28-30, 59, 168, 181, 182, 185, 192, 201, 214.
Tuge, 14.
Tuğla Tanrısı, 196, 197.
Tummal, 16, 29, 32-34.
Türk, 26, 28, 31; -ler, 17, 21, 50, 81, 95, 211.
Türkçe, 17, 49, 50, 126, 207.

Ubar-Sin, 107.
Ubartutu, 12, 25.
Ubeyt Kültürü, 20-22.
Udulkalamma, 13.
Ugarit, 151, 170.
Umma Ensis, 40.
Umma, 36-40, 42-44, 89, 212; -lılar, 36-38, 42, 89, 153, 179, 180.
Ummia, 61, 76, 77, 78.
Undalulu, 14.
Unlun, 179.
Unzi, 14.

Ur, 13-18, 22, 30, 32, 33, 35, 36, 38, 44, 46, 49, 50, 52, 54-57, 63, 68, 100, 110, 111, 113, 116, 131, 135, 141, 143, 145, 146, 148, 151, 153, 155, 158, 160, 162, 163, 169.
Urbau, 50.
Urdukuga, 16.
Urgar, 50.
Ur-Gula, 107.
Urmaşum-hazirin, 104.
Urnammu, 52, 100, 103, 110, 111, 113, 169.
Ur-Nammu, 15, 33, 34.
Urnanşe, 36, 37, 40.
Urnigin, 15, 106.
Ur-Ninurta, 16, 107.
Urnungal, 13.
Urnutuk, 117.
Ursag Uhmeme, 116.
Uruk, 13-15, 17, 20, 22-24, 26-30, 32-38, 44, 49, 52, 59, 65, 113, 120, 154, 158, 180, 186-189, 214.
Urukagina, 41, 99, 117, 127, 161, 162, 167.
Urur, 14.
Ur-Utu, 15.
Urzababa, 43, 183.
Ur-Zababa, 14, 15.
Usivater, 14.
Uttu, 13, 202.
Utuhegal, 15, 17, 52.

Venüs, 83, 161, 204-206.

Warlagaba/Yarlagap, 49.
Waşum-beli, 178.
Wooley, Leonard, 30, 33.

Yale Üniversitesi, 174.
Yarla/Yarlagaş, 49.
Yarlagan, 50, 52.
Yarlaganda, 49.
Yarmuti, 45.
Yaşmahaddu, 78.
Yeni Sumer Çağı, 100.
Yeni Sumer Devri, 88, 101, 103, 116, 131, 162, 169.
Yenibabil, 65.
Yer Altı Dünyası, 158.
Yıldız Falı, 83.
Yunan, 134, 136, 149, 161, 207, 212.
Yunanca, 149.
Yüce Parkı, 32, 34.

Zagros, 20, 46, 50, 51, 52.
Zambia, 16.
Zangara, 181.
Ziggurat, 23, 52, 82, 83, 134, 206.
Zimrilim, 78.
Ziusudra, 25, 168, 185.
Zukakip, 13.
Zulu, 181.

Muazzez İlmiye Çığ

UYGARLIĞIN KÖKENİ SUMERLİLER-2

Sumerlilerde Günlük Yaşam

Elinizdeki kitapta, günümüzden 4000 yıl önce yaşayan Sumerlilerin tüm günlük yaşantısı okurlara aktarılıyor.

O dönemde çocuklar, bugünün çocukları gibi okullara gidip, ödevlerini yapıyorlar mıydı? Yoksa gün boyu tembellik yapıp babalarının verdiği rüşvetlerle sınıf mı geçiyorlardı?
Acaba öğretmenler rüşvet tekliflerine ne diyordu?
Kadınlar evde yemek pişirmek dışında bir iş yapıyorlar mıydı?
Krallar ve şehir beyleri, ülkenin âdil olarak idare edilmesi için ne yapıyorlardı?
İnsanlar hep çalışmakla ve savaşmakla ömür mü tüketiyorlardı. Hiç mi eğlenmiyorlardı?

Kitapta yer alan bazı konu başlıkları:
Tarihte Açılan ilk Okullar ve Eğitim... Sumer Dini... Sumer Tanrı Evleri... Sumer'de Kölelik... Sumerlerde Ekonomi... Sumerlilerde Sanat... Sumer'de Müzik... Sumer'de Arşiv ve Kitaplıklar... Sumer'de Askerlik ve Krallık... Sumer'de Kadın... Sumer Rüyaları... Sumer'de Sihir ve Büyü...

ISBN 978-975-343-630-4
9 789753 436304

KAYNAK YAYINLARI